

ТАФАККУР

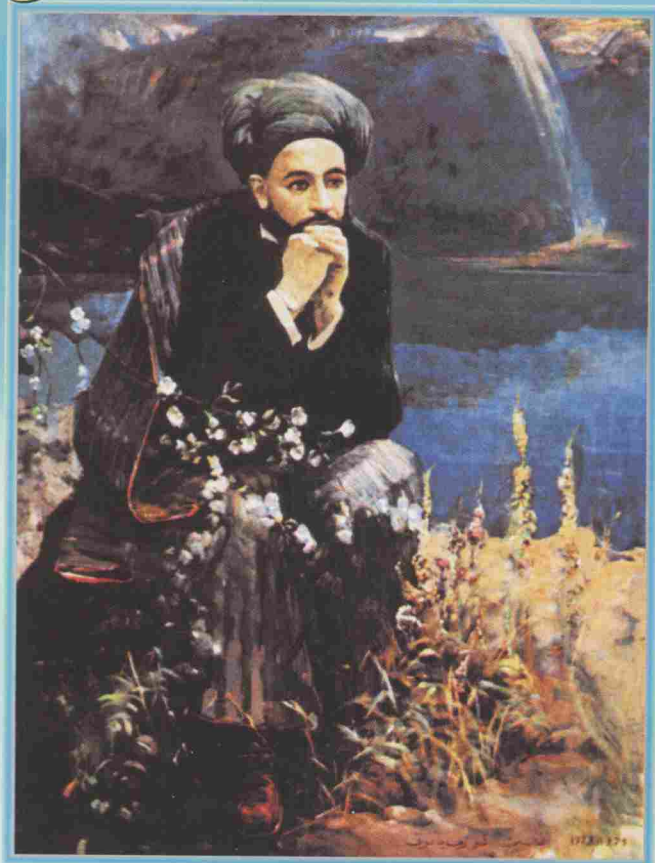
ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

3/2009

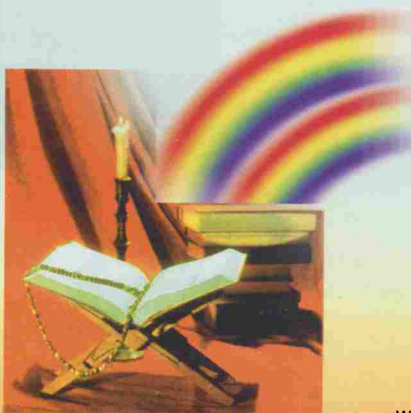

150

ФУРҚАТ

*Мени ёд айламанларга етургайсан саломимки,
Фароқни айламай бизни фақиру авиёлардин.*

ADABIYOT YASHAR!

Маълумки, ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг барча соҳалари қатори халқ маънавиятининг кўзгуси бўлмиш бадиий ижод, хусусан, бадиий адабиёт ривожига ҳам давлатимиз, жамиятимизнинг доимий эътиборида бўлиб келмоқда.

Шу йил 24 июнь куни Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Бобур Алимовни қабул қилиб, уюшма фаолиятининг самарадорлигини ошириш, миллий адабиётимизни ривожлантириш бўйича ёзувчилар, адабий жамоатчилик олдида турган долзарб вазифалар ҳақида суҳбатлашган ва ушбу масалалар юзасидан атрофлича фикр билдирган эди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаоллар кенгашининг кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтди. Унда ёзувчи ва шоирлар билан бирга маданият ва санъат, таълим, илм-фан соҳасидаги вазирлик ва идоралар, ижтимоий жамғармалар, маънавият, ёшлар ташкилотлари раҳбарлари иштирок этди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан йиғилиш қатнашчиларини Президентнинг Давлат маслаҳатчиси Хайриддин Султонов таништирди.

Давлатимиз раҳбарининг ана шу фикр-мулоҳазалари журналимиз саҳифаларида эълон қилинмоқда.

ADABIYOTGA

E'TIBOR —

MA'NAVIYATGA,

KELAJAKKA

E'TIBOR

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳақида гапирганда, табиийки, халқимиз маънавиятининг, миллий тафаккуримизнинг ажралмас қисми бўлган, керак бўлса, унинг ўзагини ташкил этадиган она тилимизни, бой тарих ва қадимий анъаналарга эга адабиётимизни асраб-авайлаб, ривожлантириб келаётган заҳматкаш инсонлар, уларнинг оғир ва масъулиятли меҳнати барчамизнинг кўз олдимиздан ўтади.

Биз шоир деганда, аввало Алишер Навоийдек беназир зотларни, ёзувчи деганда, Абдулла Қодирий, Ойбек сингари ўз халқи учун нафақат ноёб истеъдоди, айна пайтда бутун ҳаётини бағишлаган буюк ва мўътабар инсонларни тасаввур этамиз.

Бир сўз билан айтганда, халқимиз адабиётни муқаддас ва улуғ бир даргоҳ деб билади. Ана шундай баҳонинг ўзи эл-юртимиз ҳаётида бу соҳа намояндаларига, уларнинг ҳаққоний сўзи, чуқур маъноли асарларига ишонч, хурмат-эътибор ва эҳтиром азалдан юксак даражага кўтарилганини яққол кўрсатиб турибди.

Ҳеч шубҳасиз, зиёлиларнинг илғор қисми бўлмиш бадиий адабиёт вакилларининг халқимиз қалбини, унинг олий мақсадлари, бугунги ҳаёти, тақдири ва келажагини яқиндан биладиган инсонлар сифатида жамиятимиздаги ўрни ва таъсири беқиёсдир.

Энг муҳими, ёзувчиларимиз ўтиш даврининг қийинчиликларига қарамасдан, ўз ижодига, қалб амри билан танлаган касбига содиқ қолиб, миллий ўзлигимизни англаш, халқимиз онгу тафаккурини ўзгартириш, маънавий қадриятларимизни тиклаш ва юксалтириш йўлида хизмат қилиб келаётганини таъкидлаш ҳар томонлама тўғри бўлади.

Шахсан мен шоир ва адибларни доимо жамиятнинг олдинги сафларида юрадиган, ҳаётни кузатиб, одамларнинг юрагида, дунёқарashiда бўлаётган ўзгаришларни ҳаммадан аввал сезиб, уларни таъсирчан образлар, ёрқин бадиий бўёқлар орқали маҳорат билан ёритиб бера оладиган, эл-юрт учун куйиниб яшайдиган фидойи инсонлар, деб биламан.

Мана, ҳадемай мустақиллигимизга ўн саккиз йил тўлади. Шу ўтган даврда биз юртимизда эркин, демократик жамият пойдеворини барпо этиш йўлида янги руҳда ўсиб-улғаяётган навқирон авлодни вояга етказмоқдамиз. Савол туғилади: бу жараёнларга ёзувчилар қандай ҳисса қўшмоқда ва уларнинг олдида турган асосий вазифалар нималардан иборат?

Ўзбек тили, адабиёти бу борада қандай рол ўйнаши керак? Она тилимизни, бадий тафаккуримизни ривожлантириш орқали халқ маънавиятини юксалтириш йўлида яна қандай ишларни қилишимиз зарур?

Ҳозирги шиддат билан тез ўзгараётган замоннинг ўзи ўртага қўяётган кескин ва долзарб муаммоларни англаш, таъбир жоиз бўлса, давримизнинг бадий солномасини яратишга ёзувчиларимиз қодирми?

Мана шундай катта масалалар билан майдонга чиқиши керак бўлган Ёзувчилар уюшмасининг фаолияти бизни, аввало, шоир-адибларимизнинг ўзини қониқтирадими?

Жамиятнинг илғор ва онгли вакиллари бирлаштирган мазкур ижодий ташкилот бугун олдимизда турган янги ва юксак марраларга халқни даъват этиш, айниқса, таълим ва тарбия, маънавият, маданий ҳаётни ривожлантиришда нима иш қилиши керак, деган саволни кун тартибига қўйиш ўринлидир.

Албатта, адабиёт, ижод аҳли фаолиятига баҳо беришда, аввало, уларнинг меҳнати, маҳорати ва истеъдоди меваси бўлган асарларидан баҳраманд бўладиган кенг китобхонлар оммаси, жамоатчилик фикрига суяниш энг ҳаққоний, демократик ёндашув эканини ҳаммамиз яхши тушунамиз.

Шуни айтиш жоизки, аксарият ёзувчиларимиз совет даврининг тарбиясини олган, узоқ йиллар ҳукмрон мафкура руҳида ижод қилган. Лекин яна бир ҳақиқат ҳам борки, уларнинг кўпчилиги коммунистик тузум ғояларини сўзда маъқулласа ҳам, аслида ич-ичидан уларни қабул қилмаган. Негаки, коммунистик тузум инсоннинг, бинобарин, миллат ва халқнинг эркин ва озод яшашига, миллий тафаккур, диний қадриятларга қарши бўлганини ижод аҳли ҳаммадан кўра чуқурроқ англаган.

Табиийки, давр тақозосига кўра, ёзувчилар яшаш учун, ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан муроса қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен, доимо бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайғуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлардим.

Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Яъни, ёзувчи “Эй одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшяпсан, инсон деган юксак номга муносиб бўлиш учун нима қиляпсан?” деган саволларни китобхон олдида, жамият олдида қатъий қилиб қўя олсагина, ўйлайманки, ўзининг инсоний ва ижодий бурчини бажарган бўлади.

Бундай маънавий ҳуқуққа эга бўлиш учун ижодкорларимиз, аввало, катта билим ва ҳаётий тажрибага, кенг дунёқараш, юксак ижодий маҳоратга эга бўлиши, энг муҳими, бу ўта оғир, кучли иродани талаб этадиган жабҳада ҳақиқий фидойилик кўрсатиши лозимлигини яхши тушунамиз.

Шу боис ҳам ҳаётнинг ўзи Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарасини ошириш масаласини олдимизга долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Мухтасар айтганда, бизнинг бадиий ижод соҳасига, бу Уюшманинг бугунги тақдири, эртанги кунига бефарқ бўлишга ҳаққимиз йўқ.

Бизнинг бу борадаги барча саъй-ҳаракатларимиз аввало Ёзувчилар уюшмасидаги муҳитни яхшилаш, уни мавжуд оғир вазиятдан чиқаришдек муҳим масалани ҳал қилишга қаратилиши зарур. Бу борада Уюшма аъзолари, шоир ва адибларимизнинг ўзлари нима иш қилиши, айти пайтда давлат, ҳукумат, Президент томонидан қандай ёрдам бериш кераклигини аниқлаб олишимиз лозим.

Менинг фикрим бўйича, Ёзувчилар уюшмасининг биринчи раҳбаридан тортиб оддий аъзосигача — унинг фаолиятига дахлдор ҳар бир одам ёзувчилар оламининг фикру зикрини, муаммоларини, бу ижодий ташкилотнинг Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини ҳар томонлама тушунишга қодир бўлиши керак.

Халқимиз йиллар, асрлар давомида орзиқиб қутган озодликка эришиб, ўз тақдирини ўз қўлига олганидан кейин ҳар қандай таҳдид ва хатарларга қарамасдан, юртимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, мустақилликни мустаҳкамлаш, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадида амалга ошираётган ишларимизни, энг муҳими, бу борада қандай оғир йўللاردан, қандай мураккаб босқичлардан ўтишга тўғри келаётганини чуқур англаб етишимиз керак.

Адибларимиз айнан мана шундай масалалар устида, бугунги кунда уларнинг сўзи халқ қалбида қандай акс садо бераётгани ҳақида яна бир бор ўйлаб кўришларини истардим.

Сир эмаски, бугун илгаригидек фақат том-том асарлар чиқариш билан иш битмайди. Ноқулайроқ бўлса ҳам, ўзимизга бир саволни бериб кўрайлик: кенг китобхонлар, айниқса, ҳозирги ёшлар бу асарларни ўқияптими?

Тўғриси айтиладиган бўлсак, ёшлар бугун ахборот ва маълумотларни асосан Интернет орқали оляпти, дунёни телевидение, компьютер орқали танияпти. Ота-онаси, ўқитувчилари минг тарғиб-ташвиқ қилмасин, бугунги ёшлар “Ўткан кунлар”, “Уруш ва тинчлик” каби мумтоз романларни ёппасига ўқияпти, деб айта оламизми?

Модомики шундай экан, энди одамлар, ёшлар китоб ўқимай қўйди, деб фақат нолиб ўтирмасдан, ана шу таъсирчан замонавий ахборот воситалари орқали адабиётимизни кенг тарғиб этиш, хусусан, Интернет имкониятларидан фойдаланиб, етук бадиий асарларни ёшларга етказиш устида ҳам жиддий бош қотириш зарур, деб ўйлайман.

Бу ҳақда сўз борганда, ўзбек тилидаги Интернет адабиётини шакллантириш, шоир ва ёзувчиларимизнинг ўз веб-сайтларига эга бўлишига эришиш нафақат адабий жараёнга, керак бўлса, бутун маънавий-маърифий ҳаётимизга кучли таъсир ўтказишини сизлар, албатта, яхши тушунасиш.

Айти вақтда ана шундай замонавий воситалар ёрдамида мумтоз адабиётимизни, жумладан, Алишер Навоий асарларини халқимизга яқинлаштириш, бу ноёб меросни ҳақиқатан ҳам маънавиятимизнинг ҳаётбахш манбаига айлантириш барчамиз, аввало адабиёт аҳлининг вазифаси, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Шу борада яна бир муҳим масала устида ўйлаб кўришимиз керак. Яъни, ёзувчиларимиз ўз истеъдоди билан одамларнинг онги ва дунёқарашини, маданий савиясини юксалтириш, халқ қалбининг куйчиси бўлишдек оғир ва мураккаб, улғу бир вазифани зиммасига олган экан, аввало эл-юрт олдидаги фарзандлик бурчини, гражданлик позицияси ва масъулиятини чуқур сезиши, англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Менинг фикримча, ёзувчилик — бу оддий касб эмас, худо берган истеъдоддир. Бу — қисмат, пешонага ёзилган тақдир. Бу касбга ҳеч қаерда ўқитиб, ўргатиб бўлмайди. Ёзувчиликнинг мактаби ҳам, дорилфунуни ҳам битта. У ҳам бўлса, бир умр ҳаётнинг ичида бўлиш, ўз халқи билан ҳамдарду ҳамнафас бўлиб яшаш, ҳақиқат ва адолатга садоқат билан хизмат қилишдир.

Шу маънода, Ёзувчилар уюшмаси юртимиздаги бошқа жамоат ташкилотларидан мутлақо фарқ қилади. Бу Уюшма ҳар бири алоҳида бир олам бўлган ўнлаб, юзлаб шоир ва адибларни, уларнинг нафақат моддий, балки маънавий манфаатларини, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг истеъдодини рўёбга чиқариш учун бевосита масъул эканини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак.

Шу ўринда яна бир фикрга алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман. Чинакам ижод ва истеъдод маҳсули бўлган асарларни, ёзувчининг юрагидан, қалбидан чиққан ҳаққоний ва таъсирчан фикрларни кенг оммага етказиш учун барча мавжуд воситалардан унумли фойдаланиш зарур. Дейлик, эски даврда бўлганидек, ёзувчи нашриёт учун хизмат қилишига чек қўйиш лозим.

Керак бўлса, нашриётлар ҳам, театрлар, радио-телевидение, киностудиялар ҳам ёзувчи ва шоирларнинг ижодини жамоатчиликка, ўқувчи ва томошабинларга етказиш, улар билан ҳамкорлик қилишдан, уларга янада кенгроқ минбар беришдан манфаатдор бўлиши лозим. Чунки бу ижод турларининг ҳам тағзаминида биринчи навбатда адабиёт, сўз санъати туриши ҳеч кимга сир эмас.

Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарасини оширишда энг муҳим **биринчи масала** ижодкор ўзининг ижтимоий бурчини қандай тушуниши билан бевосита боғлиқдир. Нега деганда, адибнинг сўзи, унинг ижодий меҳнатининг маҳсули жамият тараққиёти учун нақадар зарур эканини барчамиз, аввало шу соҳага кириб келаётган ва шу соҳада фаолият олиб бораётган адибларнинг ўзи яхши англаб олиши керак.

Таъбир жоиз бўлса, одам ёзувчилик касбини танламайди, аксинча, бу касб ёзувчини танлайди. Истеъдод, истеъдод ва яна бир бор истеъдод соҳибларини топиш, тарбиялаш ва уларнинг меҳнатини муносиб қадрлаш энг асосий вазифамизга айланиши зарур.

Шундан келиб чиқадиган **иккинчи масала** шуки, бугунги кунда ёзувчиларнинг машаққатли ижодий меҳнатини тўғри ва адолатли баҳолаш учун давлат ва жамият томонидан яна нима иш қилиш керак, деган савол устида ўйлашимиз даркор. Аслида бу ўта мураккаб масала бўлиб, очигини айтганда, бир ёзувчига юқорироқ, бошқасига эса пастроқ баҳо беришда ҳакам бўладиган одам ҳам, аниқ мезон ҳам йўқ.

Бундай вазифани ўз зиммасига оладиган кишилар, менинг назаримда, жуда оғир ва мушкул ишни ўз зиммасига олган бўлади. Нега деганда, инсоннинг ҳиссиётлари, унинг чексиз руҳий оламини тасвирлаб берадиган, не-не буюк донишмандлар ҳам ожиз қолган бу ҳаётнинг азалий ва абадий савдоларини акс эттирадиган ижод соҳасида қандайдир мезон ва меъёрлар механизмини ишлаб чиқишнинг ўзи қийин нарса.

Айталик, заводда ишлаб чиқарилган буюм — соат ёки машинанинг сифати-га баҳо бериш мумкин, лекин ижод маҳсулига шундай баҳо бериб бўладими? Агар бу масаланинг моҳиятига тўғри етиб борилмаса, ялт этган ёш истеъдодга муносиб баҳо берилмаса, уни ижодий ишдан совитиб, қобилиятини сўндириб қўйиш ҳеч гап эмас. Бу эса гавҳарнинг қадрига етмасдан, худдики уни тупроққа кўмиб қўйиш билан баробар, десак, муболаға бўлмайди.

Хулоса шуки, адабий жараёнга, шоир ва адиблар фаолиятига баҳо беришда ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак.

Менга қолса, ўз истеъдоди, кўз нури ва юрак қўрини, бутун борлигини бағишлаб, фақат ижод билан шуғулланадиган ҳақиқий ёзувчиларни моддий ва маънавий томондан қўллаб-қувватлаш учун уларга барча шароит ва имкониятларни яратиб берган бўлардим.

Маълумки, Уюшма таркибидаги айнан шу масалалар билан шуғулланиши лозим бўлган Адабиёт жамғармаси бугунги кунда молиявий жиҳатдан ночор аҳволга келиб қолган. Шу сабабли унинг ўрнида янги жамғарма — Ижод фондини тузиш ва унинг фаолиятини йўлга қўйиш бу муаммоларни ечишга имкон туғдиради, деб ўйлайман.

Бунинг учун тегишли идора ва вазирликлар билан биргаликда Ижод Фондининг низомини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш керак. Бу Фонднинг низом жамғармасини шакллантиришга албатта давлат ўз маблағи билан ҳисса қўшади.

Шунингдек, мамлакатимиздаги йирик ишлаб чиқариш корхоналари, турли ташкилот ва муассасалар, халқаро ташкилотларнинг хайрия маблағларини ҳам бу жамғармага жалб этиш устида ишлашимиз керак.

Нега деганда, адабиёт масаласи — бу маънавият масаласидир. Бу Фонд ёзувчиларни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, юртимизда ижод соҳасининг, миллий маданиятимизнинг ривож топиши учун, келажагимиз учун хизмат қилишини ёддан чиқармаслигимиз лозим. Ижодий жараённинг, адабиётнинг асосий бунёдкори — бу ёзувчи ва шоирлардир. Лекин бу ишни фақат уларнинг елкасига ташлаб қўймасдан, жамоатчилик, бутун жамиятимиз унга ўз ҳиссасини қўшиши керак.

Айни пайтда бундай Фонд ёзувчиларнинг ижодий фаолиятини оширишга хизмат қиладими ёки боқимандаликка олиб келадими — бу ҳақда ҳам ҳар томонлама чуқур ўйлаш лозим. Бошлаётган ишларимиз амалий самара бериши, ғоявий-бадиий етук асарлар яратишга замин туғдириши учун пухта ўйланган механизмларни яратишимиз зарур.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ижодий фаолият учун қалам ҳақи тўлаш тизимини қайта кўриб чиқиш керак. Бу — энг нозик масала. Бу тизим адолатли бўлиши, Ёзувчилар уюшмаси ишининг самарасини оширишда рағбатлантирувчи омил ва зифасини бажариши, содда қилиб айтганда, ҳақиқий ижод намунасини қалбаки асарлардан, яъни шолени курмақдан ажратишга хизмат қилиши керак.

Ижод аҳли учун шарт-шароитларни яхшилаш ҳақида гапирганда, яна бир масалага алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ёзувчилар уюшмасининг поликлиникасини ва Дўрмондаги ижод уйини таъмирлаш бўйича қарор лойиҳасини тайёрлаш лозим.

Бунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг захира жамғармасидан маблағ ажратишни кўзда тутиш, таъмирлаш ишларини 2010 йилда амалга ошириш, жорий йилда эса тегишли лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш керак. Шу билан бирга, Дўрмон ижод уйининг бугунги кун талаблари асосида самарали фаолият юритишини таъминлаш учун унинг ҳам низомини ўзгартириш зарур.

Барчамиз яхши англаймизки, адабиётда ҳам аъаналар давомийлиги, кекса авлод вакилларига ҳурмат-эътибор, уларнинг билим ва тажрибасини ёшларга ўргатиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу маънода, Уюшма фаолиятида кекса адибларга эътиборни янада кучайтириш керак, деб ўйлайман.

Ёши улуг ёзувчиларга, асарлари ёшларимиз учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қиладиган оқсоқолларга ёрдам тариқасида Ижод фондидан маълум миқдордаги маблағни Ёзувчилар уюшмасининг қарори билан уларга бериб бориш айни муддао бўлур эди.

Бундай савобли ишни маданият ва санъатнинг бошқа соҳаларида ҳам жорий этиш зарур, деб ҳисоблайман.

Учинчи масала. Бу чора-тадбирлардан кўзда тутилган асосий мақсад — Ёзувчилар уюшмасининг ҳаётимиздаги ўрни ва нуфузини янада оширишдан иборат. Токи Уюшмага аъзо бўлган ҳар қайси инсон авваламбор бу ташкилот унинг ижодини ривожлантириш, асарларини жамоатчиликка етказиш, истеъдодини рўёбга чиқариш, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида амалий ёрдам ва кўмак беришга қодир эканини яқиндан ҳис қилиши лозим.

Ўзимизга савол берайлик: ҳўп, бир қаламкаш Уюшмага аъзо бўлди. Бунинг таъсирини бугунги кунда у ўз ижодида, ҳаётида сезадими? Афсуски, бу саволга ижобий жавоб бериш қийин. Яъни, ёзувчиларда Уюшма мени ўз бағрига олди, энди хотиржам бўлиб, ижод билан шуғулланишим мумкин, деган тушунчани ҳис этиш, шундан қониқиш ҳосил қилиш йўқ.

Уюшма — бу бирлашма дегани. Шундай экан, ягона эзгу мақсад йўлида бирлашган одамлар бир-бирига елкадош бўлиб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб яшаши керак эмасми?

Уюшма раҳбариятининг асосий бурчи, вазифаси, такрор айтаман, биринчи навбатда ижодкорлар учун зарур шарт-шароит яратишдан иборат бўлиши керак. Бу вазифаларни амалга ошириш учун эса аввало моддий асос, молиявий заминга эга бўлиш лозим.

Шу билан бирга, Ёзувчилар уюшмасининг сифат таркибини ҳам кўриб чиқиш зарур, деб ўйлайман. Бу муқаддас даргоҳ не-не улуг ижодкорларнинг қутлуг номлари, ижодий мероси билан боғлиқ. Шундай экан, Уюшма ўзининг обрў-эътибори ва юксак мақомига муносиб бўлиши, адабиётни ўз ҳаётининг маъно-мазмунини деб биладиган фидойи инсонларгина бу ташкилотга аъзо бўлиши керак.

Тўртинчи масала — ёш ижодкорлар билан ишлаш масаласи. Истеъдодли ёшларни излаб топиш ва уларнинг иқтидорини рўёбга чиқаришда чуқур ўйланган усуллар, яъни аниқ механизм зарурлигини бугун адабиётимиз манфаатлари талаб этмоқда. Ёш адиб ва шоирлар, адабий танқидчиларнинг ҳар бири ўз асарлари билан адабий жамоатчилик назаридан, ижодий танловлар, жиддий тақризлардан ўтиб, тегишли эътирофга сазовор бўлиб, шундан кейингина адабиёт майдонига ва Уюшма аъзолигига кириши лозим. Авваламбор, устоз адибларни, Ёзувчилар уюшмасининг тажрибали ва нуфузли аъзоларини ёшлар билан ишлашдек муҳим жараёнга кенг жалб қилишимиз даркор.

Уюшма низомида бу масалага алоҳида эътибор қаратиш, умуман, бу борада алоҳида ҳужжат ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур. Айниқса, вилоятларда бу ишни алоҳида кўриб чиқиш ва назоратга олиш керак.

Уюшма аъзолигига даъвогарларнинг асарларини баҳолашда истеъдод ва фақат истеъдод асосий мезон бўлиши зарур. Бунинг учун нафақат марказда, балки жойларда ҳам фаолият кўрсатаётган ижодий тўғарак ва семинарларнинг иш самарасини ошириш, баҳс-мунозаралар, мушоиралар, фикр алмашувлар, шу билан бирга, устоз ёзувчи ва шоирларнинг маҳорат мактабини ўрганиш бўйича машғулотлар олиб боришни кучайтириш даркор.

Ёш ижодкорлар ўртасида ўтказиладиган танловларда қатнашаётган қаламкашлар орасидан энг яхши истеъдод эгаларини танлаб олишда Ёзувчилар уюшмаси асосий ташаббускор бўлиши, бу ишларни “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати билан биргаликда амалга ошириши зарур.

Бу борада амалий натижа бермаётган баъзи бир юзаки тадбирлар ҳам борки, улар бугун ўзини қанчалик оқлаётди — бу масалани ҳам алоҳида кўриб чиқиш керак. Умуман, ёш ёзувчиларнинг ижодий семинарларини санаторийларда, хушхаво чаманларда ўтказиш шартми? Ахир, ёзувчи зоти доимо ҳаёт кўйида бўлиши, унинг қайноқ нафасини сезиб туриши керак эмасми?

Ижод — бу ўзини қийнаш, машаққат чекиш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечиш, том маънода фидойилик демакдир. Чинакам ёзувчи одамларнинг дарду гами билан яшаши, халқ ичига кириб бориши, ўзи учун илҳомни, янги мавзуларни шу ҳаётдан, унда бўлаётган ўзгаришлардан олиши кераклигини барчамиз яхши биламиз.

Шундай экан, нима учун бу анжуманлар турли вилоятларда эмас, ҳар йили бир жойда ўтади? Қолаверса, бу семинарларга номзодларни танлаб олиш бўйича аниқ тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш ҳақида ҳам бош қотириш фурсати етди, деб ўйлайман.

Бешинчи масала. Назаримда, биз бир вақтлар раҳматли Озод Шарафидинов бошлаган муҳим бир ишни эътибордан четда қолдиргандекмиз. Яъни, у киши “Жаҳон адабиёти” журнали орқали бошлаб берган дунё адабиётининг энг яхши намуналарини таржима қилиш, чоп этиш, ўрганиш билан боғлиқ тажрибалар, чет эл ёзувчилари билан алоқаларни янада ривожлантириш масаласига бугун етарлича аҳамият бермаяпмиз. Ҳолбуки, биз маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида камол топтиришга интилаётган эканмиз, ҳеч қачон ўз қобиғимизга ўралашиб қолмаслигимиз керак.

Қисқача айтганда, бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва, ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин — бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Мен бу борада Фарб билан бирга Шарқ мамлакатлари, жумладан, Япония, Хитой, Жанубий Корея билан, Миср, Бирлашган Араб Амирликлари, Кувейт каби араб давлатлари билан алоқаларни кучайтиришни тавсия этган бўлардим.

Бундай ижодий ҳамкорлик алоқаларини боғлашда, албатта, ўзаро тенглик, ҳурмат ва самимият гоят зарур. Шуни унутмаслик керакки, ўзбек миллиати, ўзбек халқи — худонинг назари тушган миллат. Ўзбекистон — Оллоҳ назар солган юрт. Бизнинг юртимиз, халқимиз ҳеч кимдан кам эмас ва ҳеч қачон кам бўлмайди.

Энг охириги масала — нашриётлар ва нашр масаласи. Бугунги кунда нашриётларга тўла эркинлик берилган, уларнинг фаолиятига ҳеч ким четдан туриб аралаша олмайди. Лекин ана шу эркинликни тўғри тушуниш, масалага масъулият билан ёндашиш даркор. Яъни, фақат иқтисодий манфаат ортидан қувиб, бадий жиҳатдан заиф, миллий маънавиятимиз, қадриятларимизга тўғри келмайдиган, адабиётнинг обрўсини туширадиган китоблар нашр этилишига йўл қўймаслик керак.

Айниқса, адабий жараён кўзгуси бўлган газета ва журналларда шеър ва хикояларни чоп этишда талабчанлик ва масъулиятни янада кучайтириш керак, десам, ўйлайманки, муҳтарам адибларимиз ҳам бу фикрга қўшиладилар.

Бунда, айниқса, Уюшма муассислигида чоп этиладиган “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, “Шарқ юлдузи”, “Звезда Востока”, “Ёшлик”, “Амударё”

журналлари фаолиятини ҳар томонлама кучайтириш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, шаклу шамойили, мавзу-мундарижасини яхшилаш, муаллифлар, ижодий жамоатчилик билан кенг ҳамкорликда иш олиб боришни таъминлаш, сўзсиз, катта аҳамият касб этган бўлур эди.

Бундан ташқари, ҳар бир китоб, ҳар бир бадий асарнинг талаб даражасида чоп этилишида Ёзувчилар уюшмаси ва нашриётлар ўртасида яқин ҳамкорлик ўрнатиш, ўз таркибида истеъдодли, холис ва адолатли адиб ва мунаққидларни бирлаштирган ижодий кенгашларнинг самарали фаолият кўрсатишига эришиш керак.

Ёш ижодкорларнинг асарларини чоп этишга ҳам айнан шу кўз билан қараб, бу масалага алоҳида эътибор бериш лозим. Бундай ёндашув марҳум Муҳаммад Юсуф каби ҳақиқий истеъдодларни кашф этиш ва уларнинг ижодини халққа етказишда энг тўғри ва адолатли йўл бўлади.

Менимча, бу масаланинг асосий калити — чинакам иқтидор эгаси бўлган ёш ижодкорларнинг биринчи китобини давлат ҳисобидан чоп этишдан иборат. Бу борада Ёзувчилар уюшмаси ва нашриётлар Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари билан шартнома тузиб, бу китобларни уларнинг кутубхоналарига, ахборот-ресурс марказларига етказиб бериш ва шу тариқа минг-минглаб фарзандларимизнинг бу асарлардан баҳраманд бўлишига эришиш мумкин.

Шу билан бирга, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида, олий ўқув юртларида таълим олаётган ёшларнинг ана шу китоблар ҳақидаги фикрларини ўрганиш ёшларимиз ўртасида китобхонлик маданиятини ошириш, ёзувчи ва ўқувчи ўртасидаги мулоқотни кучайтиришга хизмат қилиши табиийдир.

Айниқса, биз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган болалар адабиётини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришимиз, мустақил фикрлайдиган шахснинг шаклланиши, ҳар қандай китобхонлик, мутолаа маданияти болалиқдан бошланишини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Ёш истеъдодларни айнан ана шундай талаблар асосида камол топтириш, уларнинг адабиёт оламида ўз муносиб ўрнини эгаллашини таъминлаш учун Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Ёш ижодкорлар билан ишлаш кенгашининг фаолиятини тубдан қайта кўриб чиқиш ва янги асосда қайта ташкил этиш лозим.

Мана шу фикрларни сизларга мурожаат тариқасида етказиб, бу масалалар хусусида сизлар билан, яъни, давлат ва ижодий ташкилотлар билан биргаликда бош қотириб, тегишли хулоса ва қарорлар чиқариш ўринли, деб биламан.

Шу билан бирга, илгари билдирган бир фикримни таъкидлаб айтмоқчиман: агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак. Нега деганда, улуғ адиб Чўлпон айтганидек, адабиёт яшаса — миллат яшайди.

Мана шундай улкан ва масъулиятли вазифаларни амалга оширишда жонкуяр ва фидойи адиларимиз ўзбек адабиётининг муқаддас аънаналарига садоқатли бўлиб, уларни муносиб давом эттирган ҳолда ижод қиладилар ва янги-янги гўзал асарлар билан халқимизни хушнуд этадилар, деб ишонаман.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят:

Фахриддин НИЗОМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)
Муҳиддин РАҲИМОВ
(бўлим мудир)
ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)
Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нуриддин ТУҲЛИЕВ
Абдураҳим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Фарҳод ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб, басилганда манба кайд этилиши шарт.

Шеърин асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланади.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси басмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2009 йил 17 июнь куни басмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 /16, 8 босма тобок. 475-букюртма. Ношр адади 3000 нусха.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

“Бу сўзнинг рамзини доно билур...” Профессор Шариф ЮСУПОВ билан суҳбат.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Фахриддин НИЗОМ. Манфаат ва холислик.....14

Самгээль ХАНТИНГТОН

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Жамолiddин ҲАКИМОВ. Ўткир нигоҳ, теран таҳлил.....26

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Мансурхон ТОИРОВ. Савол муҳимми ёки жавоб?.....28

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Омон МУХТОР. Қанот — руҳимда уйғоқлик... ..40
Абдулҳамид АЪЗАМ. Шамол эртаги.....44

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН. Чилла . Ҳикоят.....48

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

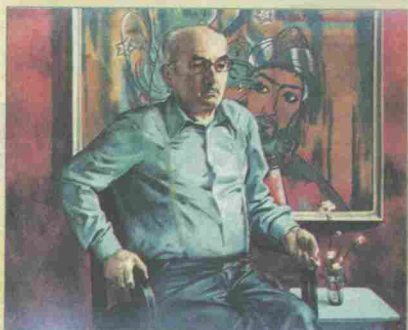
Азим СУЮН. Эй дўст... Насрий қайирмалар.....54

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Рауль МИРҲАЙДАРОВ. Монийсифат мусаввир эди.....60

Акмал ИКРОМЖОНОВ. “Чингиз Аҳмаров”

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Абдулла ШЕР. Илоҳий инъом.....68

ХАЗИНА

Михли САФАРОВ. Муаррихнинг боқий сўзи.....78

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Пўлат ЗОҲИДОВ. “Ўзбекия” муаммоси.....88

МОҲИАТ ЖИЛОЛАРИ

Мухторжон РАҲИМОВ. Нух тўфони.....96

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Сайфиддин САЙФУЛЛОҲ. Абадий ватан ҳикмати.....104

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Шомирзо ТУРДИМОВ мутолаа қилади.....106

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Наргиза ҚАҲУМОВА. Юсак интеллект — тараққиёт гарови.....112

Лола БОБОХЎЖАЕВА. Мустаҳкам маданий ришталар.....113

Матлуба ҚАҲҲОРОВА. Ижтимоий муҳит ва шахс ахлоқи.....114

Жамшиджон ШАРОПОВ. Жамият мувозанатини сақловчи куч.....115

Бехзод АЪЗАМОВ, Иброҳим ИБРОҲИМОВ. Марказий Осиё ва Шарқий Туркистон.....117

Ҳамида МУҲСИМОВА. Ахборот оқими ва миллий хавфсизлик.....118

Юлдузхон ҚАҲУМХЎЖАЕВА. Хитойда онлайн ТВ тараққиёти.....119

Улуғбек ҚИЛИЧЕВ. Миллий хунармандлик ривожининг янги босқичи.....120

Турсуной ЎРОЛОВА. Маърифатта қувват берган сулола.....121

Мухаббат ЮСУПОВА. Бир муаммонинг икки талқини.....122

Зайниддин ИСАМУҲАММЕДОВ. Ислом дини — илм ҳомийси.....124

Лола ЙЎЛДОШЕВА. Беруний кашф этган ҳақиқатлар.....125

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

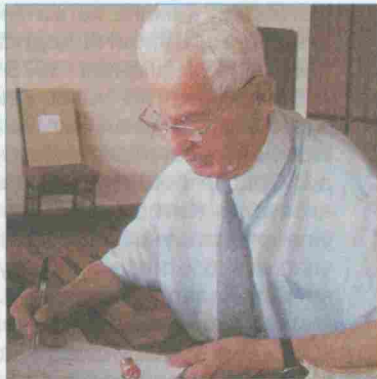
Профессор Шариф ЮСУПОВ билан суҳбат

— Устоз, илмий фаолиятингизнинг асосий қисми мумтоз шоиримиз Зокир-жон Фурқат ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган. “Фурбатда Фурқат” сарлавҳали машҳур мақолангиз, “Фурқат йўлларида” монографиянгиз, шоир ижоди ва ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг янги босқичи тадқиқига оид докторлик диссертациянгиз билан фурқатшуносликдаги мавжуд қарашларни тамомила янгиллаган эдингиз. Илмдаги шаклланган қарашларни инкор этиш, янгилаш ҳар қандай соҳа ривожининг бош шарти экани сир эмас. Бироқ бунга эришиш осон бўлмаслиги ҳам рост-ку...

— Чиндан ҳам, сўнгги ўттиз беш йиллик илмий изланишларим миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг бетакрор намоёндаси Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ва шоир яшаган даврнинг муҳим воқеалари ҳамда маънавиятимиз осмонини чақмоқ янглиғ ёритган тарихий шахслар тақдири билан боғлиқ. Лекин шуниси ҳам борки, бу ишларга киришгунимга қадар қарийб чорак аср мобайнида йигирманчи юз йиллик адабиёти тадқиқотчиси сифатида Ҳамза, Садриддин Айний, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, шунингдек, улардан кейинги авлод вакиллари бўлган Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Шухрат, Иброҳим Раҳим, Саид Назар, Назармат, Жуманиёз Жабборов, Шукрулло, Мирмуҳсин, Мамарасул Бобоев каби ижодкорлар асарлари тадқиқига оид бир неча китоб ва мақолаларим чоп этилган. Номзодлик диссертациям ҳам янги ўзбек адабиёти масалаларига бағишланган бўлиб, умрим охиригача шу давр адабиёти мутахассиси эканимча қоламан, деган фикрда эдим. Лекин...

Ҳаётнинг баъзи тасодифлари кишининг ҳаёт тарзини сира қутилмаган томонларга буриб юбориши мумкин. Худди шундай бахтли бир тасодиф бутун

илмий-ижодий йўналишимни ўзгартириб юборди. Гап шундаки, 1975 йили Зокиржон Фурқатнинг бир жилдлик "Танланган асарлар"и чоп этилди. Шу муносабат билан "Шарқ юлдузи"нинг ўша кездеги адабий танқид бўлими мудири Юсуф Шомансур каминага тақриз тайёрлашни таклиф қилди. Мумтоз адабиёт мутахассиси эмасман-ку, десам-да, у бир неча йил аввал Муқимийнинг "Танланган асарлар"ига ёзган тақризим маъқул тушганини айтиб, бу ишга кўндирди.

Тақриз устида иш бошлангач, Фурқатнинг "Танланган асарлар"идаги "Сабоға хитоб" шеърий мактуби мени айниқса қизиқтириб қолди. Унда шoirнинг тошкентлик, кўқонлик ва хўжандлик 28 нафар дўсти хусусида гап борар, улар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган эди. Бу вақтга келиб, шеърий мактубда тилга олинганларнинг барчаси оламдан ўтгани, баъзиларининг фарзанд ва невараларигина ҳаёт экани маълум бўлди. Улар тўғрисида янги маълумотларни аниқлаш шоир адабий муҳитини, у билан ҳамфикр, ҳаммаслак бўлган замондошлари доирасини ўрганишга ёрдам бериши шубҳасиз эди. Бироқ масаланинг бир қалтис томони ҳам бор эди: уларнинг аксари йирик савдогарлар, қози-муфтилар, ҳатто бири хонзода бўлган экан. Улар ҳақида ижобий фикр айтиш ўша кезлари кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши муқаррар эди. Ана шундай танг бир вазиятда илмий раҳбарим, профессор Фулом Каримов билан бу масалада бир неча бор маслаҳатлашдим. Устоз пировардида, Фурқатнинг шеърий мактубда зикр этилган дўстлари бой-савдогарлар, диндору амалдорлар бўлса ҳам, барчаси санъатсевар, ижод аҳли ҳомийси сифатида маънавиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган, йўлини топиб, улар фаолиятини ўрганиш зарур, деган қатъий фикрга келдилар.

Камина домланинг кўллаб-қувватлашидан руҳланиб, ўша йиллари Тошкент, Фарғона, Наманган, Кўқон ва бошқа шаҳарларда истиқомат қилган саксон-тўқсон ёшли қариялар, мактубда исмлари келтирилган шоир дўстларининг фарзанд ва неваралари билан кўп-кўп суҳбат ўтказдим. Олти-етти шахс ҳақида аниқланган мулоҳазаларимни "Шарқ юлдузи"нинг 1976 йил 4-сонида чоп этилган "Янги учрашув" сарлавҳали тақризда чўчинқираб баён этдим. Суҳбатлар чоғида шеърий мактубда тилга олинган Сиддиққори Мирзахўжа ўғлининг Себзор даҳа, Хўжа кўчасида истиқомат қилган қариндоши Маъруфхон Қосимов билан учрашишга тўғри келган эди. Сиддиққори тўғрисида бизга қизиқарли маълумотлар берган Маъруфхон ота ўтган асрнинг йигирманчи йилларигача мумтоз адабиёт билан ҳам шуғулланган, ҳазрат Навоий ҳақидаги дастлабки мақоласини журналда чоп эттиргани учун шўро мафқураси найзабозлари томонидан "ур калтак-сур калтак"ка учраб, ниҳоят адабиётшуносликдан воз кечишга мажбур бўлган ва математика билан шуғулланган. "Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур" дегандек, Маъруфхон ака ўзи жондан севган мумтоз адабиётдан кўнгили узолмаган, армонда экан. Менга худонинг зорини қилиб, "Ҳозирги адабиётни қўйинг. Фурқат бўйича анча иш қилиб қўйибсиз, бунинг савоби алоҳида бўлади. Шу йўлни маҳкам ушланг", деб туриб олди.

Ўйлаб кўрсам, қариянинг қуйиб-пишиши бекор эмас. Ундан ташқари, Фурқат ҳаёти ва ижоди билан шуғулланиш ўзимга ҳам мароклироқ туюлди. Ишга жиддий киришиб, архивлардаги фаолиятимни шу мавзу томон буришим биланоқ янгидан-янги масалалар, ҳал этилишини кутиб ётган муаммолар аёнла-

ша борди. Камина кетма-кет мақолалар чоп эттира бошладим. Аввалига бу чиқишларимни ўткинчи ҳодиса деб ўйлаган баъзи таниқли фурқатшунослар "Гулистон" журналининг 1978 йилги 7-8-сонларида "Фурбатда Фурқат" деб аталувчи тадқиқотим эълон этилгач, қаттиқ таҳликага тушиб, жамоатчиликка манзур бўлган, журналнинг ўша йилги мукофотини олган бу мақолани ёмонотлиқ қилишнинг энг номатлуб усулларини қўлласа ҳам, натижа улар кутганча бўлмади. Орадан беш йил чамаси вақт ўтиб, "Фурқат йўлларида" китобим дунё юзини кўрди. Китобда бизнинг янгича талқинларимизга ёт назар билан қараган ўша фурқатшунослар билан жиддий мунозарага киришилган эди. Шундан сўнг улар газаб отига миниб, русча матбуотда оқни қора, қорани оқ деб кўрсатувчи мақолалар эълон қилди. Биз эса уларга "Кўнгилдаги гаплар" деб аталган рус ва ўзбек тилларида чоп этилган мақола билан жавоб бердик. Ҳамма иш жой-жойига тушгандек бўлди. Аммо доғда қолган бу ҳамкасбларим энди "Фурқат ва ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг янги босқичи" мавзудидаги докторлик ишимга ҳам ошқора, ҳам зимдан хуруж қилиб, ҳимоянинг нақд беш йил орқага сурилишига сабаб бўлди. Ҳамкасб мухолифларимнинг ҳар бир зарбасидан сўнг ишга янада жиддий, масъулиятли ёндашар ва уларнинг даъволарини рад этадиган янги-янги факт ва ҳужжатлар топар, фикрларим янада ишончли, салмоқли чиқишига ҳаракат қилар эдим. Мақсадимга эриша олдим шекилли, 1990 йилга келиб ҳимоя қилинган докторлик ишимни ихтисослашган илмий кенгаш ақдиллик билан маъқуллади. Ҳатто тадқиқотларимга қаршилик қилиб келган икки таниқли фурқатшунос ҳам докторлик ишимни ёқлаб овоз берган. Фурқатшуносликдаги мухолифларим билан узоқ муддатли курашларга шу тариқа нуқта қўйилди...

— Тўғри айтасиз, устоз, ҳақ фикрнинг юзага чиқиши ҳеч қачон осон кечмайди. Донишманд бир одам олимларни уч тоифага бўлган: биринчиси — илмдаги қолипларни бутунлай синдириб, мавжуд қарашларни янгилайди, иккинчиси — ана шу янгича қарашларни амалиётга татбиқ қилади. Худо асрасин, учинчиси — илмни "воситаи жоҳ" этади, ҳар қандай янгича илмий қарашлар йўлига хитой девори қуради, манфаат қули сифатида, билганларини ўзгаларга азият етказиш қуролига айлантиради. Илм аҳли Сизни ўша донишманд айтган биринчи тоифа олимлардан деб билади. Бинобарин, шоир ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган устоз олимлар эришган ютуқларни камситмаган ҳолда эътироф этиш керакки, Сизнинг қарашларингиз фурқатшуносликка тоза ҳаво олиб кирди, илмнинг бу соҳасини янги босқичга кўтарди.

Фурқатнинг хорижга кетиш ва юртга қайта олмаслик сабабларини аниқлашда камина Сизнинг қарашларингизга таянганман. Бу эса, шоирнинг чет элларда яратилган ижод намуналарига оид янгидан-янги талқинларга йўл очган. Биргина "Рус аскарлари таърифида" деб номланиб келган асарни эсланг. Шу асар сабаб Фурқатга кўп таъна қилинган. Аслида асар сарлавҳаси Фурқатга тегишли эмас. Бу — шўролар замонидаги ноширлар иши. Ваҳоланки, асарнинг насрий сўзбошисыда шоир "Ҳабл ул-матин" ва "Песаи ахбор" номли Ҳиндистон газеталарида "Русия давлатининг ёпун халқи бирла қилган муҳорабалари" хусусида ёзилганини таъкидлайди. Шоир "Танланган асарлар"идан тушириб қолдирилган:

Бориб Манжурия сори урушқа,
Ёпун халқини турди ўлтурушқа.
Қизиб бозори марг андоғки яқсар,
Пули бору пули йўққа баробар, —

мисралари Фурқатнинг ушбу асардан кўзлаган асл мақсадини ойдинлаштиради. Бинобарин, бу уруш чор Россиясининг мустамлака уруши эди. Фурқат рус аскарларининг "Манжурия сори бориб, ёпун халқини ўлдиришга тушгани, ажал бозорини қизитгани"ни таъкидлар экан, уларнинг ўзга бир юртга босқинчилик нияти билан борганига ишора қилади. "Бу сўзнинг рамзини доно билур, бас, / Нечук оташга тоқат айлағай хас", дер экан, шоир сўзнинг зохирий маъносига эмас, ундаги рамзларга, ишораларга эътибор қаратиш зарурлигини уқтиради. Ўзга юртни босиб олиш ниятида борган мустамлака аскарини япон халқининг босқинчиларга қарши ғазаб оташида бамисоли куйиб кул бўлажак хасга қиёс этади.

Бу фикрлар асарнинг мустабид чор Россияси аскарлари мақтовига эмас, аксинча, уларнинг босқинчилик ҳаракатларини, Рус-япон урушидаги шармандали қиёфасини фош этишга қаратилгани исботидир. Асар "Туркистон вилоятининг газети"да "Стихи из Яркента" сарлавҳаси билан чоп этилган. "Рус аскарлари таърифида" деган ном эса асарнинг асл моҳиятига мутлақо мувофиқ келмайди. Агар асарга сарлавҳа бериш эҳтиёжи сезилса, уни "Рус-япон муҳорабаси хусусида" деб номлаш тўғрироқ бўлар эди. Чунки асарда муаллифнинг мазкур урушга холис ва ҳаққоний муносабати ифода этилган.

Фурқатнинг жуда кўп асарлари юзасидан бу сингари янгича талқинлар Сизнинг тадқиқотларингиз негизида юзага келди. Бу йил улуғ шоиримиз таваллудига 150 йил тўлади. Мутахассислар эса, профессор Шариф Юсупов кейинги кезларда Фурқат ижоди билан қамроқ шуғулланияпти, дейишмоқда. Буни қандай изоҳлаган бўлардингиз?

— Ҳеч қачон Зокиржон Фурқат ижоди билан шуғулланишни тўхтатиш фикрига борган эмасман. Докторлик ишим химоясидан сўнг, ўтган салкам йигирма йил давомида олий ўқув юртлари талабалари учун "Фурқат ва ўзбек маърифатпарварлик адабиёти" деган ўқув қўлланмаси, "Худоёрхон ва Фурқат" номли китоб, "Нотаниш Фурқат", "Истеъдод бахти", "Шоирнинг кашфиётлар олами", "Бал баҳона бўлди", "Ҳам кулдиради, ҳам куйдиради" сингари мақолаларим эълон қилинди. "Фурқат асарлари" деган лотин алифбосидаги тўпلامни нашрга тайёрлашда қатнашдим. Забардаст шоир таваллудининг 150 йиллиги арафасида "Фурқат олами" номли йирик ҳажмли монографияни ҳам "Маънавият" нашриётига топширганман. Ҳозирда унинг нашри бўйича қизгин иш олиб борилмоқда.

Оллоҳ яна қанча умр берса, шунча вақт Фурқат ижоди тадқиқи билан баҳоли қудрат шуғулланавераман. Яна шуни ҳам қўшимча қилайки, Зокиржон Фурқат ижодини ўрганиш соҳасидаги саъй-ҳаракатларим, айниқса, 1975-2006 йиллар орасида Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида ишлаш жараёнида жамлаган материалларим миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг, ўша даврда таркиб топган янги ўзбек маърифатпарварлигининг бошқа бир қанча ажойиб вакиллари ҳаёти ва ижодий фаолияти бўйича ҳам ўзига хос тадқиқотлар яратишимга сабаб бўлди. Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндалари — Муҳйи, Муқимий, Ҳазиний ҳақида, Комил, Сатторхон, Жўрабек додхон, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа сингари янги давр маърифатпарварлари ҳусусида, Тошкент жадидларининг раҳнамоси Мунавварқори билан елкама-елка туриб Туронзаминда янги матбуот нашрларини чоп эттирган Фансуруллобек, ўзбек тижоратчилигига жаҳоний донг келтирган ака-ука Мирзоабдулла ва Тожимуҳаммад Исомухаммад ўғиллари, Октябрь тўнтаришидан сўнг Афғонистон, Франция, Швейцария каби мамлакатларда 60 йилдан ортиқ фао-

лият кўрсатиб, жаҳон дипломатиясида зўр шухрат қозонган Исломбек Худоёрхон ва бошқалар тўғрисида матбуотда эълон қилинган тадқиқотларим шулар жумласидандир.

— Дарҳақиқат, Муҳйи, Муқимий, Ҳазиний тўғрисидаги тадқиқотларингиз янги ҳужжат ва далиллар, чуқур таҳлилга асосланган оҳорли қарашларни илмий муомалага олиб киргани билан аҳамиятлидир. Амирлашкар Алимқули ҳақидаги мақолангиз, миллий уйғониш даври Тошкент муҳити маърифатпарварлари Ҳакимхўжа қозикалон, Сатторхон Абдуғафоров, Жўрабек додхоҳ, Шарифхўжа ва Муҳиддинхўжа қозилар хусусидаги илмий ишларингиз эътирофга лойик.

Жорий санада 2200 йиллиги нишонланаётган пойтахтимиз Тошкент тарихини, айниқса, унинг кейинги бир ярим асрлик кечмишини Сизчалик пухта биладиган мутахассисни топиш маҳол. 1865 йили шаҳарнинг истило қилиниши охиروқибатда бутун юртнинг қарам бўлишига олиб келгани маълум. Бугунги авлод мустақилликни етарли даражада қадрламоғи, асраб-авайламоғи ва уни мустаҳкамлаш йўлида фидойилик қилмоғи учун ўша машъум тарихни, аждодларимиз қай бир ўринда, қандай хатоларга йўл кўйганини яхши билиши, ундан ибратлини керак. Шундай эмасми?

— 2200 йиллик тарихга эга шахри муаззам Тошкентни босиб олишга чор мустамлакачилари узоқ вақт тайёргарлик кўргани, бу соҳада улар қўллаган маккорликлар кўпчиликка аён. Чоризмнинг мудҳиш босқинидан анча илгарироқ Туронзаминдагина эмас, балки дунёнинг бошқа мамлакатларида ҳам бу машъум режа маълум эди. Бинобарин, чоризм босқини амалга ошгудек бўлса, кўп минтақаларда зулм-зўравонлик ҳаддан ошиб кетиши эҳтимоли баъзи давлатлар ҳукуматларини бу босқин олдини олиш учун чора кўришга ундаган эди. Шундай тадбирлардан бирини Оқмасжид қалъаси босиб олинишидан 15-20 йил чамаси илгари Англия ҳукумати амалга оширди. Ўзининг келажақдаги йирик режалари барбод бўлишдан чўчиган Англия полковник Стоддарт ва капитан Коноллидан иборат резидентларини Ўрта Осиёдаги уч хонликка жўнатиб, Туронзаминни чоризм босқинидан сақлаш бўйича Кўқон ва Хива хонлари ҳамда Бухоро амирига амалий таклифлар берган эди.

Англиянинг режасига кўра, хонликларнинг ҳар бири сифатли ва қудратли тўғлар билан, улардан фойдаланиш таълимини ўргатувчи зобитлар билан таъминланар, Россия ҳукуматининг босқинчилик режаларидан мунтазам равишда воқиф этиб турилар эди. Табиийки, рус қуролидан кучлироқ қуролга эга бўлинса, душман томоннинг режаларидан вақтида хабардор қилиб турилса, ҳарбий соҳада инглиз зобитларидан пухта таълим олинса, хонликлар енгилмас кучга айланар эди.

Лекин капитан Конолли билан учрашган Хива хони Оллоҳқулихон ва Кўқон хони Муҳаммад Алихон инглиз ҳукуматининг таклифини мамнуният билан қабул қилганлари ҳолда амир Насрулло дастлаб полковник Стоддартни зиндонга ташлатади, кейинроқ ҳузурга ўша таклиф билан келган Коноллини Кўқонда кишанбанд қилиб, Бухорога, шериги ёнига жўнатади ва тез орада ҳар икки зобитни қатл эттиради. Шу тариқа Туронзаминни чоризм босқинидан сақлаб қолиш учун тарих берган гоят зарур имконият барбод қилинади. Амир Насруллонинг бу мудҳиш хатосидан сўнг Англия билан Бухоро амирлиги муносабати узил-кесил бузилади, орадан чамаси ўн йиллар ўтгач, амир Насруллонинг ўғли амир Музаффар чоризм босқинидан ҳимоя қилишни сўраб инглиз ҳукуматига мурожаат этганида Лондондагилар эшитишни ҳам истамайди.

Шундай қилиб, чоризм юртимизни босиб олиши учун ниҳоятда қулай вази-
ят юзага келади ва босқинчилар ундан тўлиқ фойдаланиб, дастлаб Оқмасжид-
ни, сўнг Чимкент, Сарём, Туркистонни осонгина забт этади. Тошкентнинг бо-
сиб олиниши кейинчалик ҳар уч хонлик ҳудудларининг ҳам зўравонлик билан
истило қилинишига кенг йўл очиб беради. Ҳозирги ёшларимиз ота юрт тари-
хини ўрганар экан, Сиз айтганча, чоризм босқини ҳам ўта маккорлик, ҳам бе-
нихоя шафқатсизлик билан амалга оширилганини яхши англаб етмоғи зар-
ур. Гап шундаки, фирром дипломатияда устаси фаранг бўлган чоризм ҳуку-
матдорлари, биринчи навбатда Россия императорлари Ўрта Осиёдаги уч хон-
лик ҳукмфармолари орасига низо солувчи, уларни бир-бирига душман қилиб
қўядиган хиёнаткорона ташқи сиёсатни касб қилиб олган эди.

Биргина 1842 йилни олайлик. Бу йил бошида Қўқон хони Муҳаммад Алихон
Петербургда Муҳаммад Халил Соҳибзода бошлиқ элчиларни Россия билан
дўстона муносабатлар ўрнатиш мақсадида жўнатган, император Николай би-
ринчи эса, Қўқон хонининг бу ишидан ғоят мамнун эканини билдириб, ўша
йили 24 февралда унга йўллаган мактубида: "Сизнинг қудратли Россия дав-
лати билан мунтазам равишда дўстона алоқа ўрнатиш истагингизни билиш-
дан ғоят мамнун бўлдик. Бу яхши ниятларингизни биз камоли эҳтиром ила
қабул айлаймиз... Сизга барча эзуликларни талаб қоламиз", дея хоннинг қўйни-
ни пуч ёнғоққа тўлдиргани маълум. Бироқ орадан уч ой чамаси вақт ўтгач,
Бухоро амири Насрулло хонлик ҳудудига бостириб кириб, пойтахт Қўқонни
эгаллайди, хонни, унинг волидаси Нодирабегимни ва вояга етмаган икки фар-
зандини дорга осдириб, хазинани талон-тарож қилади, уч юз чоғли бегуноҳ
аёлни зўрлик билан олиб кетади. Бутун хонлик ҳудудини Бухоро амирлиги
мулки дея эълон қилиб, Иброҳим Хаёл лақабли бир ношуд саркардасини нойиб
сифатида қолдириб, Бухорога жўнайди.

Буни қарангки, худди ўша кунлари Николай биринчи амир Насруллога ўзи-
нинг хос элчиси орқали йўллаган "ғоят махфий" муҳри босилган бир мактуб
архивда сақланиб қолган. Россия императори гўё илтифот кўрсатгандек иш
тутиб, амирга бундай деб ёзган эди: "Қўқондаги тахт учун курашларни барта-
раф қилиш зарур. Шунда Туркистондан Тошкент билан Сирдарё бўйигача, Жиз-
захдан бошлаб Ўратепа, Хўжанд, Қўқон, Марғилон ва Қашқар чегарасигача
бўлган ерлар Сиз ҳазрати олийларининг қўлида бўлиб, ҳукмронлик қилишин-
гизни истаймиз". Россиядек қудратли давлат императори уч ойгина аввал
Қўқон хонига кўрсатган "марҳамат"ини унутиб, Бухоро амирига уятсизларча
юқоридаги мактубни ёзиш билан чекланмайди. Орадан бир неча йил ўтгач,
чор ҳукумати Николай биринчи мактубида санаб ўтилган барча ҳудудларни ва
Тошкент шаҳрини ҳам зўравонлик билан босиб олади.

— Бунда ана шу сингари найрангларга осонгина алданган, тўғрироғи, ўзи-
нинг тор манфаатини Ватан ва миллат манфаатидан устун билган ўша замон-
даги хону бекларнинг ҳам айби оз эмас. Ҳозиргина Сиз зикр этган 1842 йил
воқеаларини олайлик. Исҳоқхон тўра Ибрат "Тарихи Фарғона" асарида ёзиши-
ча, қатлиом асносида амир Насруллога Абдусамад деган вазири Қўқонни босиб
олиш учун қанчадан-қанча аскарлар хазина бой берилгани, қолаверса, Россиянинг
бостириб келиш хавфи борлиги, Муҳаммад Алихонни қатл эттириш ўрнига унинг
саркардалиқ маҳоратидан босқинчиларга қарши курашда фойдаланиш зарур-
лиги ҳақида сўзлаганда амир унинг оғзига ковуш билан урдиради.

Ёки мумтоз адибимиз Абдулла Қодирий "Ўткан кунлар" романининг қипчоқ
қирғинига бағишланган бобида Юсуфбек хожи тилидан нималар деганини эс-
лайлик: "Биродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадурғон фитна-фасодни кутиб, дар-

бозамиз тегида (Оқмасжид ёнида демоқчи) кўр тўкиб ётибдур. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадурган кучимизни ўз кўлимиз билан ўлдирсак, сан фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладур?! Бу тўғрида ҳам фикр қилғувчилар борми? Кунимизнинг кофир кўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?.. Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазигон фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадур, биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдур”.

Тўғри, эл-юрт манфаатини, виждон ва ҳаққониятни ҳар нарсадан устун билган вазир Абдусамаддек, Юсуфбек ҳожидек фаҳмида мезони бор юртдошларимиз ҳам йўқ эмас эди. Бироқ ҳамма гап шундаки, улар озчилик бўлган, бунинг устига, таассуфки, амир Насруллога ўхшаш худбин ҳукмфармоларнинг сўзи сўз эди. Тошкентнинг, кейинчалик бутун Туркистоннинг босиб олиниши ана шундай сабабларга ҳам боғлиқ, албатта.

— Тошкент шаҳри қандай шафқатсизлик билан, аҳолиси қирилиб битиш даражасига етган бир алфозда босиб олингани, мустамлака маъмурияти ўзининг мислсиз қатагон сиёсатини шаҳар забот этилган дастлабки кунлардаёқ ошкора бошлаб юборгани босқинчиликнинг чинакам табиатини намоён қилади. Шаҳар босиб олинган 1865 йил июнь ойининг ўрталаридаёқ босқинчи кўшин етакчиси генерал Черняев Тошкентнинг нуфузли кишиларини тўплаб, улардан шаҳар ихтиёрий равишда Россияга топширилгани хусусида император номига мурожаатнома тайёрлашни талаб этади. Йигилишнинг энг обрўли вакили Солиҳбек охунд сўз олиб, мабодо император номига мурожаатнома битиладиган бўлса, у ҳолда Тошкент қандай ваҳшиёна усуллар билан бир ярим ой чамаси қамалда тутиб турилгани, шаҳарни босиб олиш чоғида рус кўшинлари кўрсатган шафқатсизликлар борасида рўй-рост ёзилиши кераклигини айтади. Шундан кейин Черняев йиғилганлардан яна кимлар Солиҳбек охунд фикрига қўшилишини сўрайди ва бу фикрни ёқлаган яна олти кишини ҳам унга қўшиб, кишанбанд ҳолда, ҳеч қандай айбловсиз, терговсиз, судсиз эски шалдироқ арваларга тиқштириб, ўша заҳотиёқ Сибирь сурғунига жўнатади. Чоризм қатагонларининг ибтидоси шундай бўлган эди.

Юртимизда мустамлака салтанати ҳукм сурган 130 йил мобайнида қатагон мунтазам давом этди, у кучайгандан-кучайиб, айниқса, шўро мафкураси даврида давлат сиёсатининг ҳақиқий моҳиятини кўрсатувчи жирканч омилга айланди. Зотан, 1874 йилдаёқ Санкт-Петербургда рус тилида “Икки саркарда: Чингизхон ва Амир Темур” номли китоб чоп этилган чор армияси генерал-лейтенанти М.И. Иванин унда ўзининг мустамлакачи шерикларига қуйидагича қабих маслаҳат берган эди: “Душманда нимаики яхши нарса бўлса, уни издан чиқаринг, амалдорлари ва таниқли кишиларини уларнинг мавқеларига номуносиб, паст ишларга жалб этинг, керак бўлиб қолганда, уларнинг сирларини фош қилинг... Душманнинг энг ярамас одамлари билан махфий алоқада бўлинг. Уларнинг сирларини билиш учун маблағни аяманг, чунки уни қанча кўп сарфласангиз, шунча кўп фойдаси билан ўзингизга қайтади”. Мустамлакачилар бутун Туркистонда, жумладан, Тошкентда ҳам худди шундай қабих йўл тутгани маълум. Бу ўринда яна бир жиҳатни эътибордан соқит қилмаслик керакки, чор мустамлакачилари ҳам, уларнинг қатагон сиёсатини янада ваҳшиёна усулларда, кенг кўламда давом эттирган шўро мафкурачилари ҳам ўзларини ҳаммаша ўлка аҳолисига яхшилик ниятида иш юритувчи киши қилиб кўрсатишга уринган. Чор мустамлакачилари маҳаллий халққа гўё уларни ерли золимлар зулмидан қутқарганини қайта-қайта уқтиришдан ҳоримаган. Шўро мафкурачилари эса Туркистонда зулм йўқ этилгани ва халойиқ хур, озод ҳаёт кечираётганига ишонтиришга ҳаракат қилишдан чарчамаган.

Гўзал пойтахтимиз Тошкентнинг 2200 йиллиги бутун мамлакатимизда кенг нишонланаётган ҳозирги даврда ёшларимиз тарихнинг ана шу жиҳатларини ҳам ёдда сақлашларини, истиқлолимиз неъматига қадрига кўпроқ етишларини истаيمان.

— Дарҳақиқат, Тошкент тарихи бундай ибратли жиҳатларга жуда бой. Бироқ ҳали тарихчи олимлар зиммасида пойтахтимиз тарихини ўрганиш бўйича долзарб илмий муаммолар турганини ҳам таъкидлаш керак. Биргина мисол билан чекланаман: шаҳарнинг энг янги тарихига бағишланган Муҳаммад Солиҳхожа қаламига мансуб "Тарихи жадидаи Тошканд" асари ҳанузгача жорий имлода нашр этилмаган. Ваҳоланки, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида асарнинг бир эмас, беш қўлёзмаси, ҳатто дастхат нусхаси ҳам сақланади.

Мутахассисларнинг эътирофи этишича, "Тарихи жадидаи Тошканд" — нафақат Тошкент, балки Марказий Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинган воқеаларини ҳаққоний акс эттирган нодир манба. Бу манбанинг илмий изоҳлар, зарур кўрсаткичлар билан нашр қилиниши бугунги авлоднинг тарихдан сабоқ олишида, истиқлолга эришиш осон кечмаганини ҳис этиб, уни қадрлашида алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Шу билан бирга, юрт тарихини, унинг таркибий қисми бўлган фан, маданият ва адабиёт тарихини ўрганишнинг бугунги талаблар даражасидаги мезонлари ишлаб чиқилиши зарур. Аксар тарихчи олимлар бир неча ўн йиллар давомида ҳукм суриб келган тарихга ёндашув тутумларини профессор Шариф Юсупов асосли инкор этиб, янги илмий мезонларни тавсия қилаётганини тан олади. Дарҳақиқат, "Худоёрхон ва Фурқат", "Тарих ва адаб бўстони", "Тарих уммони сирлари" китобларингиздаги тарихий факт ва ҳужжатларга ёндашув, тарихий воқеаликка муносабат борасидаги назарий қарашларингизни инкор этиш маҳол. Шуурингизда тарихни баҳолашнинг бу сингари янги мезонлари қандай шаклланган? Уларнинг асл моҳияти нимада? Умуман, янги илмий ғояларнинг туғилиши қандай кечади?

— Гапни саволингизнинг сўнги қисмидан бошлайқолай. Бу ишларга инқилобдан олдинги даврий ва нодаврий матбуотни атрофлича ўрганганим ва, айниқса, архивларда ўттиз йил чамаси чанг ютиб, турли манбалар устида иш олиб борганим сабаб бўлган. Аниқланган факт ва ҳужжатларни тарихчи олимлар айтган фикрлар билан қиёслаш кўп ҳолларда мени ҳайрон қолдирган. Чунки баъзи муаррих тадқиқотчилар Туркистонда сўнги 130 йил мобайнида рўй берган воқеа-ҳодисаларни, бу даврда яшаган йирик шахслар фаолиятини баҳолашда масаланинг моҳиятига чуқур кириб бормай, қўлларига тушган факт ва ҳужжатларнинг юзага келишига аслида нималар сабаб бўлгани ҳақида пухта ўйлаб кўрмай, қатъий хулосалар чиқариб юборгани маълум бўлди. Ваҳоланки, факт ва ҳужжатга муносабатда унинг юзида қалқиб, ҳаммага кўриниб турган жўн жиҳатлар эмас, балки уларнинг тағ моҳиятини белгилловчи ва илк қарашда кўзга ташланавермайдиган нозик жиҳатлар муҳимдир.

Мустамлака шароитида даврий ва нодаврий матбуотда эълон қилинган, давлат тасарруфидоги ҳужжатгоҳларда сақланиб келаётган материалларнинг аксар қисми ижтимоий-сиёсий мажлислар баённомалари, муҳим тарихий воқеалар талқини, мустамлака маъмурияти назорати остида иш кўрган тарихий шахслар томонидан битилган ҳужжатлар ёппасига сохталаштирилган, улар юрт ҳукмдорлари бўлмиш мустамлакачиларнинг хоҳиш-иродасига мос, ҳақиқатга хилоф моҳият касб этадиган алфозга солинган.

Бинобарин, тадқиқотчининг қўлига тушган бундай факт ва ҳужжатларнинг ўзи тарих бўла олмайди. Улар тарих ҳақиқатини англашда тадқиқотчи қўлидаги хомашё, холос. Халқимиз ўтмишининг мустамлака билан боғлиқ ўта мураккаб бир даврида юзага келган бу каби факт ва ҳужжатлар моҳиятида нималар турганини, улар қандай зарурат сабабли пайдо бўлиб қолганини, улар замирига яширинган дақиқбинлик ва пухта тадбир бўлмаса, Ватан, миллат ва унинг асл ўғлонлари тақдири қандай тугаши мумкинлигини тадқиқотчи Оллоҳ таоло ато этган ақл-фаросатни тўлалигича ишга солиб, идрок этмоғи шарт. Шундай қилинмаса, аслида халқимиз ифтихори бўлган, бироқ машъум мустамлака истибдоди шароитида фаолият кўрсатишдан ўзга чора топмаган, бошида қасос қиличи яланғоч турганида ҳам эл-юрт қорига яраган, бошқа илож қолмаган ҳолларда мустабидлар билан "хўжақўрсин"га муроса-мадора қилган, кейин имкон туғилиши биланоқ яна ўзининг асл муддаосига киришган табаррук зотларни тарих олдида, келажак олдида ёмонотлиқ қилиб, гуноҳи азимга қолиш ҳеч гап эмас.

Бирор тарихий шахс фаолиятига доир маълумотларга, улар битган аризалар, берган гувоҳликлар, имзо чеккан ҳужжатларга дуч келганда тадқиқотчи ўша манбалардаги қайси жиҳат унинг ҳақиқий дил изҳорию қай бири азобуқубат ва зулмдан омон қолиш учун ноиложликдан қўлланган чора эканини тўғри илғаб олабилиши муҳимдир. Биз мустамлака шароитида рўй берган баъзи муҳим воқеа-ҳодисаларга, ўша даврда фаолият кўрсатган йирик шахсларга баҳо беришда ана шу мезонларга таяниб иш тутдик. Натижада шўро мафкураси ҳукмронлиги даврида айрим тадқиқотчилар томонидан ёмонотлиқ қилиниб, тўхмат-бўхтонларга қолган Ҳакимхўжа қозикалон, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози, Жўрабек додхоҳ ва бошқа йирик тарихий шахслар борасида ўша муаррихлар билдирган фикрларни инкор этадиган янги тўхтамларга келдик. Бундан ташқари, баъзи тарихчиларимиз асарларида мунтазам равишда халқ озодлик курашининг доно етакчилари сифатида мақтаб келинган сохта Пўлатхон ва Абдурахмон офтобачи аслида жирканч фитначи, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай тубанликдан қайтмайдиган пасткаш кимсалар эканини ҳам ишончли манбалар асосида кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик.

Масаланинг яна бир жиҳати, чоризм босқини даврида уч хонлик ҳукмдорлари — Худоёрхон, Муҳаммад Раҳимхон ва амир Музаффарнинг ўз юртлари истило этилишига қандай муносабатда бўлгани билан боғлиқ эди. Шўро даври тадқиқотчиларигина эмас, балки мустақиллик йилларида Туронзаминда чоризм босқини мавзуида китоб битган баъзи тарихчилар ҳам ўри-қирига қарамай, ҳар учала ҳукмдорни бирваракайига хоинга чиқариб юборган ҳоллар бўлди.

Аввало, оддий мантиқ тақозосига кўра, ҳар бир юртнинг бош ҳукмдори мустамлака босқинидан энг кўп зарар топади. Негаки, қози, муфти, йирик савдогар ёки хунарманд бу босқин боис мол-дунёсини, касб-корини, нари борса, лавозимини йўқотиши мумкин. Бироқ хон ёки амир бутун бошли мамлакатини, юз минглаб, миллионлаб фуқаросини, ер ости ва усти бойликларини, аждодлардан мерос хазинасини йўқотиши, ўзи шўрпешона бир ватанга дога айланиши мумкин-ку! Шундай бўлгач, у босқинчига қарши жон-жаҳди билан курашади, ўз тасарруфидаги барча ҳудудларни сақлаб қолишга интилади. Чоризм босқини даврида уч хонликда мамлакат бошида турган икки хон ва амир ҳам бундан мустасно эмас эди. Уларнинг ҳар бири душманга қарши қўлидан келганича курашган.

Лекин ҳарб майдонида истаган одам ғалаба қозонавермайди. Бунда қўшиннинг ҳарбий тайёргарлиги, қуролланганлик даражаси ва бошқа жиҳатлар ҳал

қилувчи рол ўйнайди. Чор Россиясининг армияси бу вақтда ҳар жиҳатдан устун эди. Хонликлар қўшинларини чор аскарлари билан бемалол беллаша оладиган даражага етказишга доир Англия давлатининг амалий таклифлари амир Насруллонинг бемаъни ўжарлиги сабабли қай тариха барбод этилганини илгарироқ эсладик. Хуллас, чор Россиясининг маккорона сиёсати боис уч хонлик орасига низо солингани, улар қўшинларини чор қўшинларидан кам бўлмаган кучли қуроллар билан таъминлаш, жанговар тайёргарликни кучайтириш ва бошқа тадбирлар борасидаги Англия таклифи рад этилгани сабаб бўлдию хоризм қўшинлари Туронзаминни осонгина эгаллаб олди.

— Устоз, мана, Сиз табаррук саксон ёшни қаршилаб турибсиз. Илмда, педагогик фаолиятда, шубҳасиз, шукр қилса, фахрланса арзийдиган улкан ютуқларга эришгансиз. Бироқ, табиийки, инсоннинг ҳаёт йўли мураккаб ва у фақат муваффақиятлар оғушида яшамайди, армонларингиз ҳам бордир? Агар ҳаммасини қайтадан бошлаш имкони туғилса, қай йўлни тутган бўлардингиз?

— Ҳа, камина яшаб улгурган саксон йилдан ортиқ умр ҳазилакам гап эмас. Бунинг олтмиш йили чамаси илм-фанга, адабиётшунослик, тарих, санъатшунослик ва таржимачилик соҳаларига бағишланди. Бирор кишининг таваллуд тўйи бўлиб қолса, йиғилганлар кўпинча “юбиляримиз олтмиш ёки етмиш баҳорни қаршилади” деб олқишлаши одат тусига кирган. Ҳар қандай инсон ҳаёти гўзал баҳордан ташқари жазирама ёзлар, ёгин-сочинли, машаққатли кузлар, қаҳратон забтига оладиган қишлар билан ҳам кечади. Камина баҳор чечаклари яшнаб очиладиган наврўз палласида туғилган бўлсам ҳам умрим фақат баҳордангина иборат бўлган эмас. Йилнинг тўрт фаслига хос машаққатлар умрим бўйи ҳамроҳ бўлган. Ўзимнинг айбим билан ҳам, “дўст”ларимнинг “хизмат”лари сабаб ҳам амалга ошмай қолган орзуларим кўп. Чунончи, илмий ишга қўл урибманки, ҳаётдаги энг катта фожиа — ватанжудолик боис дунёдан армон билан кетган, бир хил қисматли уч буюк ижодкор — Бобур, Машраб ва Фурқат ижодидаги ватанжудолик оҳанглари алоҳида бир қудрат касб этган асарларни таҳлил этиб, яши бир китоб қилсам деган ҳаёл мени тинч қўймайди. Оллоҳ умр ва соғлиқ ато этса, шу мақсадга ҳам эришсам дейман. Ўтган умримга ачинмайман. Оллоҳга беҳад шукроналар бўлсинки, эриша олмаганларимдан кўра эришганларим кўпроқ.

Сиз айтгандай, ҳаммасини қайтадан бошлаш имкони туғилса, яна худди шу йўлдан борган бўлардим.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
суҳбатлашди.

MANFAAT VA XOLISLIK

Нега башоратлар ҳамиша ҳам ўн келмайди?

Халқини фаровон, Ватанини обод кўриш — ҳаммининг орзуси. Кимдадир бу орзулигича қолиб кетса, бошқа биров уни ҳаётининг мазмунига, дастуриламалига айлантиради: режалар тузади, тавсиялар ишлаб чиқади, энг муҳими, эксперт — синчи сифатида таҳлил ва воқеалар ривожига асосланган ҳолда муайян башоратлар қилади. Мабодо, улар кўнгилдагидек чиқмаса, жуғрофий-сиёсий жараёнларни халқи, Ватани манфаатига мос ўзанга буриш тараддудига тушади. Бу — табиий.

Бироқ энг пухта илмий далиллар, кузатувлар ва жараёнлар таҳлилига асосланган башоратлар ҳам гоҳо келгусида табиат, иқтисодиёт ёки сиёсатда бўла-

диган силтанишларни, улар ҳаёт маромини бузиб, тараққиёт ўзанини бошқа тарафга буриб юборишининг аниқ ҳисобини ола билмайди ва шу сабабли нотугал бўлиб қолаверади.

Узоққа бормайлик. Икки йилда нефть нархи осмонга сакраб кетган кезлари, аҳвол шу тарзда давом этаверса, яна элик ёки юз йилнинг нари-берисида ёқилғи-энергетика ресурслари тугайди, қабилда тушкун башоратлар қилмаган оммавий ахборот воситаси қолмади ҳисоб. Гарчи воқеалар ҳамиша спирал бўйлаб ривожланиши, баъзан узоқ давом этадиган ишлаб чиқариш, товарларга талаб, нарх-наво пасайиши — рецессия рўй бериб туриши ҳисобга олинган тақдирда ҳам нимадир эътибордан четда қолади, истакни ҳақиқат деб билиш устунлик қила бошлайди.

Масалан, ҳозирги ялпи молиявий-иқтисодий инқироз даврида нефть ёки газ захираси қачон тугаши ҳақида ҳеч ким гапирмай кўйди. Балки бу шов-шувлар ипотека бозоридан “қочган” миллиардлар доллар эркин пулнинг нефть бозорига ташланиши оқибатида юзага келган чайқовчилик билан ҳам боғлиқдир, аммо синчи ҳақиқатни сафсатадан фарқлай билиши керак эмасми?

Фарбдаги айрим синчилар “совуқ уруш” тугагандан кейинги халқаро аҳволни либерал демократия ғалабаси деб атаган бўлса, бугунги кунда касод бўлиш арафасида турган йирик-йирик банку компаниялар акцияларини давлат сотиб олаётганини марксизм ғояларига қайтиш деб таърифламоқда.

Боз устига, халқаро муносабатларда янги тамойиллар ҳам кўзга ташланмоқдаки, бундан беш-ўн йил олдин уларни тасаввур қилиш ҳам маҳол эди. Ҳатто бугунги кунда молиявий-иқтисодий инқироз глобаллашув жараёнига салбий таъсир кўрсатиб, регионализация — минтақавий сиёсий, савдо-иқтисодий муносабатлар кучаяди, деган тушкун қарашлар ҳам мавжуд. Глобал муаммога айланиб улгурган инқироздан чиқиш учун нафақат халқаро молия институтлари, қолаверса, иқтисодиёти йирик давлатларнинг фаол иштироки масаласи кун тартибига чиқаётган бир шароитда регионализацияга ўраллашиб қолиш унчалик ҳам тўғри бўлмаса керак. Буни дунёнинг бир чеккасида бирин-кетин касодга учраётган корпорация ва компанияларни сотиб олиш учун бошқа бир чеккасидаги миллий ёки трансмиллий компаниялардан таклиф тушаётгани ҳам яққол кўрсатиб турибди. Эҳтимол, вақти келиб, худди Европа Иттифоқида ўхшаш иш кучи, капитал, пул ва хизматларнинг эркин ва оптимал ҳаракатланувини йўлга қўядиган минтақавий, америкалик сиёсатшунос олим Сэмюэл Хантингтон таъбири билан айтганда, ягона тамаддун доирасидаги бозорлар ҳам вужудга келар. Бошқа олимлар эса бугунги жараёнларни “glocalisation” (Glocalisation ёки glocalization — *globalization* ва *localization*дан таркиб топ-

ган дурагай сўз. “Глокал” атамаси “глобал” ўйлаб, локал иш юрит” ақидасига амал қилиб яшайдиган шахс, гуруҳ, бўлинма, бошқарма, ташкилот ёки жамоани англатади. У японча “дочакука” сўзидан келиб чиққан) деб атайди.

Кўряпмизки, жорий инқироз Иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейинги даврда унда ғолиб чиққан давлатлар манфатига мослаб ташкил этилган халқаро муносабатлар (БМТ Хавфсизлик Кенгашига 5 доимий аъзонинг вето қўллаш ҳуқуқи, халқаро молия институтларининг Фарб назорати остида фаолият юритиши ва ҳоказо) учун ўзга хос синов бўлмоқда. У “совуқ уруш”дан кейин вужудга келган жуғрофий-сиёсий вазиятга ҳам таъсир ўтказадими ёки халқаро муносабатлар соҳасидаги асосий тамойиллар сақланиб қолаверадими? С.Хантингтон иттифоқ қилганидай, мафкуралар ўртасидаги кураш ўрнини маданиятлар ўртасидаги кураш эгаллай борадими? Янги мустақилликка эришган давлатларда миллий ўзига хосликни шакллантиришга оид саъй-ҳаракатлар билан С.Хантингтоннинг АҚШ ташқи сиёсати доктринаси сифатида қабул қилинган тамаддунлараро ихтилофлар концепцияси ўртасида боғлиқлик борми? Синчилар тилида “Марказий Осиё субконтиненти” (Сергей Переслегин С. Хантингтон китобига ёзган сўнгсўзида “Марказий Осиё субконтиненти” атамасини қўллади ва унинг чегарасини Помир ва Каспийбўйи мамлакатлари ҳудуди деб белгилайди. У XXI асрнинг биринчи ярмида минтақада сиёсий ва ҳарбий зиддиятлар рўй бериши мумкинлигини башорат қилади) деб ном олган минтақанинг келажаги нима бўлади?

Шу каби саволларга С.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашуви ва дунё тартибини ўзгартириш” китоби мутола-

аси жараёнида жавоб излаб кўрамиз. Мақсад атрофимизда кечаётган жуғрофий-сийсий жараёнларга, ушбу китоб ёзилгандан бери ўтган 12-13 йил мобайнида қандай ўзгаришлар юз бергани ва Фарбда муаллифнинг оғоҳлантиришлари-га амал қилинмаётгани қандай оқибатларга сабаб бўлаётганига бир кур назар ташлашдир.

Magna MacDonald's эмас, Magna Carta!

С.Хантингтоннинг “Тамаддунлар тўқнашувими?” мақоласи 1993 йили ўзи ташкил этган “*Foreign Affairs*” журналида босилиб чиққач, катта шов-шувга сабаб бўлди. Муаллифнинг эътироф этишича, XX асрнинг 40-йилларидан бери чоп этилган бирорта мақола бу қадар кўп фикр кўзгамаган, таҳсин олмаган ёки эътироз уйғотмаган. Олим айна шу ҳол мақолани китобга айлантиришга туртки берганини урғулайди: “Бу китобнинг мақсади мақолада қўйилган саволга тўлиқроқ, теранроқ ва ҳужжатларга асосланган жавоб беришдир... Гап тамаддунлар концепцияси; универсал тамаддун масаласи; ҳокимият билан маданиятнинг ўзаро муносабати; тамаддунлар ўртасида ҳокимият баланси ўзгариши; Фарбдан бошқа тамаддунларнинг маданий манбаси; Фарб универсализми, мусулмон жангарилиги ва Хитойнинг даъволари сабабли вужудга келган ихтилофлар; Хитой қудратининг кучайишига жавоб сифатида мувозанат сақлаш ва “мослашиш” тактикаси; дарз чизикларидаги С.Хантингтон тамаддунлар чегараси ўтган ҳудудларни дарз чизиклари деб атайди) урушлар сабаби ва динамикаси; Фарб ва дунё тамаддунларининг келажаги ҳақида кетмоқда” (*Хантингтон С.Ф. Столкновение цивилизаций. “АСТ”, 2003, стр. 7-8*).

С.Хантингтон тамаддунлар ўртасидаги ихтилофлар авж олишини башорат қилар экан, Фарбда пайдо бўлган мафкуралар (либерализм, социализм, фашизм, анархизм, корпоративизм, марксизм, коммунизм, социал-демократия, консерватизм, национализм, христиан

демократияси) бирин-кетин йўқ бўла боргани сари Фарбнинг таъсири сусайиб, ўрнини ўзига хосликнинг диний ва бошқа маданий шакллари эгаллай боришини таъкидлайди ва бунга қарши туришнинг саъй-ҳаракатлари намунаси сифатида асли келиб чиқиши ҳиндистонлик бўлган инглиз ёзувчиси В.С.Найпол илгари сурган “универсал тамаддун” концепциясига тўхталиб ўтади. Унинг моҳияти инсониятни умумий қадриятлар, эътиқод, тартиб, анъана ва институтлар асосида бирлаштиришни назарда тутди. Бироқ теранроқ мулоҳаза юритилса, унга айнан Фарб қадриятлари асос қилиб олинганини уқиб олиш қийин эмас.

Биринчидан, *Фарбнинг оммавий маданият индустрияси* дини, тили ва миллатидан қатъи назар, барчанинг “муҳаббат, жинсий муносабат, сир, қахрамонлик ва бойлик орттириш”га бўлган иштиёқини эксплуатация қилиб, миллиардлаб доллар бойлик орттираётгани ҳисобга олинса, бу яқин орада унга на Шарқдан ва на Жанубдан рақобатчи чиқмаслиги тайин. Аслида “универсал тамаддун” гоёси Фарбнинг маданий экспансиясидан бошқа нарса эмас.

Иккинчидан, *Фарб истеъмол маданиятининг* бошқа ҳудудларга кириб бориши ҳам шу мақсадга хизмат қилади.

Учинчидан, *етақчи трансмиллий оммавий ахборот воситалари назорати* Фарбнинг қўлида экани, уларнинг мазкур тамаддун қадриятлари, анъаналари, турмуш тарзи, менталитетини тинимсиз тарғиб қилиши ҳам Найпол орзу қилган “универсал тамаддун” гоёсини дунёга ёйишдан иборат.

Бироқ С.Хантингтон оммавий маданият билан истеъмол товарларининг бутун дунёга тарқалишини “Фарб тамаддунининг сийқалашиши” деб атайди. Унинг назарида, бу тамаддун моҳияти *Magna MacDonald's* эмас, аксинча, *Magna Carta*дир (*Magna Carta* — 1.1215 йил июнь ойида инглиз баронлари Ринимидда қирол Жонни эркинликлар хартияси қабул қилинишига розилик беришга мажбур қилган эди. 2. Ҳуқуқ ва имтиёзларни

кафолатловчи ҳужжат). Олим ўз фикри-ни асослаш учун Рим империяси даври-дан бери Фарб тамаддунига хос бўлиб келган ва кейинги икки аср мобайнида унинг юксак тараққиётини таъминлаган омиллардан 1) католицизм (протестан-тизм); 2) тилларнинг лотин тилидан ке-либ чиққани; 3) давлатнинг черковдан аж-ратилгани; 4) ҳуқуқнинг ҳукмронлик прин-ципи; 5) ижтимоий плюрализм; 6) ҳоки-мият вакиллик органлари аънанаси ва 7) индивидуализмни санаб ўтади.

Бу тамаддун вакиллари илгари босиб олинган жамиятларга ўз қадриятлари, аънаналари, урф-одатлари ва эътиқоди-ни куч ишлатиб ёйишга уриниб келган бўлса, кейинчалик бундай экспансия дини, тили, тутуми бошқа бўлган жами-ятларни Фарб андозалари асосида мо-дернизация қилиш ва фарблаштириш сиёсатида зухур бўла бошлади.

Фарб андозасидан улги олмай модер-низациялашган собиқ совет республика-ларига *Magna Carta* воситасида таъсир ўтказишнинг ўзгача тактикаси — “ранг-ли инқилоблар” танлангани ҳам эъти-борга молик.

“Рангли инқилоблар”

Жорж Буш 2005 йил 27 май куни АҚШ Ҳарбий-денгиз академияси битирувчи-лари ҳузурида қилган маърузасида “Озодлик бутун дунё бўйлаб одим таш-ламоқда, биз охириги бир ярим йил мо-байнида Грузияда “атиргул инқилоби”, Украинада “зарғалдоқ инқилоби”, Ироқ-да “қирмизи инқилоб”, Ливанда эса “кедр инқилоби”га гувоҳ бўлдик. Бу ҳали бошланиши, холос” (<http://www.polemics.ru/articles/?articleID=6178&hideText=0&itemPage=1>), дея ифтихор билан гапирган эди.

Орадан маълум вақт ўтгандан сўнг сак-киз йил давомида юритилган бундай ғаразли сиёсат оқибатида дунёнинг тур-ли нуқталарида беқарорлик ўчоқлари пайдо бўлгани ва Фарб давлатларининг ўз жуғрофий-сиёсий кураш марралари-ни собиқ социалистик лагерь чегарала-ридан пост-совет республикалари худу-

дига кўчиришга интилаётгани ойдинлаш-ди. Украинада тўрт йилдан бери давом этаётган сиёсий танглик ҳам, Косовонинг Сербия, Жанубий Осетия билан Абхазия-нинг эса Грузия таркибидан *de facto* аж-ралиб чиқиши ҳам айни шу тадбирлар системали тарзда амалга оширилаётга-нини кўрсатади.

Кўпчилик синчилар Кавказ ва Марка-зий Осиёнинг жуғрофий-сиёсий кураш-лар майдонига айланиш сабабини ушбу минтақанинг бой минерал-хомашё ресурсларига эга экани ва Фарб, Хитой, Россия ҳамда таъсир кучи иккинчи да-ражали бўлган давлатларнинг (Туркия, Япония, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа-лар) уларни ўз назорати остига олиш учун кураши билан изоҳлайди. Бироқ масаланинг яна бир жиҳати эътибор қилинмаса, минтақадаги бугунги жуғро-фий-сиёсий кураш манзараси тўлиқ бўлмай қолади.

“Рангли инқилоблар” сиёсатини фа-қат кичик Ж.Буш маъмуриятининг “эрмак”ларига йўйиш унчалик тўғри эмас. Чунки Билл Клинтон 90-йилларнинг бошидаёқ, Америка бошқа мамлакатлар-да демократияни ҳимоя қилиш орқали ўз келажагига сармоя ётқизади, деб айт-ган ва “Миллий демократия жамғармаси”-ни молиялаштиришни 1,35 баробар кўпайтириш таклифи билан чиққан эди.

Марказий Осиё бўйича мутахассис, АҚШнинг Жонс Ҳопкинс университети қошидаги Марказий Осиё ва Кавказ ин-ституту директори Фредерик Старр таъ-бири билан айтганда, “АҚШ ташқи сиё-сати иккала партиянинг (республикачи-лар ва демократлар — **Ф.Н.**) қарашлари-га асосланади; у инқилобий эмас, тадри-жийдир” (<http://sato.kloop.kg/files/>).

АҚШ маъмурияти СССРнинг парчала-ниб кетишини глобал демократик инқи-лоб тантанаси деб баҳолади. “Демокра-тиянинг оммалашиши фарбликларнинг асосий мақсади бўлиб қолди. Ушбу мақ-садни Буш маъмурияти ҳам қўллаб-қув-ватлади: давлат котиби Жеймс Бейкер 1990 йил апрелида “тийиб туриш сиёса-ти замирида демократия бор”, деб айт-ди” (*ўша китоб, 299-бет*).

Ушбу мақсадлар XXI асрнинг бошлари-га келиб, муайян лойиҳаларга, доктриналарга дўна бошлади. Шулар сирасига Фредерик Старрнинг *"Foreign Affairs"* журнали 2005 йил 4-сонида чоп этилган "Марказий Осиё ҳамкорлиги" мақоласини мисол қилиб келтириш мумкин. Муаллиф унда "Катта Марказий Осиё ҳамкорлиги ва тараққиёти бўйича минтақавий форум" лойиҳасини илгари сурди. Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон баробарида Афғонистонни ҳам камраб олувчи бу лойиҳанинг мақсади Марказий Осиёда иқтисодий, сиёсий, хавфсизлик соҳасида ҳамкорликка асосланган минтақавий структура яратиш ва унинг ёрдамида бу ерда жойлашган давлатларни Россия ва Хитой сингари катта давлатлар таъсиридан халос этиб, демократик сиёсий система ўрнатилишини қўллаб-қувватлашдан иборат. Лекин Ф.Старр рангли инқилоб "экспортчи"ларидан фарқли ўларок, минтақадаги пост-совет республикаларига бошқача назар билан қарайди: "АҚШ Марказий Осиёнинг собиқ совет республикаларида илдиз отган дунёвий давлат тузилмаси равнақидан манфаатдордир. Марказий Осиё муваффақияти бутун ислом олами учун муҳим аҳамиятга эга ҳамда бу теократик ва авторитар фикрлаш тарзига энг яхши муқобилдир" (<http://sato.kloop.kg/files/>).

Ф.Старрнинг қарашлари ҳам С.Хантингтоннинг Фарб аънаналари ва қадриятларини бошқа тамаддунларга мансуб минтақаларга тиқиштирмаслик хусусидаги мулоҳазаларига ҳамоҳангдир. Айни пайтда улар тутган позицияни умумлаштириб турувчи яна бир жиҳат ҳам бор: нима қилиб бўлса-да, Америка таъсирини четга ёйиш. Лекин улар таклиф этаётган усул маданият экспансияси ёки демократия экспортдан кўра, "юмшоқ ҳокимият" деб аталувчи феноменга яқинроқдир.

"Юмшоқ ҳокимият"

С.Хантингтон "Фарб мустамлакачилиги ортда қолиб, Америка гегемонизми поёнига етаётган" (*ўша китоб, 132-бет*), Фарб маданиятига муқобил бўлган бошқа

маданиятлар қайта туғилаётган бир шароитда унинг устунлигини сақлаб қолиш учун нима қилиш керак, деган саволга жавоб излар экан, Ҳарвард университети профессори Жозеф Най 90-йилларнинг бошида муомалага киритган ва ҳозирги кунда сиёсатчию синчилар тилдан тушмай қолган "юмшоқ ҳокимият" тушунчасини тилга олади. Хўш, унинг асл моҳияти нима?

Электрон энциклопедияларда таъриф берилишича, "юмшоқ ҳокимият" ўзингиз истаган нарсага "қаттиқ ҳокимият" каби мажбурлаш ва пул тўлаш йўли билан эмас, аксинча, тарафдор орттириш ва жалб қилиш орқали эришишдир (www.wikipedia.com). Ж.Най ҳар бир давлатнинг "қаттиқ ҳокимияти" (иқтисодий ва ҳарбий қудрати) ресурслари қаторига унинг маданияти, таянадиган сиёсий принциплари ва юритаётган ташқи сиёсатини ҳам қўшиш мумкин, деб ҳисоблайди. Ушбу омиллар давлатнинг дунё жамоатчилиги кўз ўнгида обрўсини оширишга хизмат қилса, "юмшоқ куч"га айланиши ва олдига қўйган мақсадига ҳарбий ёки иқтисодий ресурсларни ишга солмай ҳам эришиши мумкин бўлади.

Ж.Най "юмшоқ ҳокимият" ҳар доим "қаттиқ ҳокимият"га таянишини алоҳида таъкидлайди: "Юмшоқ ҳокимият" "қаттиқ ҳокимият"га таянсагина, чин маънодаги ҳокимиятга айланади" (*ўша китоб, 133-бет*).

Бугунги кунда "юмшоқ ҳокимият"ни оммавий ахборот воситалари ёки оммавий маданият ёрдамида ёйиш муҳим омилга айланмоқда. Лекин XXI асрнинг илк йилларида Америка обрўсининг маълум маънода тушиб кетиши — "юмшоқ ҳокимияти"га путур етишига ҳам айнан шу воситалар сабаб бўлди. Фарбий Европада юксак маълумотга эга гуруҳлар оммавий маданиятни (Ҳолливуд фильмлари, эстрада қўшиқчилиги, телесериаллар, поп-арт, мелодрама, рок-муסיқанинг баъзи турлари ва ҳоказо) савияси пастлиги учун истеҳзо билан қарши олса, ислом дунёси ва Шарқ мамлакатлари диний ва миллий менталитетга ёт бўлгани учун инкор қилади ёки муайян чекловлар

жорий этади. Бундан айрим Ғарбий Европа давлатлари ҳам мустасно эмас. Масалан, Франция ҳам ўз кинотеатрларида Ҳолливуд филмларини кўрсатишни қонун йўли билан чеклаб қўйган.

Бундан ташқари, Жорж Буш маъмуриятининг на иттифоқчилари ва на БМТни огоҳлантирмай Ироққа бостириб киргани; у ерда оммавий қирғин қуроллари бор, деб жаҳон жамоатчилигини чалғитгани; ҳарбий асирларни халқаро ҳуқуқ меъёрларига хилоф равишда қийноққа солгани ҳамда уларни Кубадаги Гуантанамо ҳарбий базаси ва Европадаги баъзи қамоқхоналарда судсиз ушлаб тургани; Афғонистонда аксилтеррор ҳаракатлари бошлангандан сўнг етакчи оммавий ахборот воситаларида маълум чекловлар жорий этгани; терроризмга қарши кураш баҳонасида фуқароларнинг шахсий ҳаётига дахл қилиб, уларнинг телефонда сўзлашувларини ноқонуний эшитиб, Интернетдаги ёзишмаларини ўқий бошлагани “юмшоқ ҳокимият” жозибасини йўққа чиқараёзди.

Бунга зикр этилган “рангли инқилоблар” ҳам қўшилса, нега бошқа тамаддунга мансуб минтақаларда С.Ҳантингтон айтмоқчи, индигенизация — миллий ўзига хосликни англаш йўли билан жамиятни турли фундаментализмлар (диний, демократик) таъсиридан ихоталаш муҳим масала сифатида кун тартибига чиқаётганини тушуниб олиш қийин эмас.

Осиёча маданий ўзига хослик Ғарбга жавоб сифатида

Айрим ҳолларни истисно қилганда, на модернизация ва на ғарблаштириш сиёсати ҳеч ерда кучоқ очиб кутиб олинаётгани йўқ. С.Ҳантингтон Туркия ўзининг илк президенти Мустафо Камол Отатуркнинг ғарблаштириш сиёсатини олқишлаб кутиб олганини ёзади. Гарчи дунёвий йўлдан кетаётган бўлса-да, турк жамиятини модернизация қилишнинг биринчи президент номи билан аталган “камолизм” феномени бугун ҳам эъзозда, дейиш қийин. 80-йилларнинг бошида қабул қилинган янги Конституцияга кўра,

мамлакатда фуқаролик бошқаруви йўлга қўйилгандан сўнг орадан 20 йил ўтиб, ҳокимият тепасига мўътадил исломчилар келгани фикримиз далилидир.

Атеистик империянинг вориси бўлган янги мустақил мамлакатлар Ғарб андозасидаги демократияни ҳам, тутумларни ҳам қабул қилишга тайёрдай эди. Бироқ индигенизация — миллий маданиятларнинг қайта туғилиш жараёни бу жамиятларни ҳам четлаб ўтмади. Лекин унга сабаб бўлган ҳол С.Ҳантингтон берган таърифга унчалик ҳам мос эмас эди.

Унинг назарида, Ғарб андозалари асосида модернизациялашган жамиятда инсон миллий аънаналаридан узилиб қолади ва ўзига хосликка эҳтиёж сезиб, Ғарб тутуми ва қадриятларини инкор қила бошлайди. У, ўзликни англашда дин асосий роллардан бирини ўйнайди, ХХ аср сўнгига келиб, диний қадриятлар қайта тикланиши оқибатида аксилғарбчилик кайфияти авж олади, деб ҳисоблар эди. Муаллиф бу хавфни, аввало, исломнинг “ялпи маданий, ижтимоий ва сиёсий қайта туғилиши”да кўради ҳамда ислом динидаги “ижтимоий мобиллик ва аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши” баробарида Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларининг жадал иқтисодий ўсиши ва “ўз кучига ишона бориши”дан жиддий ташвишга тушади.

Бироқ Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларининг кейинги 30-40 йиллик тарихига назар ташлаган киши мутлақо ўзгача манзарага гувоҳ бўлади. Ўша мамлакатларда жамиятни модернизациялашга ижтимоий муносабатларнинг ғарбча андозасини эмас, миллий аъналар (тартиб, интизом, оилавий масъулият, меҳнатсеварлик, сабр-қаноат) асос қилиб олинган эди. Боз устига, ривожланишнинг Ғарбга хос сиёсий ва иқтисодий андозаларидан воз кечилиб, демократия принципларини маҳаллий шароитга мослаш йўлидан борилди.

Албатта, бундай ҳолатларни баҳолашда айрим назарийётчиларнинг, демократия бу — ҳомиладорликка ўхшаш нарса, у муайян жамиятда бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин, қабилдаги болаларча ин-

жиқлигига таяниш ўрнига уни маълум жараён сифатида олиб қараш ва баҳолаш тўғрироқ бўлур эди.

Мисолни “Тамаддунлар тўқнашуви”-нинг ўзидан олиб қўя қоламиз. Сингапур ҳукумати инглиз тилини ўқитишни ўз сиёсатидаги устувор йўналиш қилиб белгилагач, бу мамлакат фуқаролари Фарб тамаддуни таъсирига тушиб қола бошлади. Оқибатда президент Ви Ким Ви 1989 йили мамлакатда яшаётган турли дин ва миллат вакиллари манфаатини умумлаштирувчи тўрт банддан иборат маънавий қадриятлар мезонини ишлаб чиқди ва парламент депутатлари ҳукмига ҳавола этди. Икки йиллик қизгин баҳсу муҳокамалардан сўнг ўша мезон яна бир банд билан тўлдирилди ва сингапурликларнинг беш банддан иборат умумий қадриятлари тусини олди: 1) миллат (этник) гуруҳдан, жамият эса шахсдан устун; 2) оила — жамиятнинг асосий ячейкаси; 3) шахсни ҳурмат қилиш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш; 4) баҳс ўрнига муроса; 5) ирқий ва диний уйғунлик.

Бу ўринда *Magna Carta*дан фарқли ўлароқ, шахс манфаатидан гуруҳ ва жамият манфаати устун эканига алоҳида урғу берилади. Шахс ҳуқуқ ва эркинликларини устувор қилиб белгилаш ўрнига уни “ҳурмат қилиш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш” йўлидан борилади. Шу тариқа улар қаторидан, С.Хантингтон тили билан айтганда, сиёсий қадриятлар ўрин топмади.

Бундай ўзига хосликни Малайзия, Индонезия, Жанубий Корея, Тайвань сингари давлатлар тажрибасида ҳам кўриш мумкин.

Айрим сиёсатшунослар ушбу масалага америкалик олимдан кўра бошқачароқ ёндашиб, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ўтган асрнинг 70-80-йилларида Фарбнинг сиёсий ва иқтисодий ривожланиш рецептини рад этгани учун ҳам собиқ метрополияларидан кўра жадалроқ тараққиётга эришганини қайд этади.

Баъзи бир синчилар эса Марказий Осиё давлатлари демократиянинг фарбча андозасини эмас, осийеча йўлини танлагани маъқул, деган қарашни ҳам илгари сурмоқда. Бу классик демократия-

нинг асосий принципларини инкор этмаган ҳолда, Шарқ халқлари анъаналарига мувофиқ бўлган баъзи ўзига хосликларини ҳам ҳисобга олиш зарурлигини назарда тутди. Шунинг учун ҳам ушбу минтақада Фарб андозасидаги демократияни зўрлаб тиқиштиришга бўлган уришлар “демократик фундаментализм” деган баҳони олди.

Миллий идентитет нима учун керак?

СССР ўрнида ташкил топган янги мустақил давлатлардаги вазият С.Хантингтон тавсифлаган *de-westernization* — аксилғарблашишдан тубдан фарқ қилади. Қизиги шундаки, Марказий Осиё давлатларида ушбу феномен коммунистик ўтмишдан воз кечиш баробарида бошқа бир хавф — диний фундаментализмга қарши кураш учун керак бўлган эди. Бироқ аксилғарблашиш муайян маънода ушбу минтақани ҳам четлаб ўтмади. У модернизациялаш ёки фарблашувга эмас, балки “рангли инқилоблар”га жавоб чораси сифатида юзага чиқди. Россия дастлаб Фарб давлатлари маблағи ҳисобига фаолият юритаётган нодавлат-нотижорат ташкилотлар (НТТ) фаолиятини (масалан, Ж.Сороснинг “Очиқ жамият” институти) тақиқлади. Сўнгра федерация субъектлари раҳбарларини сайлаш амалиёти бекор қилинди ва улар номзодини маҳаллий вакиллик органлари тасдиғига киритиш ваколати федерация президентига берилди. Бу амалиёт “суверен демократия” номини олди ва Фарбда кескин танқидга учради. Худди шундай амалиётлар бошқа пос-совет республикаларида ҳам кўзга ташланмоқда. Қўшни Қирғизистонда урчиб кетган халқаро НТТ ва оммавий ахборот воситалари фаолиятини тартибга солиш борасидаги саъй-ҳаракатлар “Демократия ороли”даги сиёсий беқарорликка барҳам беришга қаратилгандир.

Энди бевосита миллий идентитетни (ингл. *identity* — ўзига хослик, бошқалардан ажратиб турувчи белги, фарқловчи хусусият маъноларини англатади) шакллантириш зарурати хусусида фикр юри-

тадиган бўлсак, бу иш осон кечмаётганини тан олиш керак бўлади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида молиявий ёрдам ва хайриялар бериш, ислом динига эътиқод қилувчи аҳолининг диний билимларини ошириш баҳонасида минтақага ёпирилиб келган турли вақф, нодавлат ташкилотлар ва шахсий мулк эгалари кучоқ очиб кутиб олинди. Ўшанда ҳали ҳеч ким ўша хатти-ҳаракатлар замирида ғаразли сиёсий, жуғрофий-сиёсий мақсадлар борлигини, бўшаб қолган “катта оға” курсиси талаш бўлаётганини англаб етмаган эди. Етмиш йил давомида атеистик сиёсат юргизган коммунистик мафкурага ўз диний идентитетини қарама-қарши қўйган Марказий Осиё мусулмонларининг бу хавфга қарши ҳали миллий “иммунитети” йўқ эди. Ўшанда совет даврида лоф урилган миллий онг ҳақидаги гаплар сафсатадан бошқа нарса эмаслиги аён бўлди-қолди.

Буни С.Хантингтон ҳам қайд этади: “Тарихан Марказий Осиёда миллий ўзига хослик йўқ эди... ислом энг кучли бириктирувчи кучга эга эди... миллий давлатнинг унчалик аҳамияти йўқ эди...” (ўша китоб, 172-бет).

Тилни айтмасда, анъана, урф-одат, қадриятлар, тутумлар деярли бир хил эди. Бу ҳам етмагандай, эътиқоди тушовланган, диний билимлари саёзлашган халқ мазҳабларни бир-биридан фарқлай олмас даражага бориб етган эди. Оқибатда турли диний оқимлар таъсири кучайиб, ҳали мустақкам оёққа туриб олмаган жамиятларда беқарорлик вужудга кела бошлади. Аҳвол ҳукумат олдига ультиматум қўйиш, тинч аҳолида ваҳима уйғотиш учун террористик ҳужумлар уюштиришгача бориб етди. Тез орада бунинг олди олиниб, диний-экстремистик гуруҳларнинг пайи қирқилмаса, Марказий Осиё бўйича яна бир америкалик эксперт Грэхем Фуллер башорат қилганидай, бутун минтақа олов ичида қолиши тайин эди.

Тобора таранглашиб бораётган вазият ўша гуруҳларни таъқиб қилиш билан иш битмаслигини кўрсатди. Негаки, мил-

лий онги ривожланмаган халқ нафақат диний-экстремистик гуруҳлар, қолаверса, бошқа турли ташқи салбий таъсирлар домига тушиб қолиши мумкин эди.

Шунинг учун диний қадриятлар умумий бўлган жамиятларда шошилиш тарзда одамларнинг миллий ғурурини уйғотиш, ўзини бошқа диндошларидан фарқлаш учун маданият, санъат, адабиёт, анъанаю урф-одатлар, тарих ва миллат, ҳатто фольклор қахрамонларидан фойдаланиш йўли танланди. Сабаби, Афғонистон минтақа давлатларига наркотик савдоси, халқаро терроризм баробарида диний-мафкуравий хавф ҳам туғдираётган эди. Совет босқинига қарши уруш йилларида бу мамлакатга молиявий ёрдам ва қурол-яроғ билан бирга ваҳобийлик, “Ҳизб ут-таҳрир” сингари кўплаб диний оқим миссионерлари ҳам кириб келган ва тинч аҳоли ўртасида ғояларини мужоҳидлар қатори ёйишга улгурган эди. Улар сафига Покистоннинг Пешавор ва бошқа шаҳарларидаги мадрасаларни битириб чиққан минг-минглаб толиблар ҳам қўшилса, бугунги моҳарола сабаби этник келишмовчиликлар билангина чекланмаслиги, турли диний-экстремистик оқимлар ғояларининг Марказий Осиёга ёйилишига, асосан, афғон моҳароси сабабчи экани аёнлашади. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ), Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (КХШТ) сингари минтақавий хавфсизлик тузилмалари Марказий Осиё давлатларига четдан бўладиган ҳар хил тажовузларга қарши курашда самара бериши шубҳасиз, бироқ мафкуравий хуруж йўлига тўсиқ қўйиши ниҳоятда мушкул.

Миллий идентитет муаммоси фақат Марказий Осиё ёки Кавказ республикаларига хос дейиш нотўғри. Бу ҳол Украинада ҳам кузатилмоқда.

Россиянинг Украинага иқтисодий омиллар билан тазйиқ ўтказишга ва бу масалада у ерда мавжуд этник ва конфессиянал муаммолардан ҳам фойдаланиб қолишга уринаётгани ушбу жараёни жадаллаштириб юборяпти. Кейинги пайтда XX асрнинг 30-йилларида рўй берган ва миллионлаб одамларнинг қирилиб ке-

тишига сабаб бўлган ялпи очарчилик қурбонларига ҳайкал қўйилгани, рус тарихчилари сотқин деб ҳисоблайдиган Иван Мазепа хотираси абадийлаштирилгани, украин православ черковини рус православ черковидан ажратиб олишга уриниш, Иккинчи жаҳон уруши йилларида эс-эсчилар тарафида туриб курашган бандерачиларнинг миллат қахрамонлари сифатида тилга олинаётгани миллий ўзига хосликни Россиядан айри ҳолда англаш учун бўлаётган саъй-ҳаракатлар деб баҳоланиши мумкин.

Шу ўринда С.Хантингтоннинг миллий давлат чегарасига сиғмайдиган “катта” ёки буюк маданий ҳамжамиятлар тўғрисидаги фикрини эслаб ўтишга тўғри келади. Унинг фикрича, сиёсатчилар “Буюк Сербия”, “Буюк Россия”, “Буюк Эрон” сингари умумийликка даъват қилади, одамлар эса ўзини шунга мансуб деб билади (*ўша китоб, 189-бет*). Россия ўша умумийликни сиёсий, иқтисодий ва ҳатто мафкуравий воситалар билан сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқда.

С.Хантингтон “Украина украинча сўзлашувчи, униат миллатчилиги хос фарб ва рус тилли православ аҳоли яшайдиган шарққа бўлиниб кетган” (*ўша китоб, 208-бет*), деб ёзади. Лекин униат черкови католик черкови ақидаларини тан олса-да, православ урф-одатларига амал қилишини, ҳатто С.Янукович сингари православ шарқи вакили ва “рангли инқилоб”га тиш-тирноғи билан қарши сиёсатчилар ҳам Украинанинг Европа структураларига интеграциялашувини ёқлаб чиқаётгани назарда тутилса, америкалик сиёсатшуноснинг тамаддунлар аро чегара ҳақидаги фикрлари баҳсли экани аён бўлади.

Бир вақтлар Россия билан иттифоқ тузиш ҳақида шартнома имзолаган Беларусь ҳам, гарчи “миллий идентитети бошқа республикалардагидан заифроқ” (*ўша китоб, 253-бет*) бўлса-да, бугунги кунда мазкур давлат билан интеграцияга шошиляётгани йўқ. Собиқ президент Владимир Путиннинг ёқилғи-энергетика ресурсларини бу республикага Россиянинг ички баҳоларида сотмаслик тўғрисидаги кес-

кин позициясидан сўнг Александр Лукашенко Фарб билан алоқаларни қайта тиклаш йўлини танлашга мажбур бўлди.

Масаланинг бошқа бир жиҳатига ҳам эътибор қаратиш лозим. Миллий идентитетни барча бало-қазоларни даф қилувчи восита деб бўлмайди. Номажбул ташқи таъсирга қарши иммунитет сифатида ижобий роль ўйнаётган ушбу омил минтақадаги қўшни давлатлар билан ўзаро муносабатларга соя солмаслиги лозим. Акс ҳолда у сиёсий, маданий, иқтисодий алоқалар сустлашувига олиб келиши мумкин.

Марказий Осиё субконтиненти

С.Хантингтон ҳам Г.Фуллерга ҳамоҳанг равишда тамаддунларнинг қонли тўқнашуви бошқа минтақалар қатори Марказий Осиёда ҳам катта урушларга айланиб кетиши мумкин, деб ёзган эди. Муаллифнинг бу хавотири, бир тарафдан, Афғонистондаги беқарорлик, Тожикистондаги фуқаролар уруши, иккинчи тарафдан эса, истиқлолга эришган ёш мустақил давлатларнинг тараққиёт истиқболи мавҳумлиги, шунингдек, минтақани Туркия, араб мамлакатлари, Эрон сингари давлатлар ўз таъсир доирасига олиш ҳаракатига тушиб қолганига асосланган бўлса ажаб эмас.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда рўй берган воқеалардан сўнг халқаро терроризмга қарши бошланган кураш минтақадаги жуғрофий-сиёсий курашлар нисбатини ўзгартириб юборди. Америка бошчилигидаги аксилтеррор коалицияси Афғонистонга қўшин киритиб, толиблар ҳукуматини ағдариб ташлагач, ҳамма бу ерда тинчлик ўрнатилишидан умидвор бўла бошлаган эди. Бироқ вақт ўтган сайин аксилтеррор кучлари “бошқарилувчи кризис” тактикасини танлагани ва терроризмга қарши кураш баробарида олдига бошқа жуғрофий-стратегик мақсадлар ҳам қўйгани ойдинлаша борди.

Бу ҳол Марказий Осиёни миллий манфаатлари худуди деб билган Хитой ва Россияни ташвишга солиб қўйди, улар Фарб давлатлари, хусусан, АҚШни собиқ

совет республикалари худудидан сиқиб чиқариш учун ШХТ ва КХШТ сингари ҳарбий-сиёсий тузилмаларни ишга сола бошлади. Шу билан бирга Афғонистон муаммосини ҳал этиш учун ШХТ ва КХШТ билан НАТО ўртасида ҳамкорликни йўлга қўйиш таклифини ҳам ўртага ташлади. Бундан Россия билан Хитойнинг Марказий Осиёдаги манфаатлари тўлиқ уйғун экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Россия билан Хитой фақат ўз манфаатлари зонаси деб ҳисоблайдиган худудларда Фарб таъсирини камайтириш йўлидагина бирлашиши мумкин. Лекин Марказий Осиё бозорини эгаллаш, минтақа давлатлари билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш, бу ердан минерал-хомашё ресурсларини экспорт қилиш масаласида томонлар манфаати ўзаро зид келиб қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. Санаб ўтилган омиллар қаторига Россиянинг ҳарбий-сиёсий таъсирини ҳам қўшиш мумкин.

Россия ШХТга аъзо бўлиб кирган давлатларни ўз таъсир доирасидан чиқариб юборишни истамайди. Бу ташкилотнинг собиқ СССР республикалари ва Хитой ўртасидаги чегаравий муаммоларни ҳал қилиб бўлгандан сўнгги миссияси, асосан, Фарбнинг Марказий Осиёдаги Афғонистон воқеалари билан боғлиқ таъсирини камайтиришдан иборат эди. Бинобарин, Афғонистон ва Покистондаги вазият бир ёқли бўлмагунча ШХТнинг минтақавий хавфсизлик борасидаги сиёсати долзарблигича қолаверади. Бу эса АҚШ стратеглари илгари сураётган “Катта Марказий Осиё” доктринасини амалга оширишга тўсқинлик қилиши турган гап. Негаки, Афғонистон билан собиқ совет республикалари ўртасида интеграцияни йўлга қўйиш учун бу ердаги вазият изга тушиб, барқарорлашиши ва чегаралар очилиши керак бўлади.

АҚШ президенти Б.Обаманинг Афғонистон муаммосини ҳал этишни ўз сиёсатининг устувор йўналиши этиб белгилаб, ушбу худуддаги қўшинлари сонини 30 минг аскарга кўпайтиришга қарор қилгани минтақа хавфсизлигини таъминлашда туб бурилиши ясаши мумкин, ammo бу

билан минтақадаги жуғрофий-сиёсий кураш тўхтаб қолмайди. Чунки Россиянинг Европа мамлакатлари билан Энергетика хартиясини имзоламагани ва пост-совет республикаларидан газ экспортини назоратдан чиқаришни истамаётгани Европа Иттифоқининг ҳам Марказий Осиёга бўлган қизиқишини орттириб юборди ва Марказий Осиё газини муқобил йўллар орқали Европага узатиш лойиҳалари яна кизгин муҳокама қилина бошлади.

Афғонистондаги вазият ва Марказий Осиё мамлакатлари минерал-хомашё ресурслари назоратини қўлга олиш борасидаги кураш, минтақа келажаги тамаддунлар ўртасидаги ихтилофларга боғлиқ бўлиб қолади, деган тахмин ҳақиқатдан йироқ эканини кўрсатади.

Ҳозирги кунда сиёсий элиталарнинг қўшнилари билан муносабатда миллий манфаатни ҳар нарсадан устун қўяётгани минтақавий интеграция муаммосини келтириб чиқармоқда. Бошқа тарафдан улар ўзига дастуриламал қилиб олган кўпвекторли, яъни буюк давлатлардан “ҳеч бирини хафа қилмаслик” сиёсати минтақада жуғрофий-сиёсий кураш олиб бораётган томонлардан бирортаси ҳам устун мавқега эга эмаслигини кўрсатади.

Яна шуни ҳам қайд этиш лозимки, жуғрофий-сиёсий ўйинчиларнинг мавқеи минтақа давлатларини турли таъсир йўллари орқали ўз томонига оғдириб олишидан ташқари йўл қўяётган хато қадамларига ҳам бевосита боғлиқдир. Агар Фарб давлатлари “рангли инқилоблар”ни зўрлаб тиқиштириш орқали янги давлатлар раҳбариятини чўчитиб қўйган бўлса, Россия минтақадаги сув-энергетика муаммоларида муайян давлатларнинг ёнини олиши билан норозилик кайфияти уйғотмоқда. Бу Кремлнинг Марказий Осиёга мўлжалланган яхлит стратегик режаси йўқлигини кўрсатади.

XX аср бошларида британиялик жуғрофий сиёсатчи сэр Ҳалфорд Маккиндер, ким қуруқлик билан ўралган “ҳартлэнд” — Евроосиё марказини назорат қилса, дунёга ҳукмрон бўлади, деган эди. Марказий Осиё учун давом этаётган жуғрофий-сиёсий кураш ана шу ҳукмронлик-

ка эришиш йўлидаги саъй-ҳаракатлардир. Ҳозирча бу курашда қайси томоннинг қўли балан келишини тахмин қилиш қийин. Лекин бир нарса аниқ — минтақа бундан буён ҳам қизгин жуғрофий-сиёсий курашлар маркази бўлиб қолаверади.

Фарб гегемонлигини сақлаб қолишнинг саккиз шарт

С.Ҳантингтон башоратича, Жануби-Шарқий Осиё давлатларида иқтисодий тараққиёт баробарида маданий ўзига хосликнинг кучайиши ва бу жараёнга Хитойнинг бошчилик қилиши Фарб тамаддуни мавқеига путур етказга бошлайди. У бунинг олдини олиш учун саккиз банддан иборат тавсия ишлаб чиқди: 1) кўпроқ сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий интеграцияга эришиш ва бошқа тамаддунларга мансуб мамлакатлар Фарб мамлакатлари ўртасидаги келишмовчиликлардан фойдаланишига йўл қўймаслик учун ўзаро келишиб сиёсат юритиш; 2) Европа Иттифоқи ва НАТОга Марказий Европа фарбида жойлашган давлатлар, хусусан Вишеград гуруҳи (Польша, Венгрия, Чехия ва Словакия), Болтиқбўйи республикалари, Словения ва Хорватияни қабул қилиш; 3) Лотин Америкасини имкон қадар фарблаштириш, у ердаги мамлакатларнинг Фарб билан бир блокда бўлишига эришиш; 4) ислом ва чин давлатларининг (Хитой, Тайван, Ҳонгконг, Сингапур) ҳарбий қудрати ўсишини тийиб туриш; 5) Япониянинг Фарбдан Хитойга мослашув томон “силжиши” суръатини сусайтириш; 6) Россияни православ тамаддуни ўзаги, йирик минтақавий давлат сифатида ва унинг жанубий чегаралари хавфсизлигини таъминлаш борасидаги манфаатларини тан олиш; 7) Фарбнинг бошқа тамаддунлар устидан технологик ва ҳарбий устунлигини сақлаб қолиш; 8) энг муҳими, Фарбнинг бошқа тамаддунлар ишига аралашиши, энг катта беқарорлик манбаи ва кўптамаддунали дунёда бўлғуси глобал ихтилофлар манбаи эканини тушуниб етиш (*ўша китоб, 514-бет*).

Халқаро муносабатларнинг ҳозирги аҳволи ва бу борада Фарб давлатлари юритаётган сиёсатга эътибор берилса, улар билан С.Ҳантингтон тавсиялари ўртасида муайян уйғунлик борлигини кўриш мумкин. Европа Иттифоқи билан НАТОнинг Шарқ томон кенгайиши, Фарбнинг оммавий қирғин қуроллари мусулмон давлатлар қўлига тушиб қолишига жон-жаҳди билан қарши туриши, Ироқ ва Афғонистондан халқаро терроризмга қарши кураш баҳонасида мусулмон давлатлари, Хитой ва Россияни тийиб туришда фойдаланиш борасидаги уришлар шулар жумласидандир.

Боз устига, Фарбда мусулмон оламига қарши бошланган ўзига хос салб юриши — халқаро терроризмга қарши кураш баҳонасида Ироқ ва Афғонистоннинг ишғол қилиниши, Европа мамлакатларида мусулмон муҳожирларга қарши ҳуқуқматлар томонидан қонун йўли билан босим ўтказиш, маҳаллий аҳоли ўртасида уларга нисбатан норозилик кайфиятининг пайдо бўлиши ва скинхедлик ҳаракати кучайиши, Муҳаммад пайғамбар карикатура қилиниб, мусулмонларнинг ҳиссиётлари таҳқирланиши, Туркиянинг Европа Иттифоқига аъзолигига қаршилик кўрсатилишида катта таъсир кучига эга бўлган С.Ҳантингтон сингари сиёсатшуносларнинг қўли йўқ деб бўлмайди.

С.Ҳантингтон мақоласида ҳам, китобида ҳам “ислом чегаралари қонлидир” деб ёзади ва “мусулмон давлатлари халқаро ихтилофлар чоғида зўравонлик қилиш таъйинли афзал билади; 1928 йилдан 1979 йилгача содир бўлган ва мусулмон мамлакатлари қатнашган 142 та ихтилофдан 76 тасида муаммони ҳал этиш учун куч ишлатилган. Мусулмон жангарилиги ва ихтилофларни ҳал этишда куч ишлатишга мойиллик XX асрнинг сўнгидаги воқеликка айланиб қолди, буни на мусулмонлар ва на мусулмон бўлмаганлар инкор эта олади” (*ўша китоб, 419-бет*), деб даъво қилади. Исломнинг обрўсини тўқишга қаратилган бундай даъволарда ҳақиқатдан кўра бирёқламалик устувор эканини англаш қийин эмас. Гапимиз асоссиз бўлмаслиги учун Бостондаги

Шимоли-шарқий университетнинг иқтисодиёт бўйича профессори Шаҳид Аъламнинг “С.Хантингтонни танқид” мақоласига мурожаат қиламиз: “Хантингтон, 90-йилларда улар (мусулмонлар) бошқа тамаддунлар вакилларидан кўра кўпроқ гуруҳлараро зўравонлик қилишди”, деб таъкидлайди. Лекин маълумотлар буни рад этади. Жонатан Фокс ўзининг этник ихтилофлар ҳақидаги рисоласида маълум қилишича, ислом дунёси 1945-89 йилларда рўй берган тамаддунлараро ихтилофларнинг 23,2 фоизиди, 1990-98 йиллари эса 24,7 фоизиди иштирок этган. Бу мусулмонларнинг дунё нуфусидаги кўрсаткичидан унча кўп эмас. “Совуқ уруш” тугагандан сўнг бу кўрсаткич кескин ўсиб кетганини кўрганимиз йўқ” (<http://www.counterpunch.org/alampeddle.html>).

Айни позиция — турим америкалик олимнинг ислом дунёси билан боғлақ қарашлари анча баҳсли ва бирёқлама эканини кўрсатади. У мусулмон мамлакатларида вақти-вақти билан хуруж қилиб турадиган этник ёки диний можаролар ҳақида гапирганда уларнинг келиб чиқиш сабабларига тўхталиб ўтирмайди.

Жаноб Хантингтон бу урушлар Фарбнинг етакчи давлатлари бир вақтлар юритган мустамлакачилик сиёсатининг ҳамда ўша сиёсат таъсирида вужудга келган Фарб андозасидаги миллий давлатчилик институти оқибати эканини эслаб ўтирмайди. Аслида Ироқнинг 90-йиллар бошида Кувайтга бостириб кириши ёки Исроил-Фаластин можаросини фақат мусулмонларнинг бошқа дин ёки цивилизация вакилларига нисбатан бағрикенг эмаслиги оқибати деб қараш унчалик тўғри эмас.

Мустамлакачилик сиёсатининг таъсири ўлароқ пайдо бўлган ихтилофлар бугун ёки эртага интиҳо топиши жуда қийин. Беқарор минтақалар сифатида тилга олинаётган Ироқ ҳам, Судан ҳам, Ҳиндистон ва Покистон ҳам бир вақтлар

Британия мустамлакаси бўлган ва унга қарши олиб борилган мустақиллик кураши чоғида парчаланиб кетган империя қолдиқларидир. Ёки Шарқий Тиморни оладиган бўлсак, у 1975 йилга қадар Португалиянинг мустамлакаси бўлган ва маҳаллий аҳоли католик динини қабул қилган. Шунинг учун бу ҳолни ислом билан христианлик ўртасидаги ихтилоф деб эмас, аксинча, мустамлака оқибати деб қараш тўғрироқ бўлади.

Шу билан бирга, С.Хантингтоннинг “империяпарвар” қарашларида ижобий жиҳатлар ҳам бор эди, албатта, лекин АҚШ ҳукумати бу доктринага тўлиқ амал қилмапти, дейиш қийин. Бунга муаллиф “энг муҳим” деб билган “бошқа тамаддунлар ишига аралашмаслик” принципини мисол қилиб келтириш мумкин. АҚШнинг собиқ президенти кичик Ж.Буш маъмуриятининг демократияни бутун дунёга ёйиш баҳонасида юритган саккиз йиллик “рангли инқилоблар” сиёсати ёки терроризмга қарши кураш баҳонасидаги окупациялари бунинг ёрқин далилидир.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин қарор топган халқаро муносабатлардаги мавжуд тартиб бугунги муаммоларни ҳал этишга қодир бўлмай қолгани учун уни ўзгартириш талаби кундан-кунга баландроқ янграмоқда. С.Хантингтон китобида тилга олинган кўпқутбли дунё тобора реаллашиб бормоқда. Лекин Фарб ўша кўпқутбли дунёни ҳам ўз таъсир доирасидан чиқариб юбормасликни истайди ва манфаатларини ўз чегарасидан минглаб қақирим нарида ҳимоя қилиш учун жуғрофий сиёсат юргизади.

Сир эмаски, бундай сиёсатнинг танқидчилари баробарида ўзига яраша ҳимоячилари ҳам бўлади. Давлат манфатини ҳимоя қилаётган кишидан холис бўлишни талаб қилиш эса қийин.

С.Хантингтон китобидан олинadиган сабоқ шу.

О'ТКИР НИГОН, ТЕРАН ТАҲЛИЛ

Ҳақгўй адиб Асқад Мухтор яқкаҳоқим мафкура ҳар бир шахс тафаккурига тушов солган совет даврида ҳам ҳассос шоир Рауф Парфи ижодиға муносабат баҳонасида “шеър — шоирнинг ижтимоий виждони” деган шиорни ҳимоя қилиб чиққан эди. Ана шу иборани, ҳеч шубҳасиз, яна бир ижод соҳаси — журналистикаға ҳам татбиқ этиш мумкин. Дарҳақиқат, журналист қаламидан тўкилган ҳар бир сатр виждон ҳайқириғи бўлиб янграмоғи керак. Миллат тақдирида туб бурилиш рўй бераётган ҳозирги паллада бу, айниқса, ўзгача маъно касб этади.

Ўзбекистон суверен давлат мақомига эга бўлгандан буён ҳаётимиз янада шитоброқ ва мазмунлироқ бўлиб бормоқда. Давлатимиз раҳбари ташаббуси билан ҳар бир йилга алоҳида ном берилиб, барча саъй-ҳаракат маълум бир соҳаға йўналтирилиши ҳам бунга имкон яратаётир. Ҳар гал янги йилни номлашда мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий жабҳаларида долзарб бўлиб турган муаммолардан келиб чиқилмоқда, қолаверса, йил бошидаёқ давлат дастури ишлаб чиқилиб, йил ниҳоясида унинг ижроси сарҳисоб қилин-япти. Режаларнинг аниқ белгилангани ва назоратнинг ишончли йўлга қўйилгани кўзда тутилган мақсадларға эришиш имконини бермоқда. Тўғри, онда-сонда ўзига юклатилган топшириқни уддалай олмаётганлар, ҳатто эпини қилиб юлишга интилаётганлар ҳам учраб турибди. Лекин давлат бундай кимсаларға таъсир кўрсатишнинг ҳуқуқий ва маънавий асосларига ҳар доим эга бўлган ва бугун ҳам шундай.

2009 йил Ўзбекистон тарихига “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” бўлиб

киради. Рўй-рост тан олиш керак, юртимизда шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовут ҳали тўлиқ бартараф қилинган эмас. Аслида-ку, ўз халқининг фаровон турмушидан лоф урадиган давлатларда ҳам бу муаммо кўнгилдагидек ҳал этилмаган. Шу сабаб бўлса керак, шаҳарликлар қишлоқ аҳлига бир оз ўзгачароқ муносабатда бўлиши деярли ҳар бир халқда учрайди. Шундай экан, бу йил асосий эътибор қишлоқ равнақиға қаратилгани ва шу мақсад учун кўп миқдорда маблағ ажратилгани ҳаққоний ва адолатли чора-тадбир бўлди.

Мамлакатимиз аҳолисининг асосий қисми қишлоқда яшайди ва унинг ҳам аксари ёшлардир. Бизнингча, республика оммавий ахборот воситалари мазкур йилда қишлоқ ёшлари ҳаётини атрофлича ёритишга, улар манфаати билан боғлиқ масалаларни чуқур таҳлил этишга кўпроқ эътибор қаратиши лозим. Нафсиларни айтганда, бугунги қишлоқ ёшларининг ўқиши, ишлаши, дам олиши учун яратилган қулайликлар уларнинг ота-оналари, яъни ўрта бўғин авлодниқидан анча юқори. Уларнинг билим олиши, ҳунар ўрганиши, спорт билан шуғулланиши, санъатға ошно бўлиши учун кўплаб қулайликлар муҳайё. Ўз-ўзидан равшанки, 2009 йилги давлат дастури доирасида қишлоқ ёшлари зикр этилган соҳаларда яна ҳам кўпроқ имкониятга эга бўлади.

Бугун ҳар бир газета-журнални варақласангиз ёхуд теле-радиоканалға улансангиз, “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” билан боғлиқ рўкн, саҳифа ва дастурларға гувоҳ бўласиз. Бунда қалам аҳли, бизнингча, давлатимиз раҳбарининг шу йил 7 январда соҳа ходимлари олди-

да турган вазифалар ҳақида айтган қуйидаги сўзларини қайта-қайта мушоҳада этмоғи лозим: “Бугун бизга ислохотларимизни амалга ошириш, уларнинг самардорлигини янада кучайтириш йўлида нималар ғов-тўсиқ бўляпти? Бу — бюрократия, манфаатпарастлик, порахўрлик, маҳаллийчилик, қабилабозлик, лоқайдлик каби салбий иллатлардир. Бундай иллатларни ўз номи билан атаб, амалий миқдорларда кўрсатиб бериш учун оммавий ахборот воситаларининг фаоллигини оширишимиз керак”.

Тўғри, айна вақтда қишлоқ ҳаёти билан боғлиқ таҳлилий-танқидий материаллар кўпайиб бораётди. Жумладан, “Жамият” газетасининг 2009 йил 10 апрель сониде босилган “Сонда бор, санокда йўқ касаначилар” мақоласида айрим ҳудудларда касаначиликни ривожлантириш фақат қоғозда қолиб кетаётгани аниқ далиллар асосида фаш этилган.

Дарҳақиқат, ўз юртимизни сидқидил меҳнатимиз, пешона теримиз билан обод қилмасак, ҳеч ким бу ишни четдан келиб биз учун бажармайди. Ҳамонки, бу юрт бизники экан, унинг бугуни ва истиқболли ҳам фақат ўзимизга боғлиқдир. Ана шу тушунчани ёшлар онгу шуурига чуқур синдириш бугун журналистдан янада фаол бўлишни талаб этади. Бунинг учун эса, қишлоқ аҳолиси, биринчи навбатда, ёшларни иш билан таъминлаш масаласига эътиборни кучайтириш зарур. Шу муаммо сабаб кўплаб қишлоқ ёшлари иш излаб ноқонуний равишда хорижга чиқиш кетмоқда. Оқибатда эса улар одам савдоси деб аталган балога дучор бўляпти. Албатта, ҳар бир ёш чет элда ишлаб келиши мумкин, аммо бу қонуний асосда бўлиши лозим. Шундагина уларнинг ҳақ-ҳуқуқи давлат томонидан кафолатли ҳимояланади. Бу масала оммавий ахборот воситаларида атрофлича ёритилмоқда. Бироқ муаммо ҳануз ечимини топмаган экан, журналист фаоллики сусайтирмаслиги, мавзунин назардан қочирмаслиги даркор.

Яна шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, қишлоқларда кичик ва ўрта бизнес, касаначилик, хунармандлик каби тадбиркорлик йўналишларини ривожлантириш бугун ҳам долзарблигича қолмоқда. Демак, журналистлар маҳаллий бошқарув органлари,

сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг бу масаларига муносабатини рўйроқ ёритиб бориши тақозо этилади.

Шу ўринда “XXI ASR” газетасида чоп этилган “Арғамчига қил қувват” сарлавҳали мақолани тилга олиб ўтиш жоиз. Унда чинозлик фермер Калмон Эргашев эликта хонадонга ўттизтадан товуқ тарқатиб, ўзига хос касаначиликни йўлга қўймоқчи экани ҳикоя қилинган. Бу ҳам оммавий ахборот воситалари жамиятнинг оддий бир аъзоси бошлаётган хайрли ташаббусга жамоатчилик эътиборини торттиришидир. Бундай материаллар муаммоларни бартараф этишга, ислохотлар йўлидаги тўсиқларни олиб ташлашга хизмат қилади. Шунингдек, дунё миқёсида ўта долзарб бўлиб турган масала — жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг юртимизга таъсирини юмшатишда самарали омил бўлади.

Ислохотлар йўлида камарбаста бўлишда журналист масъулияти ва маҳорати муҳимдир. Ўткир қалам ва теран тафаккур кучи билан кўп муаммоларга барҳам бериш мумкин. Айна пайтда оммавий ахборот воситалари олдида турган муаммолар ҳам оз эмас. Таҳририятлар замонавий ахборот-коммуникация воситалари билан етарли таъминланмаган. Айниқса, ҳудудий нашрлар бу борада кўпроқ қийинчиликка дуч келмоқда. Аксарият муассислар “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонунда белгиланган бурчиға совуққонлик билан қараётгани бунга сабаб бўлмоқда.

Биз, журналистлар, қоғозга тушираётган ҳар бир сатримиз, плёнкага муҳрлаётган ҳар бир кадримизга фуқаролик виждони нуқтаи назаридан ёндашсак, жамиятда кечаётган ялпи ислохот ва унинг узвий қисми — “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” дастурини муваффақиятли амалга оширишга кўмаклашган бўламиз.

SAVOL MUHIMMI YOKI JAVOV?

Аввал ул-илм — маърифатуллох
(Илмнинг боши — Оллоҳни
танимоқдир).

Ҳадис

XX аср улуг физик олими Альберт Эйнштейн ҳозирги даврда олам ва одам муносабатини чеку чегараси йўқ уммон ва унинг соҳилида икки тошни бир-бирига уриштириб ўйнаб ўтирган бола маъжози орқали тушунтириб берган эди. Бу билан у инсониятга номаълум илмларни уммонга, унга маълум жавобларни эса бола қўлидаги икки тошга қиёслайди. Инсоният, керак бўлса, бир уммонни тўлдиргудек саволлар китобини бунёд қилиши мумкин! Уч-тўрт яшар болангиз ёки набирангиз билан бир оз дилкашлик қилиб ўтирсангиз, у сизни олам-олам саволлари билан мот қилиб ташлайди. Демак, саволни ҳар қандай киши ва ҳатто бола ҳам бериши мумкин, аммо унга асосли жавоб топиш фақат ҳақиқий тафаккур эгаларининг кори-аъмолидир. Мен шу ва бошқа жиҳатларга кўра, “Саркаш саволлар” муаллифининг “аслида, одамнинг ҳаётида жавоб эмас, савол кўпроқ муҳим-да”, деган фикрига кўпда қўшилмаган бўлар эдим.

Ҳар қандай дунёвий илм, кашфиёт ёки ихтирони янаям такомиллаштириш мумкин ва бу борада инсоният гоҳо илдам, гоҳо секин, аммо муттасил илгарилаб бормоқда. Биз бунга табиий ҳол деб қараймиз ва ҳеч қандай эътирозга зарурат сезмаймиз. Диний билимларга келганда эса, унинг бир қадар нозик ёки камроқ анланган масалаларини янгидан-янги саволларга кўмиб

ташлаймиз. Биз — дунёвий олимлар бот-бот табиат ва жамиятга оид билимимизни суиистеъмом қилган ва айрим диний уламоларнинг илми саёзлигидан фойдаланган ҳолда ўзимизнинг савол шаклидаги баъзи энгил-елпи хулосаларимизни илгари сурмаяпмизми?! Шошма-шошарлик билан “Диннинг бу саволларга жавоби йўқ”, дея дин ва уламо жавобини бир-бирига тенглаштириб, хато қилиб қўймапмизми?

Фан тарихидан аёнки, файласуфлар дунёни билиш масаласида узоқ мунозара қилиб келган. Материалистлар дунёни билиш мумкин деса, идеалистлар билиб бўлмайдди, дейди, қабилада сабоқ берилган бизга. Хўш, материалистлар доно-ю, идеалистлар нодон эдими? Йўқ, идеалистлар ҳам олам асосида ётувчи электрон, атом сингари заррачаларни ўрганиш мумкинлигини инкор этмайди. Бироқ дунёни билиш масаласида улар ўзига хос қарашга эга. Яъни инсон мияси шундай яратилганки, у Яратувчи борлигини озми-кўпми илғайди, лекин тўлиқ тасаввур этолмайди. Фақат Яратувчи элчи қилиб танлаган зотлар — пайгамбарлардагина Худо ҳақида мукамал тасаввур бўлиши мумкин. Фақат уларгина шунга қодир — улар Худо билан махсус мулоқот “канал”га эга.

“Яратувчи йўқ, табиат ўзини ўзи яратган”, деган таълимот Коперник кашфиётидан сўнг беш аср давомида ҳукмрон бўлди ва ҳозирги даврга келиб у қимматини йўқотди ҳисоб. Бу қараш ин-

соният маънавий такомилга ўта инқирозли таъсир кўрсатган бўлса ҳам, дунёвий фанлар тараққиётига бир нави имкон очиб берди. Немис файласуфи Ф.Энгельс бу ҳолни ўзича “Табиатни ўрганиш диндан озод қилиш”, деб таърифлаган. Файласуф йўл қўйган хато шундаки, у диний таълимот билан айрим руҳонийлар қарашини чалкаштириб юборган. Умуман олганда, асрлар оша дин ва руҳонийлар қарашларини бир нарса деб англаш ҳамда буни, аynиқса, ислом динига татбиқ этиш инсониятга жуда қимматга тушди.

Аббосийлар даврида олимларнинг ислом динини, Қуръони карим ва ҳадиси шарифни зийраклик билан дақиқ тушуниши Фарбни лол қолдирган илм-фан тараққиётига олиб келган бўлса, кейинги замонларда баъзи илми саёз “уламо”лар бу муқаддас динни ўз фаҳми даражасида англаб, бирёқламаликка йўл қўйди. Ушбу бирёқламалик аббосийлар даври сўнгидаги ва у даврдан кейинги мусулмон олами ҳукмрон табақаларига маъқул тушиши ислом динини, Қуръони карим ва ҳадиси шарифни баъзи ҳолларда нотўғри талқин қилишга олиб келди. Бундай талқинчилардан айримлари-

Адабиётшунос олим Зухриддин Исомиддиновнинг одам тийнати, олам синоати ва Оллоҳ ҳикматидан баҳс юритувчи “Саркаш саволлар” мақоласи (1-сон) фикрлашга иштиёқманд давраларда катта қизиқиш уйғотди. Мақола юзасидан гоҳо мутлақо тасдиқ, гоҳо мутлақо инкор тарзида билдириляётган кутбий муносабатлар қаторида пухта ўйлаб олға суриляётган мўътадил қарашлар ҳам учраб турибди. Уларда мазкур мақолада ўртага қўйилган муаммолар чиндан-да қамровдор ва мураккаб экани холис эътироф этилади ҳамда муаллифга хурмат билан ёндашган ҳолда оқилона, ҳаққоний ечимларни биргаликда қидириб топишга ҳаракат қилинади. “Саркаш саволлар” мақоласи кўпплаб этиқодий-ахлоқий масалаларни яна бир бор мушоҳада қилиб олишга туртки беришини таъкидлаб, мунозара тарзида ёзилган куйидаги мулоҳазаларни журналхонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз.

Тахририят

нинг давлат олдида обрў-эътибори юқорилиги эса уларнинг талқинига бошқача ёндашиш катта гуноҳ дегандек бир муносабатни юзага келтирди. Оқибатда дунёвий фан ривожини йўлида қарийб ўтиб бўлмас тўсиқ пайдо бўлди. Бу тўсиқ замонлар ўтган сари мусулмон мамлакатлар фан-техника соҳасида қолоқлашувига олиб келди. Ҳозирги даврда бу фарқ, афсуски, ниҳоят даражада катта.

Машхур рус шарқшунос олими М.Питровский совет даврининг йигирма беш нафар машхур исломшуносни ҳаммуаллиф бўлиб яратган “Ислам. Краткий справочник” китобининг 24-саҳифасида “Ислом дини билан фаннинг ўзаро муносабатига доир азалий муаммо, айниқса, диққат-эътиборни тортади. Ислом дини билан фан бир-бирига зид эмаслиги назарий асослаб берилган...”, деган хулосани баён этади. Бошдан охиригача худосизлик (атеизм) руҳи билан суғорилган ушбу китобдаки шундай хулосага келишга мажбур бўлинибдими, демак, бунга, албатта, асос ҳам етарли бўлган. Аммо, шу билан бирга, илоҳий китобларни нозил қилишдан муддао олам сирларини бутун тафсилоти билан ошкор этиш бўлмаганини ҳам назардан қочирмаслик керак. Оллоҳ Қуръони каримнинг баъзи оятларида Ўзи лозим кўрган бундай сирларгагина ишора қилади. Ер юзиде аҳоли тобора ортиб борган сари, дунёга янги келаётганлар ризқи сифатида оламнинг янги сирлари — янги кашфиётлар ҳам очила боради. Инсон билими чекланганидан баҳс этувчи мана бундай ривоят мавжуд. Хорун ар-Рашиднинг машхур вазири Жаъфар бир муаммо юзасидан ўзига мурожаат этган кампирга “Бу масалада ақлим ожиз, жавоб бера олмайман”, дея узрини айтибди. Кампир “Шундай улуг вабир бўлсанг ва катта маош олсанг-у, шугина масалани билмайсанми?” деб Жаъфарни мулзам қилмоқчи бўлибди. Шунда Жаъфар “Э онажон, Хорун ар-Рашид менга билган нарсаларим учун ҳақ тўлайди, агар у билмаган нарсаларимга ҳам ҳақ тўлаганида, бутун хазинаси етмас эди”, деб жавоб бер-

ган экан. Қиссадан ҳисса шуки, улуг кишилар Оллоҳ, олам ва одам ҳақида илми етарли эмаслигини ошкор этишдан асло хижолат бўлмаган, аксинча, билимсизлик орқасида ёлгон гапириб қўйишдан ўзини тийган.

Муаллифнинг “*Ҳеч ким бошқа бировга ўзи қадар жон койитмайди. Ҳатто фарзандларига ҳам*”, дея чиқарган хулосаси гўё инсон табиатини рўй-рост ифодалагандек кўринса ҳам, аслида моҳият эътибори билан адашиш, янглишишдир. Фикримни асослаш учун шундай мисол келтираман: қайсидир бир мамлакат маҳбусхонасида икки она — инсон ва маймун устида эксперимент (тажриба дейишга тилим бормади) ўтказилади. Иккисини ҳам болалари билан алоҳида-алоҳида хоналарга қамаб қўйиб, хоналарни сув билан тўлдира бошлашади. Бу ҳақдаги ҳисоботда ёзилишича, сув тўпиққа етганда аёл ҳам, маймун ҳам курси устига чиқиб, боласини юқорироқ кўтариб турган. Сув баландлаб борган сари улар ҳам болаларини янада юқори кўтараверган. Ниҳоят, сув оналарнинг бўғзидан ҳам ошиб, нафас йўлини тўса бошлаган. Шунда она маймун, муаллиф хулосасининг тасдиғи ўлароқ, боласини оёғи остига қўйиб, ҳаводан нафас олишга киришади. Инсон эса (садағаси кетай!) токи хушини йўқотгунча боласини икки қўли билан даст кўтариб тураверади...

Ёки бошқа бир мисолга диққатни қаратайлик. Бундан қирқ йиллар аввал Чилидаги кўп қаватли бир иморатнинг қуйи қисмида жойлашган етти қаватли йирик универмагнинг учинчи қаватида тасодифан ёнғин чиқади. “Ёнғиндан сақланиш чоралари” деган кўрсатма бўйича, 1-3-қаватдагилар дарҳол кўча томон қочади, 4-7-қаватдагилар эса қирқ қаватли бино томига элтувчи йўлак сари шошади. Бино томи аста-секин қочқинлар билан тўлиб, том четига суриб қўйилган баъзи одамлар пастга қулай бошлади. Шундай мудҳиш аҳволга қўлида гўдаги бўлган ёшгина аёл ҳам тушиб қолади ва у боласини маҳкам бағрига босганча пастга қараб шўнғийди. Лекин фарзандга бўлган меҳр

кучини кўрингки, аёл ҳатто ерга йиқилганда ҳам боласини авайлаб ўз устига тушириб, уни ўлимдан сақлаб қолади. Хўш, ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам кузатиш мумкин бўлган бундай сон-саноксиз фидойиликларга нима деймиз? Муаллифнинг “инсон асосан ўзи учун жон койитади” деган “ҳикмат”и бизни кўрнамаклик сари етакламайдими?! Бу гап жуда сийқа туюлса ҳам айтаман — инсон дунёга ўз роҳати учун келади деб ўйлайдиганлар мутлақо янглишади. Одам бу дунёга зиммасидаги улкан масъулиятни адо этиш учун келади ва, эвоҳки, бу масъулиятдан қочадиганлар ҳам, бошқаларни ундан чалғитадиганлар ҳам ҳар қачон топилади...

“Саркаш саволлар” муаллифи фикрича, “...тарозу — жўн ускуна...” Мен қиёмат тарозусини ҳақиқат тарозуси деб билман ва у тарозуларнинг энг мукаммалидир. Унинг ўз вазифасини бир зумда адо этишига шубҳа бўлиши мумкин эмас. Ажабки, шу бир зум Оллоҳ хоҳлаганича вақтни ўз ичига қамраб олади. Физика — табиат қонунлари ҳақидаги фан ва унда вақт нисбий тушунчадир. Дейлик, одам фотонга ёхуд унинг тезлигида ҳаракатланувчи бошқа микроразрачага мингашиб ололганида, унинг учун вақт буткул тўхтаган бўлар эди — буни лаҳза деб атайсизми ёки мангуликми, ўзингизга ҳавола! Фотонлар учун вақт ўз маъносини йўқотиши Эйнштейн ва Лоренц тадқиқотларида атрофлича баён этилган.

Бир вақтлар “Труд” газетасида “Сукут сақловчи генлар” сарлавҳали мақола ўқиган эдим. Унда ёзилишича, инсон танасидаги генларнинг 5-6 фоизигина одам ирсиятини кўчириш учун хизмат қилар, қолган барча генлар эса унинг кундалик хатти-ҳаракатлари, ўй-хаёллари, қилмишқидирмишларига оид маълумотларни жамлаб борар экан. Хўш, “сукут сақловчи” бу генлар нима мақсадда шунча маълумотни тўплаб боради, деган савол туғилади. Хаёлингиздан ўтган жавоб менинг ҳам, генетик олимларнинг ҳам хаёлига келганига шубҳа йўқ.

Қолаверса, ҳар бир инсон миясида “эпифиз” ёки “шишсимон жисм” деб атал-

ган кичкинагина орган бор. Уни “учинчи кўз” деб атовчилар ҳам топилади. Узунлиги 6, диаметри эса 4 миллиметр гача бўладиган конуссимон эпифизнинг қандай вазифа бажариши ҳали-ҳануз номаълум бўлиб турибди. Унинг таркибида жуда майда “кўм” борлиги аниқланган. Кўз мутахассислари — окулистлар мазкур аъзо инсон руҳиятини бошқариб туради деб ҳам тахмин қилади. Бунга сабаб — унда нурнинг иккиламчи синиш ҳодисаси кузатилган. Айни чоқда, олимлар орасида, эпифиз бу — инсон миясида жойлашган ва ҳозирда квант компютери зиммасига юкланаётган вазифани бир қадар тўқис бажарадиган аъзо, деган қарашлар ҳам ёйилган. Шу жиҳатдан олганда, инсон миясида шундай бир квант компютери борки, унинг нусхасини яратиш сари энди энди қадам ташланаяпти, холос. Шундай экан, қиёматдаги тарозу ғамини емай қўя қолайлик. Ҳеч қайсимиз у дамда навбат кутиб, узоқ қолиб кетмасмиз, иншооллоҳ.

Муаллиф Жалолиддин Румий маснавийларидаги инсон руҳи ва танасини чавандоз ва отга муқояса қилишдан иборат истиорани ёдга олганда, балки, *Мункар-Накир масаласидаги саволга ўрин қолмасди*. Инсон қазо қилганда унинг остидаги от, яъни тана ўлади, минбаъд руҳ — чавандоз эмас. Ҳеч қандай энергия сарфламай туриб ҳам мавжуд бўла оладиган микроразрачалар (масалан, фотон) борасида табиий фанлар аниқ далилга эга ва улар асосида бизга номаълум бирор қиёфани ҳосил қилишга инсон имконияти ҳали етиб боргани йўқ. Тасаввуримизча, инсон руҳи ҳаёт давомида қандай тарбия кўрганига қараб, пўпанак босиб, чириган ёғочдек ёки ял-ял очилган гулдек, ёки йирик сержило марвариддек бўлса ажабмас.

Жаннатдаги хур қизлар асосан эркакларга нисбатан лаззат манбаи бўлиши мумкин. Лекин муаллиф роҳат дея хаёлидан ўтказаётган манзара жаннатда ҳам ўз қимматини сақлаб қолади, деб ўйлаётган бўлса, кўпроқ янглишиш бўлади. Менимча, ул жойда бундай роҳатга эҳтиёж ва хоҳиш камдан-кам бўлар ва ҳатто бун-

га мутлақо иштиёқ сезилмас. Жаннатдаги роҳат балки бу дунёда насиб этилганидан бутунлай ўзгачадир. Чексиз қудрат Эгаси инъом этувчи роҳатга нисбатан шубҳа бўлмаслиги лозим. Биз яшаётган дунёда бу роҳат моҳияти инсон зиммасидаги ўта масъулиятли ва ҳаётий бурч — насл қолдириш билан боғлиқ. Жаннатда бундай бурчга ҳожат қолмаслиги сабаб мазкур масалага кўп ҳам урғу беришга зарурат йўқ. Жаннат дейилганда, барча — эркак, аёл ва гўдаклар учун битмас-туганмас роҳат ва фароғат манбаини тушуниш кифоядир.

Ўз-ўзидан аёнки, у дунёда, хусусан, жаннатда мутлақо ўзгача қонуниятлар амал қилади. Ҳатто бу дунё қонуниятларини ҳам дурустроқ англаб етмаган Одам зурриёти улар ҳақида қандай қилиб аниқ тасаввур ярата олсин? Биз билган борлиқни таркиб топтирувчи моддаларнинг фақат беш фоизга яқини инсон кашф этган табиат қонунларига бўйсунуши ва шу вақтга қадар материя деб қаралган тушунчага мос келиши, қолган 95 фоизи эса бу қонунларга тобе эмаслиги бугун ҳеч кимга сир бўлмай қолди. Ҳозирги замон фани, ҳатто бу оламнинг бизга маълум табиат қонунлари ҳам ҳар қачон мавжудлигича қолаверади деб айта олмайди. Мазкур табиат қонунлари Катта портлаш рўй бергач, бирмунча вақт ўтиб вужудга келган. Агар Катта портлаш бошқачароқ тарзда рўй берганида, табиат қонунлари ҳам ўзгачароқ бўлиши шакшубҳасиз эди. Катта портлашга қадар ҳукм сурган табиат қонунлари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаганимиз сингари бизни келажакда кутиб турган катта портлашлардан кейин юзага келадиган бундай қонунлар ҳақида ҳам бир гап айтишга ожизмиз...

Инсон ақлу заковатини ҳар қанча зўриқтирса-да, олдинда турган кўплаб жумбоқли саволларни яқин орада еча олиши амримаҳол. Инсонга бутун аъзолари муайян вазибаларни адо этиш қобилияти билангина ато этилган. Масалан, қўлнинг имконияти чекланган — инсон унинг ёрдамида тирикчилигини ўтка-

зиши, наслини вояга етказиши, бирор ҳамладан мудофааланиши мумкин. Инсондаги оёқ, кўз, қулоқ каби бошқа аъзолар қобилияти ҳам худди шундай чекланган. Хўш, у ҳолда биз нега “Инсон ақлининг имконияти чексиз ва у орқали ҳамма нарсани била оламиз” деб ўйлашимиз ва хулоса ясашимиз керак? Ахир, инсон ақли ҳам унинг ўзини боқиши, хавфу хатарлардан сақланиши, авлодини давом эттириши, яшаш шароитини яхшилаб боришигагина қаратилган, шунгагина мослаштирилган эмасми? Энг оддий кир ювиш машинасидан тортиб энг мураккаб компьютергача — барча-барчаси фақат инсон ҳаёти фаровонлигини оширишга мўлжалланган эмасми? Демак, фараз қилиш мумкинки, инсон мияси айнан шунга мослаб созланган ва шу йўналишда равон ишлайди. Балки шу сабабга кўра ҳам бизни қизиқтирган масалаларда унинг оғизлиги кўриниб қолар-у, лекин қайсарлик билан бундан тан олгимиз келмас. Инсон тана аъзолари имкониятини ошириш йўлида фан ва техника жуда илгарилаб кетди, аммо унинг дин ва фалсафа соҳасидаги ақлий изланишларига ёрдам бера оладиган бирор бир компьютер ҳали яратилгани йўқ. Қачонки, компьютер тафаккур оламида инсон сингари ўзини эркин сеза бошласа ва унга мия ёрдамида ошиб ўтолмаётган довлардан ошиш имкониятини яратса, ўшанда “саркаш саволлар”имизга ҳам жавоб топилар. Инсон балки ўшанда роҳат ҳақидаги тушунчасини ҳам бирмунча бойита олар...

Демак, роҳат тушунчасини тор маънода англамаслик керак. Бироқ жаннат аҳлида биз роҳат деб билган ҳолатга мажбурият эмас, хоҳиш пайдо бўлиб қолса, ул гўшада барча имконият ортиғи билан муҳайё этилишига хур қизлар ҳам бир далолатдир.

“Ҳамонки, гап дин тўғрисида бораяптими, яна бир қалтис саволни очиқ қолдириб ўтирмайин”, деб фикрлашда давом этади олим. Муаллиф бу ўринда қайси мушкул масалани назарда тутаётганига эътибор қаратайлик.

Таниқли биолог олим М.Волкенштейн “Ҳаёт ўзи нима?” деган саволга жавоб излаб, унга “Ердаги барча жонли мавжудотлар ўз-ўзини бошқарувчи ва ўз-ўзини аслидай қайтарувчи очиқ тизим бўлиб, бу тизим оқсил ва нуклеин кислоталар — биополимерлардан таркиб топган”, дея таъриф беради. Мазкур таъриф ҳозирги биология фанида тан олинган ва шу соҳа мутахассислари томонидан маъқулланган. Бироқ келтирилган таърифда нуклеин кислоталар ўз-ўзидан таркиб топдимми ёки йўқми, деган саволга жавоб ҳали-ҳануз номаълум бўлиб қолаётир. Олмон шифокори Р.Вирхов назариясига кўра, янги хужайралар фақат тухум хужайралар бўлинишидан пайдо бўлади. Россиялик биолог К.Бэр назарияси бўйича эса, кўпхужайрали организмлар тараққиёти бир хужайра, яъни ўзак хужайрадан бошланади. Япония, Бразилия, АҚШ олимларининг тадқиқотлари хулосасига кўра ҳам энг биринчи хужайранинг пайдо бўлиш масаласи очиқлигича қолмоқда ва мазкур хужайрани вужудга келтирувчи нуклеин кислотанинг ўзи қандай яралганини тажриба у ёқда турсин, ҳатто фаразлар асосида ҳам тушунтириб бўлмаяпти.

Маълумки, одамзот — маймун авлоди деган қараш кўп вақтдан буён ўзини қадрлаган инсонлар иззат-нафсига тегиб келмоқда. Биологлар ҳалиям бўлса инсон орномусини бир оз эҳтиёт қилиб турибди. Агар улар ҳамма гапни бирйўла айтиб юборса борми, барчамизнинг тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб кетиши аниқ. Сабаби, маймунларнинг ҳам келиб чиқиши аслида микроорганизмларга, соддароқ қилиб айтганда, микробларга бориб тақалади. Бу дегани, маймун микробларнинг, инсон эса маймунларнинг эволюцияси натижасидир. Хайриятки, бундай муваффақият нашъасини суриш учун биологларга бир-иккита “арзимас” жумбоқ панд бериб турибди...

XIX аср ўрталарида француз олими Л.Пастер суяқ бактерия ривож учун қулай бўлган ҳар қандай муҳитда ҳам бу микроорганизм ўз-ўзидан вужудга келмаслигини тажриба воситасида исботлаб

берган. Л.Пастер кашфиётининг хулосаси сифатида юзага келган “Хўш, у ҳолда Ерда бирламчи ҳаёт қандай пайдо бўлган?” деган савол дарвинизм тарафдорларини ва ушбу назарияни ўзи-

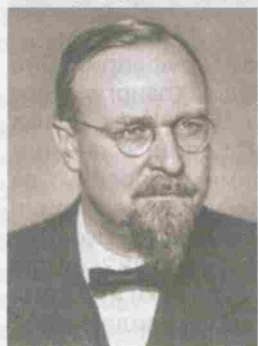

Луи Пастер

га байроқ қилган файласуфларни бир мунча довдиратиб қўйди. Ҳозирги даврда аксарият олимлар “Ерга ҳаёт бошқа сайёралардан келган”, деган ғояни илгари сурган швед олими С.Аррениус ва инглиз олими Ф.Крик нуқтаи назарини (“панспермия” назарияси) ҳамда рус биокимёгар олими А.Опарин 1922 йилда ўртага ташлаган ва орадан икки йил ўтиб, “Ҳаётнинг пайдо бўлиши” асарида батафсил ёритиб берган абиогенез назариясини тан олиб турибди. Яқинда италиялик олимлар Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши борасида яна бир назарияни илгари сурди. Уларнинг фикрича, Ердаги барча тирик мавжудот юлдузлараро космик чанглардан пайдо бўлган. Олимлар квант-кимёвий ҳисоб-китобларга таяниб, фазонинг олис гўшасида газ-чанглардан ҳосил бўлган аминокислоталар юлдузлараро космик чанглар томонидан бириктириб олинган ва улар орқали Ерга етиб келиб биринчи оқсилларни синтез қилган бўлса ажаб эмас, дея тахмин қилмоқда. Италиялик олимларнинг ушбу хулосаси ҳам Опарин назарияси асосси эканини яққол исботлаб турибди дейиш мумкин.

Панспермия ҳамда абиогенез назариялари бир-бирини инкор этувчи қарашлар бўлиб, биринчиси ҳозиргача мутлақо исботини топгани йўқ деб ҳисобланса, иккинчисига нисбатан ишонч ва умид ҳам фазовий изланишлар ва астрономик кузатишлар натижасида чип-пакка чиқиб боряпти. Шундай экан, нега энди панспермия назариясининг “Ерга

хаёт ташқаридан келтирилган” деган нуқтаи назарида биз Яратувчини эътиборда тутмаслигимиз керак экан? (Лойи ердан олинган Одам ва унинг қовурғасидан бунёд этилган Ҳавво содир этган гуноҳи учун жаннатдан Ерга қувилади-ку!) Дин, бизнингча, панспермия назариясига “Ердаги ҳаётни Яратувчи бунёд қилган” деган замонавий илмий таълимот сифатида қараши мумкин. Бу фикрга яқинда италиялик олимлар илгари сур-

Александр Опарин

ган нуқтаи назар ҳам қайсидир маънода далда бериб турибди...

Опарин назарияси ўтган асрнинг 20 - й ил л а р и г а қ а д а р м а ш х у р бўлган ва “жонли олам келажак ҳаёт куртакларини ўзида мужассамлаштирган тасодифий “тирик молекула”-

дан тараққий этган” деб фикр юритувчи абиогенез таълимотининг кенг тарқалган тармоғидир. Ушбу назария “тирик мавжудотлар табиатнинг анорганик моддаларидан ўз-ўзидан вужудга келади” деган гоёни илгари суради. Батафсилроқ айтганда, Опарин назарияси “Пастер тажрибалари ҳақ, бироқ мазкур геологик давр учунгина ҳақдир. Агар Пастер ўз тажрибаларини бундан бир неча миллион йиллар илгари ўтказганида, у, албатта, тирик мавжудотлар анорганик моддалардан вужудга келаядиганига шохид бўлар эди” деган маънони англатади. Ўзбек биолог олими, академик Ё.Тўракулов бошчилигида 10-11 синф ўқувчилари учун ёзилган “Общая биология” (1999) дарслигининг 288-бетида “В настоящее время существуют две основные теории, объясняющие происхождение жизни на Земле: теория “панспермии” и теория Опарина”, деган жумла бор. Бундан ҳозирги кунгача панспермия ёки Опарин назариясидан бирортасининг қўли баланд келгани йўқ ва бирортаси ҳам

ҳали тасдиғини топган эмас, деган хулоса чиқариш мумкин.

Ўлик материядан тирик организмлар пайдо бўлиши ҳақидаги илк таълимот Арастуға тегиши ва Фарбнинг бу шубҳали назариядан қутулишига салкам икки ярим минг йил талаб этилди.

Яқин-яқингача “Нега энди бизнинг замонда ҳам ҳаёт пайдо бўлмаяпти?” деган саволга “Ҳар қандай содда организм пайдо бўлиши ҳаманоқ микроблар томонидан еб битирилади” деган жавоб билан қаноатланиб келинар эди. XX аср ўрталарида С.Миллер аспарагин, глицин, глутамин сингари аминокислоталарни норганик моддалардан сунъий ажратиб олишга эришди. Сўнгра Д.Оро сунъий усулда рибоза ва дезоксирибоза олишнинг уддасидан чиқди. С.Фокс қиздириш усули билан аминокислоталардан протеиноид — оқсил моддани синтез қилишга муваффақ бўлди. Ниҳоят, лаборатория шароитида нуклеинли полимерлар синтезига, яъни ДНКнинг ирсият материали бўлақларини олишга ҳам эришилди. Ўшандан бери ярим асрдан зиёдрок вақт — молекуляр биологиянинг олтинга тенг ярим асри ўтди; ДНК структураси, генетик код, ҳужайрада оқсил синтези механизми, қанднинг қуёш нури энергияси ҳисобига фотосинтези, энергетик молекулалар, биринчи навбатда эса АТФ — ўзига хос ҳужайра бензини... кабилар кашф этилди. Бироқ ҳужайрани ҳосил қилувчи бу барча таркибий унсурлар бир ерда тасодифан тўпланиб қолишини барибир тасаввур этиш қийин. Шундай эҳтимол ҳисоблаб чиқилганда маълум бўлдики, бунинг учун талаб қилинадиган вақт бутун оламнинг яралиш муддатига тенг бўлиб, ўшанда ҳам бу олам органик моддалар билан тўлиб-тошган бўлиши шарт экан. Ўтган асрнинг 90-йилларида академик А. Спирин Москва Давлат университети талабаларига маъруза ўқий туриб “Табиий танлов — бу, албатта, тўғри, лекин рибосомалар (оқсил синтезининг бош молекуляр агрегати) шу қадар мураккабки, у қандай қилиб эволюцияланиши мумкинлигини ҳеч ҳам ту-

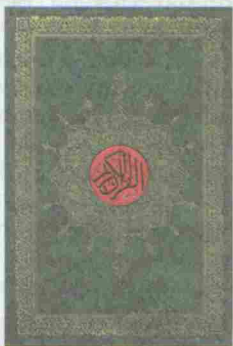
шунолмайман... агар у тайёр тарх бўйича бирданига пайдо бўлмаган бўлса, албатта”, дегани эътиборга лойиқ.

Ҳозирги даврда биологлар яқдиллик билан жонли олам яралиши учун даставвал аминокислоталар вужудга келган бўлиши зарур, деган тўғри хулосани билдирмоқда. Улар шу билан бирга, бундан ҳам илгарди ДНК ва ундаги дастур вужудга келган бўлиши лозим ва ана шундан кейингина геологик давр шартшароити ва бошқа омилларга таяниб, муайян шаклдаги эволюцион жараён рўй бериши мумкин деб ҳам таъкидлаётир. ДНК ичида дастур қандай пайдо бўлган, уни ким тузган ва бу ерга қандай қилиб жойлаштириб қўйган — мана, инсоният олдидаги энг катта ва энг мушкул жумбоқ! Ваҳоланки, ана шу туб саволга биологлар ҳанузгача қониқарли жавоб топа олмаяпти ва шу сабаб Опарин нуқтаи назари ҳам тантана қилолмаяпти. Модомики, ушбу назария тўлиқ исботини топмаган экан, биологлар Яратувчи мавжуд деган нуқтаи назарга қарши эмаслигини афкор оммага рўй-рост маълум қилиши лозим.

А.Опарин, С.Миллер, Д.Оро, С.Фокс каби олимлар тажриба қолбаларини қиздирган чоғларида дастурлар нуклеин кислоталарида ўз-ўзидан ҳосил бўлмаган ва бундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Нуклеин кислоталарида маълум шаклдаги содда ёхуд мураккаб тайёр дастурлар мавжуд бўлсагина, уларга турли геологик даврда турлича ташқи таъсир кузатилиши ва шу асно дастурлар турланиши рўй бериши мумкин. Ана шунда эндоситоз ёки экзоцитоз жараёнлар, ёинки бошқа таъсирлар оқибатида микроорганизмлардан ҳар хил ҳайвонлар, чунончи, маймун ва ҳатто одам ҳам келиб чиқиши мумкин. Бошқа динларни билмадигу, лекин ислом динига бу нуқтаи назарлардан бирортаси панд беролмайди. Чунки ҳаётнинг ва инсоннинг яралишига доир Қуръони карим таълимоти ниҳоятда мукаммал ва буни илм-фан аста-секин исботлаяпти. Агар Оллоҳ таоло ибтидога доир айрим айрим тафсилотларни очиқ

баён қилмаган бўлса, ҳикматига кўра, бу ишни фанлар зиммасига юклаган. “Бизнинг борлигимиз ва қудратимизни инкор этувчилар ўзларининг яратилишига қарамайдими?” деган маънода келувчи кўплаб оятлар фан бу йўлда тинмай изланиш олиб бориши лозимлигига давватдир. Биология фани ҳозирга қадар пайкай билмаётган ёхуд пайқаса ҳам танолмаётган ҳақиқат Одам а.с. бирдан яратилганидир. Оллоҳ ўз илми билан кейинги насллар яралишини тадрижий усулга боғлади, илм эса буни ўрганди, хулоса чиқарди ва, таассуфки, бошлангич нуқта — ибтидога ҳам уни татбиқ эта бошлади.

Шайх Абдулазиз Мансур ўзбек тилига таржима қилган Қуръони карим маънолари ва тафсири (Т., “Ислом университети”, 2004) китобига (бошқа ўринларда ҳам ушбу манбадан фойдаланамиз) икки ўринда мурожаат этсак, муборак оятлар эволюцион назарияни рад этмаётгани, билъакс, бу назарияни ўзига дастак билиб, шаккоклик қилувчиларни тўғри йўлга солаётганини кўриб-кузатишимиз мумкин: 57-саҳифада берилган 3-сура, 59-оятда “Албатта, Исонинг (отасиз туғилиш) мисоли, Оллоҳ наздида бамисоли Одам а.с. кабирдики, уни тупроқдан яратиб, сўнгра унга “Бўл!” деди, бас, (у) бўлди”, деб берилади. Қуръони каримда Исо а.с.-Биби Марям раҳмида бошқа ҳар қандай жонзот каби тўққиз ой бўлгани ва шундан кейингина туғилганига ишора бор. Бундан эса ул зот ҳам шу муддат ичида, замонавий биология фани таъкидлагани каби, “чақалоқ оламга келишидаги барча тадрижий жараёнларни бошидан кечирган”, деган хулоса чиқаришимиз мумкин. Яъни кичик бир зарра ҳолатидан чақалоққа айлангунча бўлган эволюцион давр 23-суранинг 13-оятда “Сўнгра уни (инсон наслини, аввало) мустаҳкам қароргоҳда (бачадонда) маний қилдик” ва 14-оятда “Сўнгра (бу) манийни лахта қон қилиб яратдик, бас, лахта қонни парча гўшт қилиб яратдик, бас, парча гўштни суяклар қилиб яратиб, (бу) суякларга гўшт қопладик, сўнгра

(унга жон киритиб, олдинги ҳолидан бутунлай) бошқача бир вужудни пайдо қилдик. Яратувчиларнинг энг гўзали — Оллоҳ баракотлидир!” деб айтилган, Биби Марям раҳмида Исо а.с. ҳам ана шу босқичларни бирма-бир босиб ўтган.

Оятлар маъносидан бу тадрижий жараён Одам а.с. яратилишида ҳам рўй бергани англашилиб турибди демокқа асос бор. Чунки оятда Одам а.с. бир зумда бор бўлди, деган калима йўқ. Ҳар бир ақл эгасига аёнки, Оллоҳни шоширадиган ҳеч қандай куч мавжуд эмас. Ушбу хулоса, бизнингча, ислом таълимотига мувофиқ келиши билан бирга, ҳаётнинг яралиши масаласида биологларга боши берк кўчадан чиқиш йўлини ҳам кўрсатиб турибди. Яъни биология бундан буён ҳам фан сифатида изланишда дадил давом эттиравириши ва айни чокда унинг натижалари Куръони карим оятларига мувофиқ келаётганини яширмаслиги зарур. Балки улар “илоҳий китоб оятлари ҳақ эканини тан олиб қўйсақ, дунёвий илм ўз тараққиётида ўрта асрлардаги каби яна тўсиққа учрайди”, деб чўчиётгандир. Бир нарсага шак-шубҳа йўқки, эндиликда дунёвий илмлар ривожига ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди. Аммо дунёвий олимлар ҳақиқатни яшириш билан инсониятни қабоҳатга бошлаши мумкин.

Куръони каримнинг 4-сура 1-оятда “Эй одамлар! Сизларни бир жондан (Одам) яратган ва ундан жуфтини (Ҳавво) яратган ҳамда иккисидан кўп эркак ва аёлларни яратган Раббингиздан қўрқингиз! Шунингдек, ўрталарингиздаги ўзаро муомалада номи келтирилувчи Оллоҳдан ва қариндошлардан (алоқасини узиш) қўрқингиз! Албатта, Оллоҳ сизларни кузатиб турувчидир”, дейилиб, Ҳаввони Одам а.с. танасининг қайсидир бир

жойидан олиб яратгани, яъни генетика фани истилоҳи билан айтганда, “клонлаштириш” усули билан бунёд этгани ҳақида (бу фикр ҳозирги илмимиз даражасидагина тўғридир!) маълумот берилди. Илоҳий китобда Ҳавво Одам а.с. қовурғасидан яратилгани ҳақида очиқ далолат йўқ. Фақат ундан (яъни Одамдан) яратилди дейилган, холос. Буни “қовурғадан” деб тафсир қилувчилар бор. Нима бўлганда ҳам, Одамдан ёки унинг бир қисмидан экани аниқ.

Шу ўринда “Қандай қилиб эркак киши танасининг бир қисмидан аёл кишини яратиш мумкин?” деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу саволга ҳозирги дунёвий фанлардан бири — нанотехнология ижобий жавоб бермоқда. Генетикларнинг турлитуман жонзотлар, хусусан, “Долли” лақабли қўйда клонлаштириш бўйича ўтказган тажрибалари ва, умуман, клонлаштириш борасида сўнгги йилларда эришилаётган ютуқлар Куръони каримнинг 4-сураси 1-оятда ўз илоҳий тасдиғини топган. Одам а.с. танасининг ихтиёрий қисмидан ажратиб олинган ДНКдаги дастурга озгина ўзгартириш киритилиб, унинг жуфти яратилгани ҳозирги замон генетика фани хулосаларига айнан мувофиқ келади.

1958 йили Америка физиклари жамияти анжуманида профессор Р.Фейнман (у 1965 йил Нобель мукофотиغا сазовор бўлган) машҳур маърузасини ўқийди. Олим маърузада “Физика қонунлари ва принциплари алоҳида олинган атомлар устида манипуляция ўтказиш ва шу орқали ҳар хил буюмлар яратишга монелик қилмайди. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, инсоният яқин келажакда балктехнология асридан нанотехнология асрига қадам қўяди”, деган илмий хулосани илгари сурган эди. Қадимги одамлар тошни тошга уриш орқали пичоқ, найза учи каби иш қуроллари ясашда кашф этган технологияни фанда балк (яъни, ялпи) технология деб аташ қабул қилинган. Одамзод бу технология асосида алоҳида атомларни эмас, балки уларнинг бутун мажмуасини кўчириб олиб

буюм ясаган бўлса, энди нанотехнология воситасида ўзи хоҳлаган атомларни хоҳлаган жойига қўйиб хоҳлаган буюмни ясай олади. Айтилик, олмос билан графит бир турдаги элемент — углерод атомларидан таркиб топган, биргина фарқ бу атомлар уларда ҳар хил тартибда жойлашганида, холос. Ваҳоланки, уларнинг бири бебаҳо ҳисобланса, бошқаси нисбатан арзон. Демак, нанотехнология воситасида арзон ҳисобланган графитдан қиммат бўлган олмос “яратиш” мумкин.

Бугун нанотехнология оламида юсак парвозга эришаётган мутахассислар ўтган аср охирларида юзага келган икки кашфиётдан ниҳоятда миннатдор. Бу икки кашфиётнинг дастлабкиси шуки, 1981 йили IBM компаниясининг тадқиқотчилик лабораторияси физиклари Г.Бининг ва Г.Рорер сканерлаштурувчи тунеллаштирадиган микроскопни ихтиро қилди. Бу микроскоп энди инсонга алоҳида атомларни кўриб-кузатиш имкониятини берар эди. 1986 йили мазкур микроскоп Г.Бининг томонидан янада такомиллаштирилди ва шу тариқа атомларни нафақат кузатиш, балки манипуляция қилиш имконияти ҳам вужудга келди. Икки олим мазкур оламшумул ихтиро учун кўп ўтмай Нобель мукофоти билан тақдирланди. Нанотехнологияга йўл очган кейинги кашфиёт шу бўлдики, 1990 йили IBMнинг яна шу лабораторияси олимлари — Аттлер ва Швейцер “Сканерлаштурувчи тунеллаштирадиган микроскоп ёрдамида алоҳида атомларни позициялаштириш” деган сенсацион мақоласини чоп эттирди ва Р.Фейнман башорати ҳақ экани жумлаи оламга маълум бўлди: гаройиб мозаика — IBM компанияси белгисининг “нанография”си бутун дунёни айланаб чикди. Бу “нанография” никелмонокристалли сиртига қсенионнинг алоҳида атомлари мисли кўрилмаган аниқликда ўйиб жойлаштирилиши туфайли ҳосил қилинган эди. Ҳозир нанотехнология фани алоҳида атомларни тутиб олиб, уларни дастурга мувофиқ жойлаштириб чиқадиган паразий машиналар тўплами-

га “ассемблерлар” деб ном берган. Молекуляр ассемблерлар инсоният тараққиётида шундай бир инқилоб ясаши кутиляптики, бундай ҳодиса рибосомалар пайдо бўлганидан буён ҳали Ер юзиде кузатилган эмас.

Биз юқорида айтдикки, зурриётнинг она қорнидаги ривожланишини рибосомалар таъминлаб туради. Бу жараёнда она асосан зурриётни асраб бериш ва уни зарур материаллар билан таъминлаш вазифасини бажаради. Рибосомалар зурриёт ривожини тарҳ ва дастур асосида олиб бораётганда, уларда қайд этилган унсурларда етишмовчилик сезилса, рибосомалар ўша ерга бошқа атомларни жойлаштиришга мажбур бўлади. Шу сабаб, ҳомиладор аёл таомномасида унинг кўнгли тусанган барча неъмат бўлиши зурриёт кам-кўстисиз туғилишида асосий омил ҳисобланади. Бир жиҳатни алоҳида таъкидлаш жоизки, рибосомалар фақат органик моддалар билан иш кўради. Ассемблерлар эса нафақат органик, балки ноорганик моддалар билан ҳам иш кўра олади. Ана шунга асосланиб, ассемблерлар барча нарсаларни яратишга қодир бўлади, деб фараз қилинаётир. Улар технология ва иқтисодий тубдан ўзгартириб, янги дунёни кашф этиши мумкин.

Яқинда жаҳон матбуоти Японияда инсон фикрини ўқий оладиган машиналар ихтиро қилингани ҳақида хабар тарқатди. Шунда беихтиёр анча йиллар муқаддам бир уламодан жаннат ҳақида сўраганимда, ул зот “Жаннатда бирор неъматни ихтиёр этсангиз, у ўша заҳоти ўз-ўзидан олдингизда ҳозир бўлади. Тамадди қилиб бўлганингиздан сўнг эса, яна ўз-ўзидан йиғиштирилиб, ғойиб бўлади...” дея жавоб бергани ёдимга тушди. Ўша вақтда бу гап эртақ каби қабул қилинган, албатта. Лекин унинг айтгани уйдирма эмас, ҳақиқат эканини, яъни жаннат мавжудлигини замонавий фан — нанотехнология ва японлар ихтиро этган инсон фикрини ўқувчи машиналар исботлаб турибди. Мен нано-

технология ўз мақсадига эришадими ёки йўқми — бу масалада аниқ бир фикр айта олмайман. Чунки инсоният бунинг учун ҳали мисли кўрилмаган машаққатли йўлни босиб ўтиши лозим. Лекин бир нарса аниқ: нанотехнология фани инсониятнинг “Жаннат бўлиши мумкинми?” деган саволига “Ҳа, албатта!” деб жавоб қайтармоқда.

Таниқли олимамиз Фозила Сулаймонова “Шарқ ва Ғарб” номли монографиясида ёзганидек, “Расмий ислом Қуръон, ҳадислар илмини, унга интилишни тарғиб этиш билан бир қаторда дунёвий, ҳақиқий илми ривожлантириш, уни эгаллашни ҳам ман этмайди”. Дарҳақиқат, ислом оламида илмий изланишлар жуда эрта — уммавийлар давридаёқ бошланган. Аббосийлар сулоласи ҳукмронлик қилган вақт эса мусулмон Шарқи маданият, илм-фан ривожига Ғарб оламининг ҳаваси ва ҳасадини келтирадиган буюк чўққиларга эришган олтин давр бўлди. Жамият тафаккури бу вақтда шундай юксакликка кўтарилдики, бирон бир табиий ёки ижтимоий ҳодисани диний-мифологик асосда изоҳлашга ҳожат қолмади.

Ривоят қилинишича, Ал-Маъмун даргоҳида бир дунёвий олим “Бутун олам, ундаги жами нарса — жонлими ёки жонсизми, қатъи назар — табиат томонидан яратилган, ислом дини айтаётган Яратувчи йўқ”, деб барча уламою фузалони мулзам қилади. Шунда Ал-Маъмун Имом Бухорийни чақириб келишга одам юборади. Бу вақтда йигирма ёшларда бўлган улуғ аждодимиз хабарчидан масала моҳиятини сўраб олгач, “Эртага фалон вақтда бораман”, деб жавоб беради. Имом Бухорий Ал-Маъмун саройига айтилган вақтдан бир фурсат кечикиб боради. Унинг кечикканидан хурсанд бўлган даъвогар “Кўрдингизми, машҳур имомингиз ҳам менинг ҳақлигимни билади. Шунинг учун бу ёққа келишдан кўрқяпти”, деб турган бир пайтда муҳаддис бобомиз кириб келади ва узр йўсинида “Йўлдаги сойдан солга ўтириб

ўтаман деб турганимда, бир шамол кўтарилиб, унинг барча ёғочларини сочиб юборди. Энди нима қиламан, деб ҳайрон бўлиб турувдим, барча ёғоч бирдан яна тўдаланиб, сол ҳосил бўлдию мен эсон-омон хузурингизга етиб келдим”, дея гап бошлайди. Шунда ҳалиги олим шошма-шошарлик билан “Ёлгонниям ҳўб эшар экансиз-да, имом, ҳеч замонда сол ҳам ўз-ўзидан йиғилиб қоладими!” деб уни мот қилмоқчи бўлади. Бундан заррача ҳам тараддудга тушмаган Имом Бухорий “Бутун олам ўз-ўзидан пайдо бўлган деб даъво қиласиз-у, кичкина бир сол ўз-ўзидан йиғилганига нега ишонгингиз келмайди?” дея уни лол қолдиради. (Ушбу ривоят Имоми Аъзамга (699-767) тегишли деган қарашлар ҳам бор. Лекин Ал-Маъмун (813-833) халифалик қилган ва имом Бухорий (810-870) яшаган давр бир-бирига мос келиши бу ривоят Имом Бухорий билан боғлиқ эканини тасдиқлайди).

Олам ўз-ўзидан, Яратувчисиз пайдо бўлган дея даъво қилиб ёзилган кўп асарларни ўқиганмиз ва уларнинг муаллифлари баъзан ёзганига ўзи ҳам ишонмаслигига аминмиз. Замонавий фан намояндлари хаёлотига гоҳо шу даражада куюшқондан чиқиб кетадики, айрим чаласавод диндорлар лофи бунинг олдида ип ҳам эшолмай қолади. Ақлдан йироқ лофу фаразлар ҳеч қачон динга ҳам, фанга ҳам обрў келтирган эмас. Таассуфки, баъзи моддийончи файласуфлар ўз дунёқараши фойдасига “тўн бичган” ҳолда энг аввалги ҳужумни айнан Яратувчидан бошлайди. Ҳолбуки, ҳали илмий изланишлар давом этмоқда, инсон ўз хулосасини узил-кесил айтиб улгургани йўқ!

Фанда бирор янгилик юзага чиққанда, Ғарбдагилар “Бу кашфиёт бизнинг илоҳимиз мавжудлигини исботлади” деб бонг урса, Шарқдагилар эса “Йўқ, бу кашфиёт бизнинг илоҳимизни тасдиқ этмоқда” деб овоза қилса, шу орада африкаликлар ҳам бунда сон-саноксиз илоҳлари ҳақлигини кўргандай бўлса — қани,

айтинг-чи, ҳозирги замон олими учун муҳими нима ўзи? “Яратувчи борми ёки йўқми?” деган масалани аниқлашми ёхуд “Ушбу оламнинг Яратувчиси ким?” деган саволга ойдинлик киритишми?!

Санъатшунос ва файласуф Хорун Яхё ўз изланишларини, асосан, Яратувчи бор эканини тасдиқлашга қаратади. Бизнингча эса, бу изланишлар Яратувчи айнан Оллоҳ эканини ойдинлаштиришга қаратилганида, айни муддао бўлур эди. Тўғри, Оллоҳга сўзсиз имон келтирганлар учун бунинг ҳожати йўқ. Лекин инсон барибир ожиз банда-да, ҳар хил “даъват”лар таъсирида ўз динидан кечиб, ўзга динга ўтиб кетиши ҳам мумкин. У динда ҳам, бу динда ҳам Худо бор-ку, деган тасаввур уни чалғитмайди, деб ким айта олади? Тарихан ислом динига эътиқод қўйган юртимизда сўнги вақтларда айрим ёшларни ва оми кишиларни тўғри йўлдан чалғитиб, ўзга динларга бошлашга уринишлар бўлаётгани бу борада янада ҳушёр туришга даъват этади. Ўзга дин ҳомийлари “Яратувчи — Оллоҳ эмас, бошқа илоҳдир” деганда, фарзандларимиз бунга муносиб жавоб қайтара оладиган даражада бўлмоғи лозим.

Муҳаммад пайғамбарга ваҳий келгунгача бўлган даврда ҳам ҳеч ким Яратувчи борлигини инкор қилмаган. Ўша замонларда Каъба ичига жойлаштирилган 365 бутнинг барчасига “Яратувчи” деб сиғинилган. Ул зотнинг пайғамбарлик вазифаси Яратувчи борлигини исботлашгина эмас, балки Яратувчи айнан Оллоҳ экани ва Ундан ўзга илоҳ йўқлигини умматга етказишдан иборат бўлган. “Оллоҳга ширк келтирманглар, фақат Унгагина сиғининглар, Муҳаммад ҳам Оллоҳнинг бандаси ва шу билан бирга у башарият учун Оллоҳ юборган пай-

гамбардир”, деган мазмун Қуръони каримнинг асосий моҳиятини ифода этади. Расулulloҳ с.а.в. Яманга Муоз ибн Жобални р.а. вакил этиб жўнатаётганида у билан қуйидагича суҳбат ўтказган ва бу суҳбат ҳадис тўпламларига киритилган: “Расулulloҳ у ерда сенга бирон бир масала ориз бўлса, қандай қилиб ҳукм чиқарасан?” деб сўрадилар. Муоз р.а. “Оллоҳнинг китоби билан ҳукм чиқараман”, деб жавоб қилди. Расулulloҳ с.а.в. “Оллоҳнинг китобидан ҳукм топа олмасанг-чи?” дедилар. Муоз р.а. “Оллоҳнинг расулининг суннати билан ҳукм қиламан”, деб жавоб берди. Пайғамбар с.а.в. “Оллоҳнинг пайғамбари суннатидан ҳам топа олмасанг-чи?” деб сўрадилар. Шунда Муоз ибн Жабал р.а. “Бор илмимни ишга солиб, тафаккур билан ижтиҳод қиламан”, деди. Расулulloҳ жавобдан ғоят мамнун бўлдилар. Яна шу мазмундаги “Дин борасида тўғри фикр-мулоҳаза юритганга минг савоб, хато фикр-мулоҳаза юритганга бир савоб” деган ҳадис ҳам мавжуд. Мазкур ҳадис “саркаш саволлар”ни ўртага ташлаш ва улар атрофида фикр юритишни ман этмайди, лекин айтиш чоқда кўпроқ савоб олиш йўлини ҳам кўрсатиб туради.

Сўзимиз ниҳоясида Қуръони каримдаги ушбу оятларни келтирсак, дуруст бўлар, иншооллоҳ: “У сизлар учун кеча ва кундузни, қуёш ва ойни бўйсундириб қўйди. Юлдузлар ҳам Унинг амрига бўйсундирилгандир. Албатта, бунда англайдиган қавм учун (Унинг қудратига даллат қилувчи) аломатлар бордир” (Наҳл, 12); “У Оллоҳдир. Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Аввалу охирда (яъни, дунё ва охиратда) ҳамд фақат Унга хосдир. Ҳукм ҳам Уникидир ва (қиёмат куни) Унгагина қайтарилурсиз” (Қасас, 70).

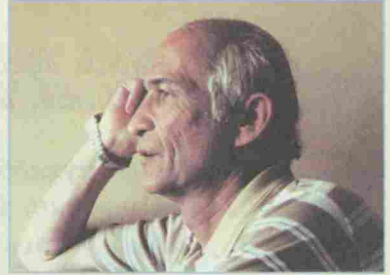

Qanot — ruhimda uyg'oqlik...

ИҚРОР

Менинг гарчи шитобим бор,
ажиб қисмат китобим бор —
Юзимда изтиробим бор,
кўзимда бир азобим бор.
Мени бахтли атар дўстлар,
топар деб сирли бир сўзлар,
Улар билмас, менинг ерга,
менинг кўкка хитобим бор.
Ҳаёт минг йилки озурда,
жаҳон минг йилки бозорда,
Шуми инсонга қисмат, деб
саволим бор, жавобим бор.
Бу дунё телбами, менми,
ўтар кун бўй билан энми?
Аниқ ҳолат, гуноҳим кўп,
бир оз йиққан савобим бор.
Тирик жон ким — эмасдир гўл
вале бу эски оғир йўл,
Қанот — руҳимда уйғоқлик,
ғариб жисмимда хобим бор.

Бўлиб ишиқ мулкида бетоб,
етишиди, хайрият, меҳроб,
Омон чиқдим ўлимлардан,
менинг қилган тавобим бор.

ИАТИЖО

Менга юқди сиз билан дунёда мажнунворлик
Бу нима, Мажнун қилиб қўйди ҳаётда борлик.

Сизни кўргунга қадар наздимда дунё кенг эди,
Сизни кўргандан кейин қилди бу дунё торлик.

Гарчи шоирман, сўзим гоҳо галат, гоҳ тескари,
Кунба-кун гафлат қочиб, йўл устида бедорлик.

Мен биларман севганимдан, не ўзи дарду алам,
Сизга лекин, ўйласам, бегона бундай зорлик.

Қайси асру қайси дам — ошиқ элига фарқи йўқ,
Сезмагай ортиқча мамнунлик, ўзича орлик.

Мен Омонман, Лайли тимсолида келсангиз агар,
Барча зolimлик етар, қилманг яна маккорлик.

* * *

Мен дедимки, энди бас, бегоналик қилдинг, етар,
Сен дедингки, энди бас, девоналик қилдинг, етар.

Сен менинг жоним олиб, жононалик қилдингми ҳеч,
Менга дейсан ҳар қачон, парвоналик қилдинг, етар.

Мен-ку, дилдорим, сени кўкка кўтарган, ой — бу, деб,
Бу кеча ойдинда сен мастоналик қилдинг, етар.

Сўнгги бетга бормайин ногоҳ ёпилгайми китоб?
Нафи йўқ бир иш каби, ҳайроналик қилдинг, етар.

Мен қадим афсоналар бағрида бир афсонаман,
Айтма менга, шунчаки афсоналик қилдинг, етар.

Бахт — муҳаббат деб билиб келган эдим, дунёи дун,
Мен Омонман, ўйламай, гамхоналик қилдинг, етар.

* * *

Сен севиб қолдинг уни, жоним, бу қандай ҳолдир,
Кутмаган кулфатми бу ёки ажиб иқболдир?

Айладинг ўзни фидо, у гарчи билсин-билмасин,
Кўрсалар, сув устида гўёки мажнунтолдир.

Айтгил, эй ернинг қули, ҳурми, парими этди ром?
Ҳар қалай, кўкдан унинг тушганлиги яққолдир.

Шошма, дер гофил хаёл, учмоқдадир қалбинг қуши,
Эҳтиросинг шиддати бўронга бир тимсолдир.

Севдингу севгил, дединг, у севди, балки севмади,
Шунчалик дунё наҳот, бемаънидир, баттолдир?

Неки бор, шукрона қил, бир ҳайрату бир изтироб,
Ўйласанг, доим, Омон, сенга очилган фолдир.

* * *

Дўст керак, ошно керак, баъзан эса гайр ҳам керак,
Эзгудир гарчи салом, ўз вақтида хайр ҳам керак.

Ким билан сўзлашма, дейди, йўқ уйдан яхшиси,
Менга қолса, кенг — жаҳон, англаш учун сайр ҳам керак.

Икки дунё ҳасрати кўнгилда бир муслим каби
Бўлса ҳамки, сенга бу дунёи дун, дайр ҳам керак.

У керак гоҳ, бу керак, бир қушига гўё дону сув,
Бизга осмон сингари осмонда қуш — тайр ҳам керак.

*Бунча гандан не мурод, айтгил Омонга қисқароқ,
Иш ва таишвишига туташ — одамга гоҳ байрам керак.*

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

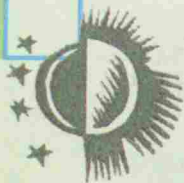
*Гарчи кўклам олдидан ёмғир, шамол ўлди яна,
Гарчи умримнинг бутун мулки хаёл ўлди яна,
Гарчи дунё қайтадан менга савол ўлди яна,
Бода тут, соқийки, айёми висол ўлди яна,
Даст берди шодлиғ, ғам поймол ўлди яна.*

*Мен эдим банди-асир келган алам давриндаким,
Руҳи йўқ, қўлдан тушиб кетган қалам давриндаким,
Кўча-кўйда судралиб юрган танам давриндаким,
Май мудом ич, ул лаби майгун санам давриндаким,
Зухд ила тақво ҳаром-у, май ҳалол ўлди яна.*

*Ул санамнинг излари жонга даво бўлгон учун,
Айтгану айтмас сўзи кўнгилда жо бўлгон учун,
Неки қисмат ёзмасин, бори раво бўлгон учун,
Ғамза бирла кўзлари айни бало бўлгон учун,
Ушбу маънига паришон, зулфи дол ўлди яна.*

*Учраган ҳар кимсага дардин ёриб эрди кўнгул,
Парча-парча ажралиб, бундан ҳориб эрди кўнгул,
Оқибат кўнглин топиб, ўзни қориб эрди кўнгул,
Хўблар кўйига сайр айлар бориб эрди кўнгул,
Кеч келурда анга, билмон, ким завол ўлди яна.*

*Сен Омонлик истаган, англа, муҳаббат номи дил,
Бўлмагай дил, сенга ром, сен бўлмагунча роми дил,
Келдим бахт ногаҳон келган нафасда шоми дил,
То лаби жонбахшидин топди Навоий коми дил,
Эй ажал, ўлмак анга асру маҳол ўлди яна.*

Shamol ertagi

Оч, деди. Севгининг эшигин очдим,
Бўсага алмашдим шамол куйини.
Яширдим, қалбимнинг қаърига қочдим,
Қўшиғимга солдим, буздим ўйини.
Елиб-югуради, увлайди шамол,
Йўқотган куйини қувлайди шамол.

Қучоқлаб қочади, нолон этади,
Бир нима қилмаса бўлди ўзини.
Қиқирлаб кетади, ўпиб кетади,
Шивирлаб кетади “севги” сўзини,
Елиб-югуради, гизлайди шамол,
Йўқотган севгини излайди шамол...

* * *

Ҳижронни фузун айлама, эй шўх,
Субҳимники тун айлама, эй шўх!

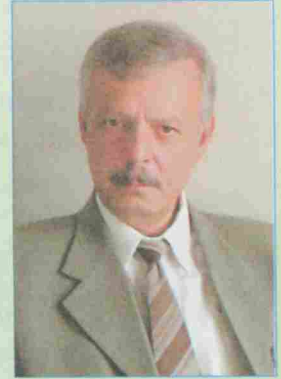
Севгимга туташ эрдик бири бир нур,
Сен нурни тутун айлама, эй шўх!

*Кел, кел, малагим, гам эшигин буз,
Руҳимни жунун айлама, эй шўх!*

*Лайло уёлиб ҳолима йиғлар,
Ҳолимни нигун айлама, эй шўх!*

*Таслим ўлади шаҳдима Мажнун,
Шаҳдимни забун айлама, эй шўх!*

*Куй басталагай сенга Муғанний,
Бастимни тугун айлама, эй шўх!*

* * *

*Қилғали жоним фидо марғуби жонон қани?
Жоними қилди адо, садқасига жон қани?*

*Тушди фалакдин малак, зулфини қилди каманд,
Айлади боримни банд, ечғали имкон қани?*

*Олди фано забтига, куйди бағир тафтига,
Хаста бу дил раҳмига равзаи ризвон қани?*

*Ўтди неча муддате, қолмади ҳеч тоқате,
Ростини билдим, вале рустига фармон қани?*

*Қилмаса эрди ҳазар сунғали шому саҳар,
Соқийи хуршедназар, май қани, муғон қани?*

*Қолмади ному нишон, тарки этиб боғбон,
Бўйи муанбарфишон гунҷаи хандон қани?*

*Қилди забуну афгор доғи яна ситамкор,
Ашки равон дилафгор, гиряйи гирён қани?*

*Чекди Муғанний нафас, созида ингранди сас,
Ноласига ҳамнафас нолайи афгон қани?*

* * *

Эй, сифоти зотининг ҳаёт суйидин покроқ,
Вей, нигоҳин партави чақмоқ нуридин оқроқ.

Тунда моҳу кундузи хуршед таслим васлига,
Нозлари дилни ўғурлар, шикваси жонга тузоқ.

Эй, бу зулфин кокили икки жаҳон устиндадир,
Вей, бу киприк тизига не дош берур қошу қабоқ?

Айтгали бормайди тил, ваҳ, айтмасам бўлмас яна,
Кечмамоқ мумкин эмас, мумкин эмасдир себмамоқ.

Рағбатининг суврати муҳрида бўлса ҳам мудом,
Талъатининг ҳасратида йиғлаюр юм-юм қароқ.

Не саодат маскани бу, не малоҳат гулшани,
Не латофат дарсида бу не назокатдин сабоқ?

Кеч бу жондин, эй Муғанний, сидқининг шайдоси бўл,
Себганинг жондан азизроқ, яхишлардан яхишироқ.

* * *

Шаб қуши булбулни ўлдирди, бу тун ўчди чироқ,
Ногаҳоний тушиди сўз устина бир мушкул сўроқ.

Не қилиб эрдим сенга, эй сарсари дил сарвари,
Огоҳ айла, сен ҳама огоҳдин огоҳроқ.

Мунча оғир бу маломат, бу таманнойи ситам,
Қаттиғ ўлмиш мунча ҳам ер, мунча ҳам осмон йироқ?

Неча йўл, йилларда интиқ кутганим, соғинганим
Озми эрди, бу фироқ устина келди бу фироқ?

Эй Муғанний, дам-бадам бағрингни қилса поралар,
Хўброқ ҳеч келмаса, ўлдурса ондин хўброқ.

МУҲАММАС

Қошида шармандадир минг ишваю нозу итоб,
 Айлаюр жам-жам бўлиб жомни забун, жамни хароб,
 Ғамни ийдиргул хиромон айлаюб, ўлсин сароб,
 Мутрибо, дафни қизут, чал бу шабоҳ чангу рубоб,
 Масти-маст айёмидир, даври шукуҳ, фасли шабоб.

Ҳажрида ҳижрон чекуб, тун-кечаларда ёнмағил,
 Васлини топдим дебон, ҳар не ичурса — қонмағил.
 Бу харобот ичраким кирдингми, энди тонмағил,
 Завқини тутма ниҳон, шавқини ҳам қизгонмағил,
 Соқиё, сун манга ҳам лим-лим этуб гулгун шароб.

Кўргали мажнунишор куттинг ани шому саҳар,
 Ваҳ, саросар ҳолатинг, бода сароби ҳийлагар,
 Зухд-тақво завқида кўрсанг ани пинҳон агар,
 Бу харобот ичраким ҳуру пари қилса назар.
 Васли айёми будир, не сўз деюрсан — истижоб.

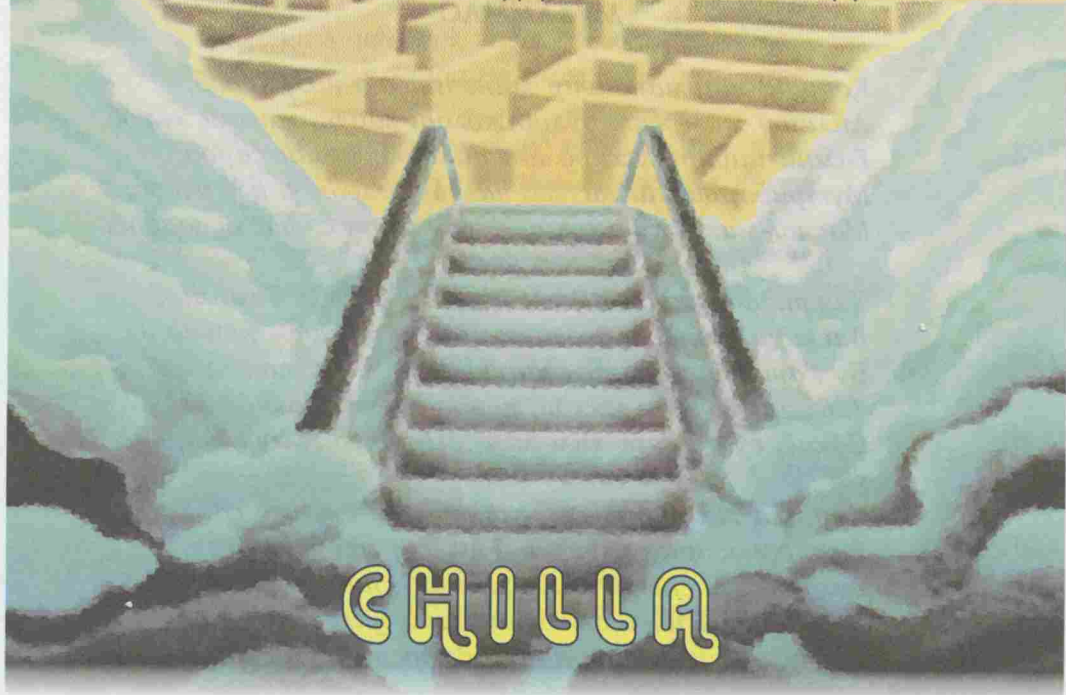
Ошкоро қилмағил, қилсанг муқаррар ўлғуси,
 Гулни сиркитсанг агар, бўйи муаттар ўлғуси,
 Ашиқ ғалтон суйида чайсанг, муанбар ўлғуси,
 Кўйида чексанг фигон, кўнглинг мунаввар ўлғуси,
 Бу тароват селида чун ғарқ ўлур ашиқи ҳубоб.

Сувратига лол ўлуб, кўрмакни истаб сийратин,
 Тутса ҳам пинҳон агар ошкора этмай ҳолатин,
 Ҳайбатидин синдирур минг бир салотин журғатин,
 Не яшурсанг ҳам агар хуршеди тобон сувратин,
 Бу салобат талъатидин поралар бўлғай ҳижоб.

Оразин кўрдинг, муқаррар сабри тоқатдир санга,
 Сарсари қилма кўнгилни, тарки ишиқ ётдир санга,
 Бу висол оқшомида айнул садоқатдир санга,
 Сўрсалар ишиқингда не суд, не саодатдир санга,
 Эй Муғанний, бу тағофул аҳлига қилма жавоб.

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН

СИЛЛА

Ҳикоят

Болаларимнинг онасига бағишладим.

Ясилик Кул Хожа Аҳмад олтмиш уч ёшида ер тагига кириб кетган бўлса, шу ишни У қиркдан ошар-ошмас қилди. Сабабини тушунтириб беролмайди, лекин бирдан ер устидан чарчади: бир куни уйқудан уйғондию ўзини юмронқозиқ ҳис этди, “олд оёқ”лари билан қаттиқ ерни таталаб, кавлашга тушиб кетди. Унда-мунда очилган чуқурга боши билан шўнғиб, тупроғини орқага иткитиб, уч-тўрт кунда ховлини майин гил тупроққа тўлдириб ташлади.

Гил уюмидан ўрани хийлагина чуқур ва кенг кавлагани билиниб турарди.

Бироқ У юмронқозиқ эмас, одам эди, бу ерни қишга озуқа ғамлаш учун кавламади, қолган умрини энди ер тагида ўтказиш учун, ҳаловатини йўқотган қўнглига хотиржамлик ахтариб кавлади.

Ўйлаб-ўйлаб, ўрасини “чиллахона” деб атади. Атама ўзига унча ёқмади, лекин анъанага эргашди: “чиллахона” хархолда илгаридан қулоққа чалиниб келган сўз, ўзи эскирган бўлса ҳам, тилдан буткул тушиб қолмаган, нималарнидир эслатади. Бошқача ном қўйса балки жуда ўрнига тушар, лекин одамлар уни туйқус англаб ололмай қийналади. Одам боласи билмаган нарсасининг душмани, билмаганидан кейин яхшини

хам ёмон кўриб қолиши ҳеч гап эмас. Ана унда уради Худо: ха-а, ер остига кириб кетибдилар, ер усти ёкмай қолибдими?.. ўзларича бир яйрамоқчи бўлибдилар-да?.. нима, бошқалардан ортиб кетган жойингиз борми ёки бизнинг бир жетимиз камми?.. деганга ўхшаш гап-сўзлар урчийди.

Ер бетида юрсанг бир бало, ер остига кирсанг ҳам бир бало-я! Ҳой, Тангри ярлақагурлар, бир жойим ортиб кетганидан ё сизларни камситганимдан кирмадим бу ёкқа, бир жойим ортиб кетса, юрмасмидим тепаларда маза қили-иб... дегандай гаплар билан нималарнидир сўкса бўлар, лекин асло ишонтириб бўлмайди у қайсарларни.

Айтгандай, яссилик Қул Хожа Аҳмад нимага кирган эди ер остига? У ҳам чарчаганмиди? Зерикканмиди? Безор бўлганмиди? Унинг бу қилиғига теварагидагилар нима деган экан?

“Олтмиш учда ер остига кирдим мано”, дейди ўзи. Ҳикмат синчилари “Олтмиш уч — пайғамбар ёши, пайғамбар ёшидан кейинини ер бетида яшагиси келмаган”, дейишади.

Харҳолда, унинг бу ишини тушунса бўлади — гоёси бор экан, мен қандай тушунтирмаман, менинг гоём қанақа, деб ўйлайди У. На ошимни ошадим, на пайғамбар ёшини яшадим, айна кирчиллама паллам. Аслида менинг бу савдомнинг ҳам қандайдир бир маъноси, қанақадир бир туси бўлиши керак. Балки бордир ҳам, балки ўзим илғамаетгандирман, ахир, шундай кенг ер усти турганида тор ва зах ер остини ўз-ўзидан кўмсаб қолмайди-ку одам!

Бир ёкда уйдагилар гишава бошлаган. Хотини пиқиллайди:

— Ҳой, дадаси, нима қилаётганингизни биласизми ўзи? Чиқинг-э тепага! Биров билса, нима деб ўйлайди? Мендан кўрмайдими? Шунча йил бирга яшадик, энди, эрини ертўлага тушириб қўйибди, деган маломатни эшитишим қолувди! Болаларингиз бирин-кетин етилиб турибди, ҳадемай қуда-андалди бўламиз-у, қилган ишингизни қаранг...

Ўғиллар дод дейди:

— Дадажон, ўртоқларимиз олдида нима деган одам бўлдик?!

Қизлар зириллайди:

— Чиқинг, дадажон, чиқақолинг!..

У қарориди қаттиқ туриб олди. Ховлига чикмади. Индамади ҳам. Индаганидан фойда йўқ эди, барибир тушунтиролмади. Гапирсам, ожизлигим билиниб қолади ва... енгиламан, яхшиси, индамаганим тузук, деб ўйлади. Индамасдан енгди. Бора-бора хотини ҳам, болалари ҳам, хатто баъзи яқинларию ошналари ҳам Унинг бу қилғилиғига кўникишди...

Мана, орадан ўн йиллардан ортиқ замон ўтибди, ҳали ҳам У... бир вақтлар юмронқозикдай кавлаб кириб кетган тўласида... тўласининг шифтига тикилганича... нималарнидир ўйлаб ётибди. Онда-сонда емак кўтариб тушган хотинига бир-икки оғиз сўз котиб қолади:

— Об-хаволар қандай тепада? — деб сўрайди.

— Ўзингиз бу ерда иссиққина жойни топиб олгансиз, тепа ҳалиям совук, — деб яниб олади хотини. Кейин ҳасратга ўтади: — Нимагадир киш чўзилиб кетди. Осмон ҳам очилақолай демаяпти, кунда-кунора ёвин-а, куёшни кўрмаганимизгаям анча бўлди...

Буларни У ҳам билади, чиллахоносага қор ёғмаса-да, совуғи уфуриб турибди. “Иссиққина жой” деб киноя қилмаса бўларди хотини, бу “иссиқлик” Унинг шундоқ ҳам ўртанган юрагига яна нималар пурқаётганини шўрлик қаёқдан билсин! Аммо ўзини оқламайди, гапни буради:

— Бошқа тинчми? — дейди.

— Ҳа, тинч...

Йўқ, хотиним мени авраяпти, тепа тинчмас, тинч бўлганида кўнглим ҳам тинч бўларди, кўнглим ҳеч тинчий демаяпти-ку, демак, ҳалиям тепа тинчмас, деб хулоса чиқаради У.

Аслида-ку, бу каби сўроқ-саволларга хотини аллақачон кўниккан: хуши келса жавоб беради, хуши келмаса парво қилмайди, кўп ижикилайвермайди ҳам. Илгарилари: ёлғизликка тўйгандирсиз энди, чикиб мунда-ай одамларга қўшилинг, ҳаётдан завқ олинг сиз ҳам, деб турарди. Кейин-кейин ортиқча савол бермай қўйди, хархашаларини ҳам ташлади. Қайтага “Ҳа, ётибсизми ҳалиям нималарнидир кути-иб?” деб эрмаклаб қўяди. “Мени биров сўраб келмадими?” деса, “Сизни одамлар эсинд ҳам чиқариб юборган, ким сўрарди!” дейди пинак бузмай.

Ёлғизлик яхши экан, мен бу ерда ўзимни анча эркин ҳис этипман, деди У бир кунни ўзига ўзи.

Бу гапи ёлғон эди, албатта. Ўзини овутиш, ёнаётган юрагига бир ховуч сув сепиш учун ўйлаб топган ёқимли ёлғони эди. Эркин бўлиш тугул, онгию юраги, бутун борлиғи бўғма илон шаклидаги қанақадир оғир юк, қандайдир маъносиз туйғулар ўрови-исканжасида қачонлардан бери бўғилиб келади. Ичида нималар кечаётганини, биқик ҳаётига нималар сабаб бўлганини аниқ билиб турса-да, буни на хотинига, на болаларига айта олади. Айтиб нима қиламан, ҳар ким ўзининг кунини ўзи кўрсин, менинг ташвишларим уларга халақит бермасин, дейди.

Чиндан ҳам, дард Уники эди, бегона юрак бу дардни ҳис этмаслиги, ҳис этса-да, кўтармаслиги табиий. Дардингни биров кўтармаганидан кейин, кўтариш малол келганидан кейин ичга ютган яхшироқ эмасми? Ер устидан ер остига тушганининг сабабларидан бири ҳам шу. У ёқда дардни ичга ютиб юриш оғир бўлиб қолди. Ҳарҳолда, оғиз тешик, бирда бўлмаса бирда дард ташга чиқиб кетиб қолиши аниқ. Устига устак, эшитаман деб турган қулоқ кўп тепада: хотини, болалари, келинларию куёвлари, қавму қариндошлар ва битта-ярим ошнаси қачондан буён унинг оғзини пойлашади, бирон нима деб қолар, деб қулоқларини динг қилишган, тешик қулоқ бор жойда тешик оғиз албатта очилади — кўнгилдаги юзага чиқади! Майли, юзага чикса чиксин дейлик, лекин чикса-ю, лойик даражада ҳис этилмаса, кадри тушиб кетиши турган гап, шуниси ёмон, У шундан чўчийди, яхшиси, бу ширин, бу армонли туйғулари ичида

яшагани тузук, уларни задаламай сақлашга айни боп жой — ер ости. Чунки кулоқ йўқ жойда оғиз ҳадеб очилавермайди, очилса ҳам, қаттиқ ва малолсиз бир чучкуруш ёки мириқиб бир эснаш учун очилади, дард ичда қолаверади — бун хотини қаёқдан тушунсин!

Яссилик Қул Хожа Аҳмад дунёдан узилиш, нафсини жиловлаш, маънавий тўқисликка эришиш учун ер остига кирган, дейди синчилар, У бўлса, чиллахонасида яшаётганига, мана, ўн йиллардан ошиб кетди, лекин на дунёдан узилди, на нафсини жиловлай олди ва на маънавий тўқисликка эришди. Аксинча, қулоғи ҳамиша ер устида бўлди — ховлисидаги сал ўзгаришни ҳам илғашга, тепада нималар бўлаётганини билиб туришга ҳаракат қилди. Чой кўтариб тушган келинидан “Эрингиз хафа қилмаяптими, қизим?” деб сўраб туради. Ўғиллари ё қизлари кўргани тушса, “Менга биров келмадими? Хеч гап йўқми? Қийналмаясизларми?” деб ҳол-аҳвол сўрайди. Пастда тилвизир йўқ, аммо дунёда бўлиб ўтаётган ишларни ўғиллари ва куёвларидан сўроқлайди. Улар бир нарсалар деса, фақат эшитади, ўзи индамайди. Жуда гапиргиси келса, “Ҳа-а, ишқилиб охири яхши бўлсин”, деб қўяди.

Хеч нарса демасдан, хеч нарса қилмасдан ҳам бинойидай яшаса бўларкан-ку, деди ўзига ўзи бир куни боши чиллахона шипига тегиб керишаркан.

Гарчи У хеч нарса демаётган бўлса-да, хеч нарса қилмаяпти деб ҳам бўлмасди. Бу йиллар ичида рўмон ё қисса бўладими, тарихий ё диний адабиёт бўладими — қўлига тушган китобни ўқиб чиқди, бир оз палапартишлик билан, лекин ҳарқалай ўқиди. Жуда унақа авлиёлардай бўлмаса-да, намозини тўқис адо этиб келяпти. Шулардан бошқа юмуши ҳам йўқ: ётади, туради, бошини қашлайди, баъзан йўталиб қолади — ертўла бари-бир ертўла, захлиги бор... Қолган пайтлари нуқул ўйлайди, кўзини шифтнинг бир нуқтасига қадаб олади-да, ўйлагани ўйлаган. Нималарни ўйлаши бизга қоронғи, аммо сира охирига етолмайди. Охири йўқ ўйларни ўйлаяпман шекилли, деб баъзан ҳафсаласи пир бўлади, лекин, ҳарна мен фикрлаяпман-ку, бекор ётмаяпман-ку, деб яна ўзини совутади.

Фикрлаш, фикрлашни бошлаб олиш муҳим, бошланган фикр эса, ахийри бир куни эгасини қанақадир манзилга элтади.

Балки ховлида хеч гап йўқдир, балки ҳаммаёқ тинч, менинг калламни кемираётган ўйлар бари қуруқ ваҳимадир, чунки кўплар одамга ўхшаб яшаб юрибди-ку ер бетиди, мен шунчалар бадбин бўлиб қолдимми?! Хеч нарсадан хеч нарса йўқ нимага ер остига кириб кетдим, нима мени мажбур қилди? Оиламга сизмадим деёлмайман, болаларимдан ҳам розиман, тушпа-тузук ховли-жойим бор — бир одамга ортиқ нима керак!

Фикрлари ҳам ўқиган китоблари янглиғ бир оз палапартиш эди — боши-кети йўқ, бири боғдан, бири тоғдан. Ҳаётини китоблардаги гапларга, китоблардаги гапларни ҳаётига солиштиради, ўхшашлик қидиради, унисини бунга, бунисини унга мосламоқчи бўлади, аммо мослаш тугул, сира бир-бирига боғлаёлмайди, калаванинг учини йўқотиб қўяди; яна ҳаёл дарёсига шўнғийди, босиб ўтган ҳаёт йўлидан мазмун, қилган ишларидан мантиқ ахтаради, тақдирга битилганидан ташқари хеч бир

иш бўлмаслигини биледи, бунга ишонади, лекин сочилиб кетган ўйларини бир жойга тўплаёлмагани учунми, ойдин хулосалар чиқара олмайди. Баъзан боши узра катталар қадамнинг оғир гурс-гурсларини, невараларининг у ёқ-бу ёққа чопгандаги енгил дупур-дупурларини эшитиб ётаркан, бир пайтлар Устози Унда кўришни хоҳлаган ҳаётини завқни кўмсайди. “Бу йигитга мен ҳаётини завқ тилайман, бошқа ҳамма нарса бор унда”, деган эди Устози.

Хотини шу гапга қаттиқ осилиб олган: ҳаётдан завқ олиб яшамайсизми, дадаси, нима қиласиз бутун дунёнинг ташвишини елкангизга ортвозиб, дейди, сизга нима зарил, бошқалар ҳеч бошини қотирмай ҳам яшаб юрибди-ку... сиз ҳаммани ўйлайман дейсиз, ўша “ҳамма” бир куни сизни елкасига оладию обориб гўрга тикади!..

Хотини чиндан ҳам Унга меҳрибонми ё ҳаётининг энди роҳат кўраман деган бўлаги издан чиққани, турмушидан маза қочгани учун аламдан гапирадими бу гапларни — билишга қизиқмайди, аксинча, яхшиликка йўяди: хотиним мени ҳурмат қилади, унгаям оғир, дейди.

Бир куни ховлига кимнидир бошлаб келди, товушидан У ҳурмат қиладиган киши эди. Эримни ер бетига чиқариб беринг, деб опкелган бўлса керак-да. Лекин Ҳурматли киши юрак ютиб чиллахона тўйнуғидан бош суқиб қарамади, У ҳам, келган одамни таниган бўлса-да, инидан чикмади: гўнғир-гўнғирларини ғира-шира эшитиб, ёнбошлаб ётаверди.

— Қачон кириб кетган? — деб сўради Ҳурматли киши.

— Ўн йиллардан ошди, — деб жавоб қилди хотини. Гапиратиб, чуқур хўрсиниб қўйгани сезилди.

Назарида, Ҳурматли киши бирпас ўйга толди. Сўнгра, ҳазиллашгиси келдими:

— Сиз гувоҳ бўлинг, келин, бир ой ичида чикса, қўй ёғию девзирага битта ош мендан! — деб эълон қилди тантанали оҳангда.

Кейин пастга кулоқ қўйди. Ҳадеганда ўрадан сас чиқавермагач, тақдирга тан берди:

— Сабр қиласиз энди, келин, — деди. — Бир куни ўзи чиқиб келди, чиққандаям, бошқача бўлиб — озми-кўпми янгилиниб чиқади. Илгарилари ҳам шунақа одамлар ўтган, фикрларини тўплаш ё ҳаётнинг кир-чирларидан тозаланиб олиш учун чиллахоналарга кириб кетишган. Масалан, яссилик Қул Хожа Аҳмад...

Тепага кулоқ осиб ётар экан, У бирдан севиниб кетди: Ҳурматли киши бу ерни эскиларнинг чиллахонасига ўхшатди! Тўлага “чиллахона” деб от қўйиб тўғри қилган эканман, мана, одамлар биларкан-ку, ўзи эски сўз бўлсам, ҳарҳолда кулоққа таниш-да, деб кўнглидан кечирди.

Лекин ўн йиллардан бери ўйлайвериби-фикрлайвериби, саёз масалаларга ҳам чуқурроқ қарашга ўрганган эмасми, “чиллахона” номидан ҳам ўзи хато топди: “чил” дегани ёнқўшни-жонқўшнилариимизнинг тилида “қирқ” дегани, чилла — “қирқ кунлик” демак. Чиллахонада илгарилар нари борса қирқ кун ўтирган ва чиллада ўтирган чоқлари тинимсиз тоат-ибодат қилиб, Яратганни эсга олиб, нафсларига дарс бер-

ган, юракларини тозалаган, кейин ер бетига чиқиб, одамларга қўшилиб кетаверган. У-чи, ер остида ўн йиллардан бери ётибди, чилласи ўн йилларга узайиб кетди, булари етмагандай, очиқликка — ховлисига қачон чиқишини ҳам билмайди, шундай экан, бу ерни “ўн йиллик” демай “қирқ кунлик” деса, тўғри бўладими?

Оббо, деди фикрлари тагин чалғиб кетаётганини сезиб, шу тобда мантиққа бало борми, ҳаётда ҳамма нарса мантиққа бўйсунавермайди-ку, мантиқ иш берган жойида мантиқ, одамлар ўйлаб топган барча нарса каби кишилик мантиғи ҳам камчиликлидир, ҳамма иш мантиқ тарозисига солаверилса, яшаш оғир бўлиб кетади, одам боши-кетини йўқотиб қўяди, шунинг учун бу ерни ҳам ҳеч бир малолланмай “чиллахона” деса бўлаверади, қирқ кун эмас, кўп, жудаям кўп ўтирган бўлса нима кипти, фақат, ўқиган китоблари тили билан айтганда, баъзи шарт-шароитларга кўра, Унинг чилласи ўн йилларга чўзилиб кетди, холос.

Хотини хавотир олмаса ҳам бўлади — унинг сира айби йўқ, қайтага хотини олдида У ўзини айбли ҳис қилади, чунки шўрлик аёл бу йиллар ичиди кишининг оқ-оппоқ совуқларига ҳам, ёзнинг сап-сарик иссиқларига ҳам дош берди, эзиб ёққан қор-ёмғирларни, дарахтларни кўпоргудай қаттиқ келган довуларни, тандир каби қиздирган саратонларни бошидан ўтказди, аммо ҳеч нолимади, камига яна Унинг ҳамма инжиқликларини кўтарди — чилласига кўнди, кўникди, болаларини ҳам кўндирди; сувидан-емагидан хабар олиб турди... қизларини куёвга берди, ўғилларига келин қилди, энди дам олиш ўрнига невараларга қарай бошлади, хуллас, баъзи шарт-шароитларга кўра чўзилган бу чиллага У ер остида қандай чидаган бўлса, хотини ер бетига шундай, балки ортиқ даражада чидади.

Эгам сендан рози бўлсин, хотин, яна бир оз чида, биламан, сениям роса қийнаб юбордим, мендай бир девонанинг бу иши тотли-тотли орзуларингни қирқпарчин қилгандир, балки кўнглингда мендан инжигандирсан, касримга бола-чақам ҳам қийналаётгани чатоқ, лекин начора, бунақа бўлиб чиқишини ўзим ҳам қутмаган эдим, ахир, мен ҳам инсонман, менинг ҳам кўнглим нималарнидир тусайди, шундай қилсам, руҳим эркин бўлади, юрагим зовтасини топади деб ўйлабман-да; уй ташвишларидан чарчаса, кимдир кўчага чиқиб кетади, мен чиқмадим, ўзимнинг уйим, ўзимнинг жойим дедим, томирларимда яссилик Қул Хожа Аҳмаднинг қони гупиргандай бўлди — ер тагига кирдим... аммо ниятим тоза, сеники янглиғ менинг ҳам ёруғ орзуларим бор, шунинг учун яна озгина сабр қил, Ҳурматли киши айтганидай, бир куни ўзим ер бетига — ҳузурингга чиқиб бораман, қутилганидай бўлмаса ҳам, сал янгилашиб-тозаланиб чиқаман, иккаламизнинг орзуларимиз яна бир-бири билан қовушади, ҳаётимиз яна изига тушиб кетади, қирқига чидадинг, қирқ бирига ҳам чида, ҳар кечанинг наҳори бўлганидай, ҳар кишининг ҳам баҳори бор... биз ҳали бахтли бўламиз, болаларимизнинг меҳрларига чўмилиб қариллик гаштларини сурамиз, ҳаётимиздан завқлар олиб яшаймиз, шундай яшаймизки, эҳ-ҳе!..

Бир пайт тепадан шувиллаб майин тупроқ тўкила бошлади...

EW DO'ST...

Насрий қайирмалар

* * *

Танқидчилар баъзи шоирларни “йиғлоқи”ликда айблаиди. Улар шунини унутмасин: йиғи дарднинг олади, буни ибн Сино айтган! Шундай шоирлар ўтганки, “йиғлаб” бутун бир элнинг дардини олган!

* * *

Халқ тақдирини билан қисматини боғламаган ижодкор — сув юзидаги ҳубоб!

* * *

Нон — мўъжиза! Лекин одам нонни ҳар кунини тановул қилгани боис буни унутган. Унутмаганлар файласуфдир.

* * *

Тоифлик олим дўстим Абдурахмон Марғилоний бир суҳбатда менга шундай деди: “Инсон ҳур туғилади, шундай экан, ҳур яшаб, ҳур ўлмоғи керак. У фақат Оллоҳнинг кули! Ижодкорга ҳуррият — зарурият. Эркин яшаб, эркин ижод қилган шахсда ўз калимасига эгалик аъмоли буюк бўлади! Ҳуррият бор жойда — масъулият бор! Агар жамият, тўғрироғи, унинг тепасидагилар ижодкорнинг, яъни шоиру адибу олимнинг тилини зўрлик ила боғласа — халқ тилини кесган, қулоғига қум солса — халқ қулоғини беркитган, кўзини кўр қилса — халқ кўзини ўйган бўлади!”

* * *

Халқимиз феълида азалдан кулгига ўчлик бор. Кулги билан беморни даволаганлар, керак бўлса, душманни жазолаганлар. Ўрнида: кулги — даво, кулги — жазо!

Ўрол ТАНСИҚБОЕВ. “Анзоб довоида”

* * *

Ватаним тоғидаги тошнинг ҳам тарихи бор! Фақат унинг тилини укмоқ,
лозим!

* * *

Ватаннинг бўй-баста ботирларию шоирлари билан ўлчанур.

* * *

Иглу — эскимосларнинг қордан ясалган уйи. Қиш тугаб, кунлар илигач, у эриб кетади. Шимолдаги бу элат тақдири ҳам иглусига ўхшаб боряпти. Ватанинг иморатини мустаҳкам қур!

* * *

Мен дўстликни қандай тушунаман?

Қоратоғнинг қоқ белида Накурт қишлоғи билан Ухум қишлоғини туташтирувчи ёлғизоёқ йўл бор. Накурт — Самарқанд вилоятига, Ухум — Жиззах вилоятига қарашли. Накуртда ўзбеклар, Ухумда тожиклар яшайди.

Ухумликлар бозор-ўчарини шу сўқмоқ йўл орқали икки минг метр баландлик — тоғ ошиб — Накуртдан ўтиб, Сарой қишлоғида жойлашган Жумабозордан қилишарди. Улар бозорга келиш учун бир кун аввал, яъни шанба куни саҳармардон туриб, от-эшак уловларга миниб, йўлга тушарди. Минг машаққат билан тоғ ошар ва Накуртга келиб, мулла Суюнбойнинг ўкаси бобом Деҳқонбойникига кўнарди. Деҳқонбой кўй ёки серка сўйиб, уларнинг иззатини жойига кўярди. Эртаси кун улар тағин тонгда туриб, бозорга йўл оларди. Кун билан бозор-ўчарини қилиб, пешиндан сўнг ортга қайтарди. Табиийки, яна машаққатли йўл. Деҳқонбойникига етганларида кеч бўлиб қоларди. Довондан тезроқ ошиб ўтиш учун шошилиб кетаётганида, бирдан уларнинг олдида Деҳқонбой бел бўлиб турарди. “Қани, уловдан тушинглар, чой тайёр, куни билан чарчагансиз, бир оз

дам олиб, кейин йўлга тушасиз”, деб ҳоли-жонига қўймай уйига етакларди.

Кунлардан бир куни — олма-лар фарқ пишганда — етти-саккиз қоп олмани эшакларга юклаб отам, Дехқонбой бобом ва мен — тўққиз ёшли бола — дово-во ошиб, Ухумга йўл олдик. Ухумдан Қизилқумга — ҳозирги Арнасойнинг қадимги жойларидаги қозоқ чўпонлар ёнига бораётган эдик. Мақсад — олмани қўй-қўзиларга айирбошлаб келиш эди.

Ухумдан ўтарканмиз, қандайдир пастқам тош кулбадан ўткам овоз янгради: “Ҳой, Дехқонбой, Олимбой! Қани, уловларни тўхтатинг, эшаклардан тушинг, чой тайёр!”

У ёқ-бу ёққа қарамасимиздан, уч-тўрт одам пайдо бўлдию эшакларни боғлашга тушиб кетди. Бобом қозоқ оғайниларианикига шошаётганимизни айтган эди, улар дов қараш қилди... Қўй сўйилди, шўрва тортилди, кўк чой бостирилди.

Хуллас, қорин тўқ, қайғу йўқ.

“Ана энди йўлларинг бехатар бўлсин, бозорларинг бароридан келсин”, деди бир оқсоқол ва бизга жавоб берди.

Қозоқ чўпонлар ўтовиди ҳам кўп сийлов кўриб, олмамизни қўй-қўзиларга алиштириб, учинчи кунми, тўртинчи кунми, изимизга қайтдик. Ухумга кириб келганимизда, ёнғоқзор остидаги супада ўтирган ўша кунги қадрдонлар — янаям кўплашиб олдими-изга бел бўлиб чиқди. Яна меҳмондорчилик, яна сийлов...

Болалигимда бундай воқеаларга кўп гувоҳ бўлганман.

Бугун отам ҳам, бобом ҳам йўқ. Ухумлик оқсоқоллар ҳам дунёдан ўтиб кетган. Аммо мен ўша тожик оғайниларнинг болаларини, невараларини топганман.

Мен дўстликни шундай тушунаман!

* * *

Ўрик ниҳолини экишдан олдин унинг қандай данакдан чиққанини билиш керак: аччиқ мағизлими, чучук мағизлими? Билмасанг, ниҳол дарахтга айланиб, мева берганидан сўнг пушмон қиласан. Айниқса, мағизни хуш кўрадиганларга қийин бўлади. Шўрданақни яхши кўрганларга ундан ҳам. Фарзанд ҳам ниҳол эмасми? У ҳолда...

* * *

Эй дўст!

Отам мулла Олим бир куни менга қараб: “Сенларнинг Шўро замонларинг илиқни мард қоқиб, мойини номард ейдиган замондир”, деган эди.

* * *

Бугун ёнимда дўстим ўтирибди. Эртанги душманим билан суҳбат кураётган бўлсам, не ажаб?!

* * *

Балки ёлғон, балки чиндир, бир куш бор эмиш. У ер куррасининг қайси бурчагида кўклам бошланиб, дарахтлар куртакласа, ўша ерда ҳозир нозир

экан. Озиги — фақат куртак. Шу боис номи ҳам куртакхўр. Менга у ёвузлик тимсоли бўлиб туйилади.

* * *

Ўздан айғир чиқса, отнинг зоти бузилар экан. Дарахтнинг қурти ўзи билан деганлари ҳам рост. Ўзинга ўзинг синчилик қил!

* * *

Дала-даштларда уясини қумурсқа қузатганмисан? Қумурсқалар бетиним меҳнат қилади. Уясига дон-дун ташийди — эртанги кун ғамида. Уларнинг аҳиллиги ҳайратлидир! Уларни кўп бор қузатиб, кўп бор одам зотидан нафратланганим рост!

* * *

Мен дашт тўрғайман. Баъзан икки қанотимга тош бойлаб “уч!”, дейдилар.

* * *

Баъзи одамлар ов қушига ўхшайди. Нимани тутишга ўргатилган бўлса, шунга чанг солиб кун кечиради.

* * *

Кунгабоқар кунга боқиб-боқиб, офтоб нурини симириб ҳосилланади. Сўнг бошини қуйи солиб сукут сақлайди. У менга ақл-заковати теран донишмандни эслатади.

* * *

Қай бир йили кузда сурхондарёлик ука — дўстим, катта бой — мулк соҳиби, машҳур овчи Алимардон, унинг севимли бир жияни ва бошқа уч-тўрт ошно Ҳисор тоғларининг Осмонталаш томонларига овга чиқдик. Ҳориб-чарчаб Қирқ Арча камарида кўр тўқдик, гулхан ёқиб дам олдик. Алимардоннинг жияни гугурт чақиб сигарет тутатди. Алимардон ялт этиб жиянига қаради.

— Жи-ён, — деди у, — қани ёнимга кел-чи.

Жияни ўрnidан ирғиб туриб, унинг ёнига бориб чўккалади... Бирдан Алимардон жияни юзига шапалоқ тортиб юборди. Ҳаммамиз донг қотиб қолдик.

— Эй, инсофсиз исрофгар, — деди Алимардон, — олов гуруллаб ёниб турган жойда ҳам гугурт ёқадими? Овоқ тоғларда юрган бўлсак...

* * *

Ўжарлик, беҳуда чираниш одамни шарманда қилади, кулгига қолдиради. Зомин тоғларида Суюнбой Қора деган домладан бир нақл эшитгандим. Билмаганлар билсин, Сор деган қуш бор, эпсиз-уқувсиз, кўполгина бир қуш. Кунлардан бир кун Сор чўққида кўниб ўтирган экан, ёнидан Лочин учиб ўтибди.

- Ҳой Лочин, — дебди Сор, — нега бунча ҳовлиқиб, у ёқдан бу ёққа, бу ёқдан у ёққа учасан. Мана, мени қара, қанчалик учқур, чаққон бўлсам ҳам чўққида тин олиб ўтирибман, ўзи сен чаққонми, менми?
- Буни исботлашнинг йўли осон, — дебди Лочин, — баҳслашиб ўтирмай, ким олдин ўнта каклик тутса — бари аён бўлади-қўяди.
- Иккаласи икки дарага учиб кетибди. Шомга яқин яна учрашишибди.
- Тагин Сор гап бошлабди.
- Ишларинг қалай, Лочин, ҳали ҳам у ёқдан бу ёққа ҳуда-беҳуда учиб юрибсанми, қанча каклик тутдинг?
- Тагин битта тутсам ўнта бўлади, — дебди Лочин. — Ўзинг қанча тутдинг? Шу пайт чўққи тарафдан бир какликнинг озод сайраши эшитилибди.
- О, Лочин, — дебди Сор, — мана шу сайраётган какликни тутсам, тўққизтаси қолади.

* * *

Кўрдимки, икки шақал бир ўлакساني талашиб, ўлар-тириларига қарамай, остин-устун бўлиб олишарди. Қулоқларини диккайтириб пойлаб ўтирган Тулки ўлжани “шап” олдию ўрмонга кириб кетди. Қиссадан ҳисса шуки...

* * *

Сув шаклга эга эмас, у қайси идишга қуйилса, ўша идиш шаклини олади. Одам танаси етмиш фоиз сувдан иборат. Сен қайси идишдасану қайси шаклдасан?

* * *

Менинг беозор феълимга ишонма. Сув ҳам жуда юмшоқ, майин, аммо унинг селга айланмоғи ҳам бор!

* * *

Яланғоч тоғлар, халқ тилида “етимтоғ” деб аталади. Етимтоғларда на булоқнинг, на дарахтнинг, на гиёҳнинг тайини бор. На ёқимли феъли, на ширин сўзи, на гўзал қиёфаси бўлган баъзи кимсалар каби.

* * *

Ўқингдан қочаётган кийикнинг айбини менга айт!

* * *

Ҳар қандай дарахт икки хил — патта ва ўқ томирга эга бўлади. Ер юзалаб ўсувчи патта томир билан кўп яшаб бўлмайди. Билвак, ўқ томир қанча чуқур сингиб, мустаҳкам жойлашса, дарахт шунча гуллаб-яшнайд, ҳосил беради. Оила бир дарахтга менгзалса, аёл унинг ўқ томиридир!

* * *

Кичкина пона катта тўнкани қоқ ёриб ташлаши аниқ, аммо понага ҳам болта зарби керак.

* * *

Бир ҳақиқатни англадим: кўзи кўрдан қалби кўр кўп экан!

* * *

Одам боласи кўпроқ кўзи кўриб турган нарсага ишонади. Кўз ҳам алданиши мумкинлигини эса ҳаёлига келтирмайди.

Ер юзасидаги энг баланд тоғ — Эверест. Эверест европаликлар атама-си. Маҳаллий халқ — непалликлар уни Жамолунгма, хиндлар эса Сагартмат-ха дейишади. Аслида, энг баланд ва катта тоғлар океанлар тубида жойлашган. Агар тоғ баландлиги ўлчанганда, сув усти ва сув остидаги қисми ҳам ҳисобга олинса, энг баланд тоғ Гавай оролларидаги Мауна Кеа тоғи бўлиб чиқади.

Дамир ЎРОЗАЕВ. “Илоҳиётга йўл”

Рауль МИРХАЙДАРОВ

Moniysifat musavvir edi

Ўтган асрнинг суронли йилларида ўзбек заминида яшаб, нафақат бир халқ ёки миллат, балки жаҳон маданияти ривожига сезиларли ҳисса қўша олган ёрқин истеъдод эгалари — санъат арбоблари кам эмас. Аммо биз ҳали улар ижодини ҳар тарафлама пухта ўрганиб, қолдирган ва жодий меросига муносиб баҳо беришга улгурмадик. Мен ҳам бу эзгу ишга ўз ҳиссамни қўшиб, дунёдаги машхур рассомлар қаторида туришга лойиқ бўлган ажойиб бир ижодкор ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Менинг қахрамоним ҳам бетакрор ва етук асарлари билан XX аср тасвирий санъатида ўчмас из қолдирган, ноёб иқтидори билан қардош халқлар маданияти тарихидан мустақам ўрин эгаллаган улуғ инсон эди.

Сўзимнинг аввалида, қахрамонимнинг болалик даври осуда ва бахтли кечганини таъкидлаб ўтишни истардим. Ҳаёт унга осойишта ва ёруғ кунларни, юксак билим ва маданият соҳиби бўлган одамлар орасида яшашни, ана шундай маънавий муҳитда шахс сифатида шаклланишдек саодатни насиб этди.

Гап атоқли монументалист рассом, портретнавис, миниатюрочи мусаввир, ўнлаб шоғирдлар тарбиялаган меҳрибон мураббий, деворий суратлари ҳаёт чоғидаёқ Феофан Грек, Давид Сикейрос, Диего Ривера, Ороско асарларига тенглаштирилган устоз санъаткор, Ўзбекистон ва Татаристон халқ рассоми, санъат соҳасида камдан-кам кишига насиб этадиган ижодий мактаб яратишдек юксак шарафга муяссар бўлган инсон Чингиз Аҳмаров ҳақида бормоқда.

Чингиз Абдурахмонович Аҳмаров 1912 йилнинг 18 августида Троицк шаҳрида туғилган.

Бу жой мен учун кадрдон бўлмиш Оренбург ва Актюбинск шаҳарларидан унча узоқ эмас. Жанубий Уралда жойлашган ушбу шаҳар аҳолисининг ярмидан кўпи ўша вақтларда мусулмонлардан, яъни қозоқ, татар, бошқирд, ўзбеклардан иборат эди.

Аҳмаровлар оиласида ўн битта фарзанд бўлган, ота ва она тарафидан бобо ва бувилари ҳам улар билан яшарди. Оила архивидан кўп ажойиб фотосуратлар — бир неча альбом сақланиб қолган. Аҳмаровлар оиласи, ҳатто ундан Чингиз оғадек машҳур инсон етишиб чиқмаганида ҳам, барибир келгуси авлодда, тарихчи ва адибларда катта қизиқиш уйғотган бўлур эди. Чунки 1917 йилги инқилобга қадар нашъу намо сурган татар зиёлиларининг илғор бу оиласи мактаб ва мадрасалар очган, масжидлар қурган, кутубхона, босмахона ташкил қилган, газеталар чиқарган — том маънода халққа маърифат ва зиё тарқатган ибрат тимсоли эди. Бу қуруқ гап эмас, фикрларимни тасдиқлайдиган ёзма далиллар, хужжатлар, фотосуратлар, оила аъзоларининг эсдалик-хотиралари мавжуд.

Аҳмаровлар оиласи XIX асрдаёқ юксак маданиятли сулола сифатида машҳур эди. Боболари Мифтоҳиддиндан уларга ноёб қўлёзма ва тошбосма китоблар, турк, татар, озарбойжон, рус тилларидаги нашрлар ва кўплаб журналлардан иборат улкан кутубхона мерос қолган эди. Чингиз оға илк бор болалигида кўрган, Бокуда чоп этиладиган “Мулла Насриддин” журналини яхши эсларди. У журналдаги расмлардан нусха оларди, опа-сингиллари эса шеърятга қизиқарди, пианино чаларди, меҳмонларни таклиф қилиб, уйларида спектакллар кўярди, адабий кечалар уюштарди. Чингиз оғанинг айтишига қараганда, бундай интилишлар Троицкдаги маърифатли оилалар учун анъана тусини олган эди.

Унинг отаси Абдурахмон ҳожи (Маккаи мукаррамани бир неча марта зиёрат қилган) бой савдогар Али Ўразаевнинг ишончли вакили эди. Хизмат юзасидан у кўпинча Москва, Петербург, Қозон, Оренбург, Нижний Новгородга, Яқин Шарқ мамлакатлари ва Саудия Арабистонига, Болтиқбўйига, Шарқий Европа давлатларига бориб турарди. Саёхатлари вақтида у нафақат савдо ишлари билан шугулланар, балки маҳаллий зиёлилар, маданият арбоблари билан алоқа ўрнатар, илғор ғоялар, мазкур давлатлардаги ижтимоий жараёнлар билан ҳам қизиқар эди. Абдурахмон ҳожи ўз таассурот ва қарашла-

рини “Оила тарихи” қўлёзма китобида батафсил баён этган. Яхшиямки, бахтимизга у сақланиб қолган.

Онаси Соҳиба аянинг насаби Олтин Ўрда хонларига хизмат қилган таниқли сарой аъёнларига бориб тақалади. Аҳмаровлар оиласи катта боғ ва томорқаси бўлган икки қаватли уйда яшарди. Улар ёзда ўз фойтунларида шаҳардан бир неча чақирим узоқдаги дала ҳовлиларига борарди. Атрофда эса бокира табиат манзаралари, дарё ва кўллар, ўрмонлар, кенг-кенг яйдоқ далалар...

У машҳур рассом бўлиб танилган 60-йилларда Парижнинг Лувр музейида илк дафъа Матиссининг суратларини кўрган кезлари бу асарларга мафтун бўлиб қолади. Матисс ва унинг суратлари ҳақида гап кетганда, Чингиз оға “Бу менинг болалигим, мен ўсиб-улғайган табиат”, деб таъкидлар эди.

Чингиз тўрт ёшидан боғчага қатнайди — ўша даврда бу ҳазилакам гап эмас эди. Етти ёшдан эса акалари ўқийдиган мактабга бора бошлайди. Отаси қизларининг ҳам ўқимишли бўлишини орзу қиларди, шу боис, улар Учбиби овулидаги ягона қизлар мактабида, кейинчалик Троицкдаги гимназияда ўқийди, уйда аслзода рус аёлидан мусиқий сабоқ ҳам олади.

Чингизнинг отаси Қозон фельдшерлар мактабида ўқиб юрган кезлари Мейер Швейер деган яҳудий йигит билан танишиб қолади ва унинг тавсиясига кўра, “Вестник Европы”, “Русская мысль” ва “Русское богатство” каби журналлар ҳамда Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина” сингари асарларини ўқий бошлайди. Ўша йиллари Қозонга илк бора Бокуда чоп этиладиган “Каспий” газетаси ҳам етиб келади. Абдурахмон оға 1902 йили Троицкда маслакдошлари билан биргаликда китоб нашр этадиган “Хизмат” жамиятини ташкил қилади, 1909 йили эса улар мусулмон қизлари учун биринчи мактабни оқди.

Албатта, бундай ота фарзандларининг келажаги, таълим-тарбияси учун жон куйдириши табиий эди.

Ҳайдаги кутубхонада Мифтоҳиддин Бобо-си йиққан китоблардан ташқари Элизе Реклюнинг “Ер ва инсонлар” деган кўп жилдли нашри ҳам бор эди. Бу ажойиб асарни мен 1968 йили Тошкентда бир ашаддий китоб ишқибозининг уйида кўрганман. “Ер ва инсонлар” китобига суратларни ўша даврнинг машхур рассомлари чизган, бу эса ўз навбатида, ёш Чингизнинг эрта намоён бўлган рассомлик қобилияти шаклланишида муҳим ўрин тутган. Алоҳида қулфланадиган, қизил ёғочдан ясалган китоб жавони Брокгауз-Эфрон энциклопедияси билан лиқ тўлган эди. Абдурахмон оға бу нодир китобларни Петербургдан олиб келган бўлиб, ундан фақат отанинг рухсати билан фойдаланиш мумкин эди.

Чингиз олти ёшга тўлганида унга Гауфнинг “Кичкинтой Мук” деган китобини совға қилишади. Бу китоб Дмитрий Митрохин чизган ажойиб расмлар билан безатилган эди. Роппа-роса олтмиш йилдан сўнг Москвадаги бир мажлисда Чингиз оға ана шу машхур рассом билан ёнмаён ўтириб қолади. Мажлис пайтида Чингиз оға ўзи болаликдан меҳр қўйган бу соҳир қалам соҳибига мурожаат қилишга ошиқади, лекин негадир журъати етмайди ва умр бўйи бундан афсусланиб юради. Мен бу ҳолатни яхши тушунаман, нега деганда, Чингиз оға ўта хокисор, камтарин ва одобли инсон эди.

1925 йили Чингиз бешинчи синфда ўқиб юрган кезлари Троицк шаҳрига Москвадан Маориф комиссарлигининг Шарқ халқлари мактаблари бўлими бошлиғи, инқилобдан олдин Истанбул дорилфунунини тамомлаган Ҳабиб Зайни оға Халилов ташриф буюради. Ёш мусаввир Чингиз инспекторнинг суратини чизиб, унга тақдим қилади. Сурат меҳмонга шу қадар ёқадики, истеъдодли бу болани ўзи билан дарҳол Москвага олиб кетмоқчи бўлади. Бироқ ота-онаси Чингизни узоқ Москвага ёлғиз жўнатгиси келмайди.

1927 йили бошланғич мактабни тугатган ўн беш ёшли Чингиз Пермь бадийий билим юртига тақлиф этилади: маълум бўлишича, ўспирин аллақачон бу ўқув маскани инспекторлари назарига тушган экан. Кириш имтиҳонида Чингиз И. Криловнинг “Тулки ва қарға” масалига расм чизади ва талабалikka қабул қилинади.

Айнан ўша йили шифокорлар Абдурахмон оғага соғлиги важдан иқлимни ўзгартиришни тавсия этади ва у оила-си билан Ўзбекистонга кўчиб келади — олдин Қарши, сўнгра Самарқандда яша-шади. Абдурахмон ҳожи Самарқандга авваллари ҳам бир неча бор келган, маҳаллий савдогарлар, зиёли жадидлар орасида танишлари кўп эди.

Билим юртида ўқиб юрганида ёш рассом Россиядаги катта театрлардан саналган Пермь опера ва балет театрига тез-тез бориб турар эди. Эслайсизми, 70-йилларда мазкур театр сахнасида тенгсиз истеъдод соҳибаси Надежда Павлова юлдуз каби порлаган ва бу ерда бутун дунёни лол қолдирган балет труппаси ташкил топган эди. Мана сизга овлоқ Пермь! Чингизда, айниқса, “Дубровский” операси кучли таассурот қолдиради. Бу табиий, албатта, чунки ор-номус, ҳақиқатни ҳимоя қилган Дубровский каби қахрамонлар образи ёшлиқда кимни ҳам ўзига мафтун этмайди, дейсиз.

Ўқишдан таътил берилган вақтда у доимо ота-онасининг ҳузурига — Ўзбекистонга ошиқарди. Бу тафти иссиқ, саховатли ўлка илк кўришдаёқ унга ёқиб қолади. Янги ватан, янги юрт ёш рассомга ёрқин ранглар ва оҳанглар тақдим этади, ижоднинг ўзгача қирраларини очади ва у жуда кўп вақтини расм чизишга бағишлайди. Бир куни энг яхши учта суратини танлаб олиб, машхур бир журналга жўнатади. Таҳририятдан келган жавоб эса ёш рассомни бир оз ранжитади. Маълум бўлишича, журналда кўчирмалар эмас, фақат соф муаллифлик суратлари чоп этилар экан. Хатга таниқли рассом Уста Мўмин (Александр Николаев) имзо чеккан эди. Орадан йиллар ўтиб, Уста Мўмин ва Аҳмаров бир газета таҳририятида ишлаган кезлари Чингиз тажрибали ҳамкасбидан ёш рассом суратларини нега у кўчирма деб қабул қилганини сўрайди. Уста Мўмин бу воқеани эслаб, “Биз олис Қашқадарёда шундай ажойиб суратларни чизган рассом борлигига ишонмаган эдик”, деб жавоб қайтаради. У вақтда Чингиз 16 ёшда бўлган.

1931 йили Чингиз Аҳмаров Пермь бадийий билим юртини тамомлайди, унинг битирув малакавий иши сифатида шаҳар драма театрида сахналаштирилган

Ф. Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” асарига чизилган декорациялар тақдим этилган эди. Бу ижодий иш театрни бадий ҳаётида муҳим воқеага айланди ва ёш рассомга турли жойлардан таклиф туша бошлайди. Бироқ оиласига қаттиқ боғланган ўн тўққиз яшар йигит уйига ошиқади. Бу вақтда унинг оиласи Самарқандда яшар, ўзи ҳам таътил чоғи икки марта у ерга борган эди.

Самарқанд... Ер юзининг сайқали. Бу бетакрор ва муаззам шаҳар унинг юригидан жой олди, худдики ўзи шу тупроқда туғилгандек, Самарқанд унга она шаҳридек азиз бўлиб қолди. Пермда кечган аёзли кунларда жаннатмонанд Самарқанд тушларига кирарди. 1931 йилнинг ёзида дипломни қўлига олгач, у оиласи ёнига, сеvimли Самарқандига, уни доимо ўзига хорлайдиган мовий гумбазлар, Регистон майдонига қайтади.

Ёдингизда бўлса, ўтган асрнинг 30-йилларида Александр Неверовнинг “Тошкент — нон шаҳри” деган асари чоп этилган эди. Асар эллик марта нашр қилинган ва йиллар мобайнида чинакам бестселлер бўлиб турган. Ушбу роман орқали миллионлаб инсонлар Ўзбекистон деган гўзал ўлка, унинг қадимий шаҳарлари — Бухоро, Самарқанд, Хива, Қўқон ҳақида хабар тоғди, ўзбек халқининг меҳмондўстлиги ва бағрикенглиги уларни ўзига мафтун этди. Ва бу ажойиб юрт не не ижодкорларни, жумладан, табиатан кўчманчи ҳаётга мойил бўлган рассомларни ўзига оҳанрабодек жалб қилди.

Уша йиллари Самарқандда Павел Беньков ва Зинаида Ковалевская раҳбарлигида рассомлик техникуми очилади. Унда асосан, академик билимга эга бўлган петербурглик ва москвалик ўқитувчилар сабоқ беришарди. Ёш Чингиз ҳам бу билим масканига ишга жойлашиб, чизмачилик ва расм фанларидан дарс бера бошлайди. Бироқ тез орада Самарқанд мусаввирлари катта артелга бирлашиб, унга “Изофабрика” деб ном берилади. Артелни Оганес Татевосян бошқарарди. Чингиз ишларини йиғиб, О.Татевосянга учрашди ва ўша кунийё ижодий буюртма олди. Шу кундан эътиборан Чингиз Аҳмаров ҳамда О.Татевосян ўртасида бир умрлик дўстлик риштаси боғланди.

Шу тариқа самарқандлик мусаввирлар даврасига қадам қўйган Аҳмаров улар орасида энг ёши эди. Бу ерда санъат тарихи юзасидан бўладиган маърузалар, баҳсу мунозараларда қатнашишни у жуда ёқтирарди. Ёш рассомнинг билимга иштиёқи, интилишини кўрган ҳамкасблари Чингизга буюк мусаввирларнинг сирли дунёсини очиб беради. Бу вақтлар Самарқандда инқилобдан олдин Парижда бўлган, Италияга сафар қилган, жаҳоннинг Лувр, Прадо, Уффици сингари машҳур музейларини кўрган рассомлар ҳам бор эди. Чингиз улар билан қанча кўп мулоқотда бўлган сари ўзида билим ва тажриба, маданий савия, ижодий ҳаёлот етарли эмаслигини янада кўпроқ ҳис қилар эди. Охир-оқибат у Самарқандга “сигмай” қолди ва катта санъат олами сари талпина бошлади.

Нихоят, 1934 йилнинг май ойида пойтахтдаги ҳамкасблари билан танишиш мақсадида Тошкентга келади. Ёш рассомдаги иштиёқ ва қобилиятни пайқанган Уста Мўмин ва Алексей Глоссер уни бирйўла иккита газетада ишлашга тавсия этди ва у ижодий ходимлар ётоқхонасига жойлашди. Чингиз самарқандлик мусаввир Елена Коравайдан “Ўздавнашр” директори, машҳур китоб графикаси устаси Искандар Икромовга тавсиянома олган эди. Чингизнинг асарлари Искандар акага манзур бўлди ва ёш рассом Файратий ва Шокир Сулаймон китоблари ҳамда болаларга атаб чоп этилаётган иккита халқ эртаклари тўпламини безаш юзасидан буюртма олди.

Нашириёт билан яқиндан ҳамкорлик қилар экан, Чингиз Аҳмаров ўзбек адаблари Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Зулфия, Мақсуд Шайхзода ва бошқалар билан дўстлашади.

1935 йилда у Ленинграддаги Бадий институтга киришга қатъий бел боғлаб, ҳужжатлари ва ижодий ишларини жўнатади. Ҳадеганда жавоб келавермагач, ўзи Нева бўйларига йўл олади. Ленинградда Чингизни кўнгилсиз хабар кутиб турарди: рақобат жуда кучли бўлгани учун у институтга қабул қилинмади. Бу ёш йигитга қаттиқ зарба бўлди, бироқ Чингиз тушкунликка тушмади. Рад этилган ишларини олиб Москвага Самарқанд ва Тошкентда номларини кўп бор эшитган рассомлар Лев Бруни ва

Владимир Фаворский хузурига йўл олди. Улар Чингизни илиқ кутиб олди, ишлари билан танишиб, ҳужжатларини "Изоинститут"даги В.Фаворский раҳбарлик қилаётган чизмачилик факультетига топширишни маслаҳат берди. Шу тариқа ёш расомнинг пойтахтда таълим олиш орзуси рўёбга чиқди. 23 ёшли бу йигит етти йил муддатга — институт ва аспирантура таҳсили давомида москваликка айланади.

Чингиз Москвадаги маданий ҳаётга тезда сингиб кетди — музейлар, кўргазмалар, театрларга борар, адабий кеча ва мушоираларга қатнашар эди. Унга Мейерхольд театрида Сергей Есениннинг биринчи рафиқаси Зинаида Райх ўйнаган "Камелияли хоним" спектакли жуда ёқди. Бахтга қарши, Аҳмаров ўша спектаклга тушган куннинг эртасига Мейерхольд ҳибсга олинади, театр эса ёпилади. Яна бир театрда у шоир Борис Пастернак қатнашган адабий кечада иштирок этади.

Орадан уч йил ўтди, бу вақтда машҳур расом Суриков номи берилган "Изоинститут"да фақат битта — бизнинг қаҳрамонимиз сабоқ олаётган факультет бор эди, холос. 1938 йили, Чингиз учинчи курсда ўқиётганда, институтга таниқли рассом, академик Игорь Грабарь ректор этиб тайинланади.

И.Грабарь раҳбар бўлиб келиши билан Суриков институтида жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Илгари ёпиб юборилган рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъати факультети қайта очилди. Рангтаълим ва ҳайкалтарошлик санъатига бениҳоя ошуфта бўлган Аҳмаров ўқишини рассомлик факультетига, Петр Покареевский устахонасига кўчиради. Курсдан-курсга кўчишга унга рухсат берилмади, қайтадан иккинчи курсдан ўқишга тўғри келди, бироқ у бундан ҳеч афсусланмади. Бешинчи курсда академик И.Грабарнинг ўзи ва профессор Н.Чернишев бошчилик қилган ҳайкалтарошлик устахонасига ўтади. Ноёб истеъдоди, меҳнатсеварлиги, юксак интеллектуал

салоҳияти боис Чингиз Аҳмаров кейинчалик И.Грабарнинг севимли шогирдига айланади.

1941 йилнинг ёзида институт маъмурияти рус ҳайкалтарошлик санъати дурдоналари билан таништириш мақсадида талабаларнинг Новгородга саёҳатини уюштиради. Улар София собори ва ФерAPONTOBO монастыридаги ҳайратомуз фрескаларни томоша қилади. Поездда Москвага қайтаётиб эса уруш бошлангани ҳақидаги хабарни эшитадилар. Июль ойидаёқ талабалар Смоленск остонасидаги Вязьма шаҳрига мудофаа иншоотлари ва танка қарши хандақлар барпо этишга жалб қилинади. Бироқ кутилмаганда, сентябрь ойида институт зудлик билан Самарқандга кўчирилади. Чингиз қадрдонлари бағрига қайтади.

Бу вақтда Самарқанднинг ўзига Москва, Ленинград, Харьков, Киевдан минглаб талабалар, юзлаб профессорлар, ўнлаб институтлар кўчирилган эди. Жой танқислигидан аудиториялар чойхоналарда жойлашган эди.

1942 йили Чингиз Аҳмаров Самарқандда ўзининг диплом иши — "Ўзбекистон қиличи" триптихи — мураккаб кўпфигуралли, монументал полотносини яратди. Олтимиш нафар суриковчи талабадан ўн нафари, шу жумладан, қаҳрамонимиз ҳам диплом ишини "аъло" баҳога ҳимоя этади. Уларнинг барчаси институт аспирантурасига қабул қилиниб, ўқишни давом эттиради. 1943 йилга келиб немис фашистлари Москва остонасидан ҳайдалгач, институт биринчилардан бўлиб яна Москвага кўчирилади.

Ўша йилларда талаба ва аспирантларнинг диплом ишлари тоқчаларда чанг босиб ётмас, аниқ мақсадга йўналтирилган, улардан биоларни безаш ёхуд театр спектакллари декорациясида фойдаланилар эди. Аҳмаровнинг аспирантурадаги ижодий иши эса Тошкентда қурилиши режалаштирилаётган Алишер Навоий музейи учун мўлжалланади.

Кутилмаганда И.Грабарь ва Н.Чернишев институт раҳбарлигидан бўшатилади, шунингдек, уларнинг тарафини олган бир қанча таниқли профессор ҳам ишдан кетади. Бироқ академик И.Грабарь ўзининг иқтидорли аспиранти билан илмий ишини давом эттираверади. Грабарь ўша кезлар Ўзбекистон пойтахтида Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри қурилишини лойиҳалаштираётган иқтидорли меъмор Алексей Шусев билан қалин дўст эди. Театр интерьеридеги фойелар монументал услубда безатилишидан хабардор бўлган Грабарь Шусевга ўз аспирантининг ишларини тавсия қилади. Буюк мутафаккир Алишер Навоий шеърятининг

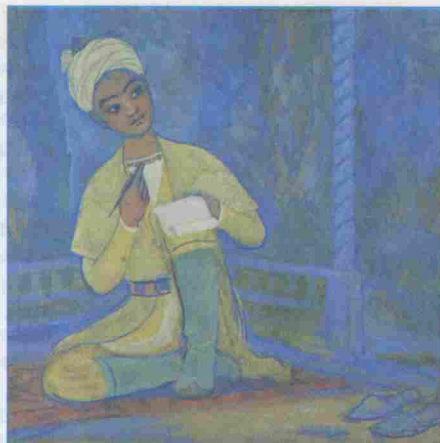
чинакам ихлосманди бўлмиш Аҳмаров бундай бетакрор обидани яратишга ҳисса қўшиш имконияти туғилганидан қувониб, ўз ишларини меъморга намойиш қилишга ошиқади. Шусев бу расмом айнан ўзи излаб юрган ижодкор эканини дарҳол англайди. Ўзбекистон ҳукумати билан келишувдан сўнг, Аҳмаров биринчи ва иккинчи қават фойеларида Алишер Навоийнинг ўлмас шеърий меросига уйғун ва ҳамоҳанг композициялар яратишга буюртма олади.

Катта майдон — катта иш. Шу сабабли Аҳмаров Москвадаги аспирантура таҳсилани вақтинча тўхтатиб, 1944 йили Тошкентга қайтиб келади.

Ҳали уруш ниҳоясига етмаган оғир йилларда Ўзбекистон пойтахти ўзига хос қурилиш майдонига айланган эди. Тошкент шаҳрида миқёси ва гўзаллиги жиҳатидан бемисл театр биноси барпо этилди. Ишонч билан айтиш мумкинки, жаҳон меъморчилиги андозалари даражасида бунёд этилган ушбу театр дунёдаги шоҳона опера саҳнасига эга санъат кошоналаридандир. Уни қуриб битказиш учун минглаб одамлар: қурувчилар, меъмор-муҳандислар, ёғоч ва мрамар ўймакорлари, рассомлар куну тун меҳнат қилди. Бино қурилишида асир тушган кўплаб япон аскарлари ҳам қатнашди. 1944 йилнинг август ойида бошланган иш 1947 йилнинг ноябрида ниҳоясига етказилди. Чингиз Аҳмаров театр фойесига ишлаган беҳад нафис ва мафтункор паннолар маданий жамоатчиликка манзур бўлди ва 1948 йили у давлат мукофотига лойиқ деб топилди. Бу пайтда рассом 35 ёшда эди.

Шундан сўнг Чингиз Аҳмаров аспирантурадан академик таътил олиб қизгин ижодий фаолиятга шўнғиб кетди. Янги-янги режалар, лойиҳалар, яратилажак асарларнинг хомаки нусхалари ўз ижросини кутиб ётарди. Аммо у эришган дастлабки муваффақиятлар баъзи кимсаларнинг ҳасадини келтиргани, рассомнинг устидан тўхмат ва маломатлар ёғилишига сабаб бўлгани ҳам сир эмас.

Аҳмаров буюк Шарқ маданиятидан, унинг шеърияти, тасвирий санъати, халқ оғзаки ижоди намуналаридан қандай таъсирланиши, нечоғлиқ кучли маънавий озик, руҳ ва илҳом олишини яшириб ўтирмасди. Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб сингари миниатюра санъатининг йирик намояндалари асарларини, ўз вақтида шухрат қозонган Бухоро миниатюра мактаби аъёналарини беҳад қадрларди. Айни вақтда ўзининг ижодий услубида, монументал деворий тасвирларда бу аъёналарни

Чингиз АҲМАРОВ. “Навоийнинг болалиги”

қайта тиклашга интилди, унга янги-ча маъно ва мазмун бериб, жонлантира бошлади. Шу тариқа у ўзбек тасвирий санъатида замонавий миниатюра йўналишига асос солди.

У Шарқ ривоят ва афсоналари, Умар Хайём, Амир Хусрав Дехлавий, Абу Абдулло Рудакий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Бобур каби мумтоз шоирларнинг ўлмас шеърий мисраларини ёддан биларди. Муҳаббат ва дўстлик, мардлик ва олижаноблик каби юксак инсоний туйғулар тараннум этилган бу боқий мероснинг ҳақиқий муҳлиси ва оташин тарғиботчиси эди. Ана шу ошуфталик асарларига ҳам кўчгани боис, улуғ Алишер Навоий “*Чу боғлаб сурати бежонга зевар, / Бўлуб ул навъким руҳи мусаввар*” дея тавсиф этган Моний сифатли мусаввир бўлиб шаклланган эди у...

Лекин ўша даврда Шарқ шоирларидан илҳомланиш, уларнинг ижодий меросини улуғлаш шўро санъатига зид ҳолат — феодализм-буржуа маданиятига сажда қилиш деб ҳисобланарди. Бундан унумли фойдаланган айрим ҳамкасблари Аҳмаровга “ёт унсур” сифатида қарашга, унинг ижодидан гоъвий хатолар қидиришга тушди. Бу айблов 1937 йилги машъум қатағонлар янгича кўринишда давом этаётгани ва у яна қанчадан-қанча тақдирларни

Чингиз АХМАРОВ.
“Кўхна деворий расм”

парчалаб ташлашга қодир эканидан далолат берарди. Айниқса, катта ёшли ҳамкасблари В.Кайдалов ва А.Уфимцев ёш рассом Аҳмаров асарларида йўл қўйилаётган “хато”ларни гўёки фош этиб, матбуотда кетмакет мақолалар эълон қилди, кейин эса Москвага, тегишли идораларга шикоят ёзди. Таъкидлаш жоизки, бу вақтда Ўзбекистон рассомлар уюшмасида маҳаллий мутахассислар кам бўлиб, асосан, эвакуация даврида Россиядан келиб, шу ерда қолиб кетганлар ишларди. Уларга Тошкент ҳар жиҳатдан маъқул бўлган эди. Рассомлар уюшмасида ўзини тушунадиган ва қўллаб-қувватлайдиган одам топа олмаган Аҳмаров шундай мураккаб, таҳликали йилларда кино соҳасида ҳам баракали ижод қилганини айтиб ўтишимиз лозим. У режиссёр Комил Ёрматовнинг “Икки дил достони” фильми учун қарийб элликта эскиз чизиб берди.

Ўзига нисбатан ноҳақ ҳужумлар тўхтамаётганини кўрган Аҳмаров Рассомлар уюшмаси билан муносабатини кескинлаштирмаслик учун Москвага кетишга аҳд қилди. Бу вақтда у Москва тасвирий санъат оламида ҳам танилиб улгурган эди. Орадан кўп ўтмай унга Москва метро станциясини безаш ҳақида таклиф тушди.

1953 йили Москвага келган Аҳмаров бу ерда саккиз йил яшади, ишлаб чарчамади. У бир неча олий таълим муассасаларида дарс бериб, ёшларга билим ва маҳорат сирларини бажонидил ўргатди. И.Вайман, В.Гаврилов, В.Иорданский, В.Коновалов, А.Мизин, И.Шилова каби таниқли рассомлар билан ижодий ҳамкорлик қилди. Улар биргаликда Москва метроси, номдор меҳмонхоналар, санаторий ва курортлар, маданият уйлари ва театрлар учун мозаик панно ва маҳобатли деворий суратлар чизар эди.

1955 йили Аҳмаров кутилмаганда Татаристондаги Қозон опера ва балет театрининг ички деворларини муаллифлик ижодий ишлари асосида безатиш бўйича муҳим буюртма олди. Бу улкан ва машаққатли меҳнатга рассом икки йиллик умрини бағишлади...

1961 йили Чингиз оғанинг тақдирида туб бурилиш юз берди. Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси расиси Искандар Икромов Аҳмаров ижодининг республика учун нечоғлиқ аҳамиятга эга эканини яхши биларди. Икромовнинг шахсан ўзи Москвага йўл олади, Аҳмаровни топиб, у билан узоқ суҳбатлашади, кейин икковлон поездда Тошкентга қайтиб келади. Улар фақат санъат тўғрисида гаплашиб, Алишер Навоийнинг бетакрор байтларини ўқиб уч кунлик олис йўлни босиб ўтади. Чингиз Аҳмаров бу вақтда эллик ёшга яқинлашиб қолган эди. Тошкентда барча маиший муаммолари ҳал қилиб берилди, устахона ҳам ажратилди. Бу эътибор ва гамхўрликдан руҳланган рассом ўзи учун қадрдон юртда янги ижодий излашлар билан янги ҳаёт бошлади.

У Мирзо Улуғбек номидаги музейда монументал-безакли ишлар туркумини яратди, Бериуний номидаги Шарқшунослик институти вестибулига жозибдор нақшлар солди. Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги музей биносида, Самарқанддаги “Юлдуз” ресторанининг банкетлар залида бадиий безаш ишларини амалга оширди. Сочи шаҳридаги “Ўзбекистон” санаторийси, пойтахтдаги “Алишер Навоий” метро станцияси деворларига меҳр билан сайқал берди. Бир ишини битирмай туриб, буюртма устига буюртма келарди. Шулар қаторида у олис Красноярскдаги кафе фойесини нақшин жилолар билан безади. Бу Ўзбекистондан сибирликларга тўхфа бўлди. Айни шу йилларда Тошкент театр ва рассомлик институтида дарс беришга ҳам, китоб безаги билан шуғулланишга ҳам вақт топди.

Шу билан бирга, у дунё бўйлаб кўп бор саёҳатга чиқди. Европанинг деярли барча мамлакатларида,

Миср, Туркия, Индонезия ва Шри-Ланкада бўлди. Ниҳоят, Париж музейида ўзи севган рассом Вермеер мўйқаламига мансуб дурдона расмлар билан яқиндан танишишга муваффақ бўлди. Хорижда шахсий кўргазмаларини ўтказиш жараёнида у кўплаб машҳур рассомлар билан танишди, уларни қадрдон шахри Тошкентга меҳмонга таклиф этди.

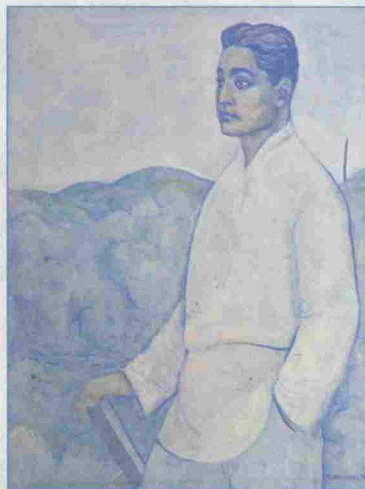
Бу шахри азимда ўтган қарийб эллик йиллик умри давомида Чингиз оға ўзининг ёлғизлигини сезмади. Ҳа, улуг мусаввир ўзи чексиз эҳтиром билан қараган Мир Алишер Навоий сингари “аҳли аёлсиз”, фарзандларсиз ҳаёт кечирди. У бир муддат истеъдодли рассом Шамсирўй Ҳасанова билан турмуш қурган эди, аммо бу турмуш узокқа бормади. Чингиз Аҳмаров бутун умри ва истеъдодини санъатга, севиқли шогирдлари тарбиясига бағишлади. Унинг собиқ Кафанов-Титов кўчасида жойлашган шинам хонадони, нурли устахонаси ҳамиша гавжум бўларди. Устоз санъаткор доимо шогирдлари камоли учун жон куйдириб яшади. Кейинчалик етук рассом сифатида элга танилган Шухрат Абдурашидов, Баҳодир Жалолов, Жавлон Умарбеков, Алишер Мирзаев каби ижодкорлар унинг ана шундай меҳри ва ғамхўрлигидан баҳраманд бўлган эди.

Бир сўз билан айтганда, Чингиз Аҳмаров Тошкентга қайтгач, ўзбек халқининг ардоғида яшади, жамоатчилик, эл-юрт орасида ҳурмат ва обрў-эътибор қозонди. Унга “Ўзбекистон халқ рассоми” деган юксак унвон берилди.

Мен Чингиз Аҳмаров билан ўтган асрнинг 80-йиллари охирида, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида танишган эдим. Ўшанда менинг навбатдаги китобим, унинг эса янги ажойиб альбоми нашрга тайёрланаётган эди. У ўз шогирдлари билан биргаликда нашриётда чоп этилаётган шарқ шеърояти туркумларини безаш ишлари билан ҳам шуғулланмоқда эди. Қачонки нашриётга ташриф буюрса, шу заҳоти уни ёш адиб ва ноширлар, рассомлар ўраб олар, қизгин суҳбат бошланиб кетар эди. Ёши етмишлардан ошиб кетган, оппоқ кийимдаги рассомнинг келишган, ораста ва нуроний қиёфаси ҳамон кўз ўнгимда. У одамлар, айниқса, ёшлар даврасида юришни ёқтирар, эҳтимол, шу баҳона ёшлик даврига қайтгандек бўлар эди.

Бир куни нашриёт муҳаррири, ёзувчи Хайридин Султонов мени устоз санъаткорга рўбарў қилди: “Танишинг, бу киши салоҳиятли ёзувчимиз, асли сиз тарафларда туғилган”. Чингиз оға қўлимни сиқди ва “Мен сиз ҳақингизда эшитганман”, деди самимий жилмайиб.

Унинг таниқли адиблар — Асқад Мухтор ва Зиннат Фатхуллин билан қадрдонлигини билардим. Менимча, Чингиз оғага камина ҳақида улар айтган бўлса керак.

Чингиз АҲМАРОВ. “Ҳамид Олимжон портрети”

Чингиз Аҳмаров 1995 йил 13 мартда, 83 ёшида дунёдан кўз юмди. Ўзи учун чин Ватан тимсолига айланган Ўзбекистон мустақиллигини кўриш унга насиб этди. У шу гўзал ва бағрикенг юртда камол топди, буюк ижодкор сифатида шаклланди, энг сараасарларини яратди. Ўз навбатида, бу юрт ҳам Чингиз Аҳмаровни ўз фарзандидек бағрига олди, унинг беназир ижоди ва шахсиятига муносиб баҳо берди, иззат-икромини жойига қўйди. Унинг номи ва асарлари вафотидан кейин ҳам унутилмади, аксинча, ўзининг иккинчи умрини яшай бошлади. Ўзбекистон ҳукумати Чингиз Аҳмаровни “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирлади. Ҳадемай таваллудига юз йил тўладиган рассом ижодига ҳамиша эҳтиром билан ёндашиб келаётган бу халқнинг истеъдод соҳибларини муносиб қадрлай билишдек олижаноб фазилатига ҳар қанча ҳавас қилса арзийди.

Икром БҮРИБОЕВ
таржимаси

Абдулла ШЕР

ILOHİY IN'OM

Таникли шоир ва нафосатшунос Абдулла Шер тўрт мақоладан иборат “Санъатнинг олтин силсиласи” деб номланган китоб ёзди. Муаллиф сўзбошида бу силсилани уч халқага ажратади: ижодкор, бадий ижод жараёни ва бадий асарни идрок этиш. Қуйида ушбу асардан икки мақола эълон этилаётир.

Ижодкор

Энг қадимги даврлардан бошлаб, ижодкор Осмон билан Ерни, Ёруғлик билан Зулматни боғлаб турувчи фазилат эгаси (даочилар), маъбудлар билан одамлар орасидаги воситачи (қадимги ҳиндлар) сифатида талқин қилинган ва қадрланган. Демак, санъаткор шахсининг фавқулудда ҳодиса эканини эътироф этиш, унинг ҳамма қатори эмаслиги ва бунинг сабабларини ўрганиш ниҳоятда муҳим. Ҳолбуки, “...бизда танқидчи ва адабиётшунослар асосан асар ҳақида гапирадилар. Унинг ижодкори ҳақида эса...

Ваҳоланки, асар санъаткордан униб чиқади; фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади; у фарзандини авайлайди; химоя қилади. Асар — ёзувчининг тақдири; зарур бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу фавқулудда садоқати, ёзмасдан турулмаслиги, ру-

хиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги, шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетган асари унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси — ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта куч сарф қилади. У — беихтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахтсиз — бу унинг ирода-сига боғлиқ эмас” (Асқад Мухтор. *Уйку қочганда. Т., Маънавият, 2005, 39-бет*).

Сирасини айтганда, ижодкор “ҳамма қатори” эмас, ўзгача шахс. Хўш, унинг нимаси бошқача? Бу саволга ҳеч ким батафсил жавоб бера олган эмас. Табиийки, бизнинг жавобимиз, яъни мулоҳазаю хулосаларимиз ҳам нисбий, улкан муаммонинг биргина жиҳатини ёритиши мумкин, холос.

Санъаткор шахси — ўзига хос, алоҳида руҳий тип. Уни ўрганиш эстетика ва руҳиятшуносликнинг йирик масалаларидан.

У ижод қилаётган чоғда қандайдир нораціонал, ақл воситасида тушуниб бўлмайдиган ҳолатга, ўзини ўзи эмас, бошқа қандайдир куч бошқарадиган жараёнга киради, ўзини замон ва макондан юксакроқда тургандек ҳис этади. Бу ҳолатни зикрга берилган дарвешнинг “жазба”сига ўхшатиш мумкин. У илҳом деб аталади. Ана шу пайтда санъаткор Афлотун айтганидек, илоҳийлик билан боғланади, илоҳий вақт доирасига тушади. Натижада унинг асарида бўлган ва бўлаётган воқеалар билан бирга бўлажак воқеликлар ҳам ўз аксини топади: Фирдавсий “Шоҳнома”-да Жамшидга жаҳон воқеаларини кўрсатадиган кўзгу (телеэкран) тутқзади; Алексей Толстойнинг инженер Гарини ўзидан салкам ярим аср кейин кашф этиладиган лазер қуролини ясайди; Жюль Верн ўзи кўрмаган мамлакатлар табиатини ўша томонлардаги ёзувчилар ва олимларидан-да аниқроқ тасвирлаб беради...

Шу ўринда Навоийнинг “Занжирбанд шер” асарига эътибор қилайлик. Шер қафасда эмас, очиқ ҳавода, лекин боғланган. Темир ҳалқалардан иборат занжир — замон, турмуш, сарой талаблари... Занжирбанд шер эса — Навоий. Ҳозирча у занжирбанд, замонга боғланган, лекин у тезда занжирни қозиги билан суғуриб олади ва ўзи билан занжир — замонни ҳам бир қанча масофа олға тортиб боради, инсониятни янги замонга яқинлаштиради. Бу яқинлашув нореал воқелик эмас, у инсон тафаккури юксалишида намоён бўлади: Навоийни ўқиган одамнинг қалби янгилашади, янги ғоялар билан бойимай қолмайди. Ўнг қўл вазирликдан бош тортиш, мол-дунё, обрў-эътиборга қизиқмаслик, имкон қадар саройдан узоқ бўлишга интилиш — айримларга ғалати туйилади. Навоий эса буларнинг ҳаммасини одамлар гоҳ тушуниб, гоҳ тушунмайдиган “шеър” деб аталган нарсага алиштиради, ижод изтиробларини олий неъмат деб билади. Ҳақиқий санъаткор шундай яшайди: фидойилик — унинг тийнати. Шу сабабли унинг асарида Вақт доирасидан чиқиб кетган Замон, Тарих, Мутлақлик бизни Эзгулик, Гўзаллик ва Ҳақиқатга юзлаштиради.

Ижодкор шахсининг рухий тип сифатидаги мураккаблиги шундаки, унда бир эмас, иккита Мен яшайди. Биринчиси — зоҳиран сизу бизнинг орамизда юрадиган, жамият қонунқоидалари, миллий урф-одатлар, оилавий, касбий шарт-шароитлар мезонларига амал қиладиган Мен. Иккинчиси — ҳеч қандай қонун-қоидани тан олмайдиган ботиний Мен. Уни юқоридаги мезонлар билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайди. Биринчи Мен ҳамма одамларга хос, иккинчи Мен эса — фақат ижодкорга. У кўзга ташланмаган, лекин ҳис этилган ҳолда санъаткорнинг моҳиятини ташкил қилади. Рухиятшунос Карл Юнг санъаткорни тупроққа, унинг асарини гулга ўхшатади. Гулда тупроқнинг шаклини ҳам, тузилишини ҳам кўрмаймиз. Бу ўринда Юнг санъаткор билан санъат асарини айнанлаштириш керак эмас, демоқчи. Лекин кўзимиз илғай олмайдиган жараёнлар орқали тупроқ ўз хоссаларини уруққа ўтказди, шу туфайли уруғ кўкаради, ғунча бўлади ва гуллайди. Яъни гул, унинг ранги ва шакли бизга ўз-ўзича мустақил бўлиб кўринса-да, аслида биз кўролмаётган тупроқ моҳиятининг ўзига хос намоён бўлишидир. Санъаткорнинг иккинчи Менини худди ана шу тупроққа қиёслаш мумкин. Ташқи оламга бўйсунмайдиган, ўжар ва ҳукмрон ўша Мен унинг моҳиятини ташкил этади, асарнинг дунёга келишини, асосан, ўша Мен таъминлайди. Санъаткордаги биринчи ва иккинчи Мен курашида иккинчиси доимо ғолиб чиқади. Бироқ бу курашга ташқи таъсир, дейлик, жамият, замон, сиёсий тузум аралашиб, биринчи Мен ғолиб бўлса, у ҳолда вужудга келган бадий асар ҳеч қачон санъат намунаси бўлолмайди. Мазкур аралашув, шубҳасиз, ижодкорнинг “ихтиёри” билан амалга ошади. Лекин бу ихтиёр ҳеч қачон

эркин бўлмайди; унда кўрқув, ҳадик, илинж, ружу сингари салбий ҳиссиётлар галаён кўтариб, эркинликни ихтиёрдан ажратиб ташлайди. Натижада эркинликдан маҳрум бўлган ихтиёр, яъни мажбурият остида яратилган асар муаллифни ҳам, ўқувчини ҳам қониқтирмайди, ҳаққонийликдан йироқ, сохталик намунасига айланади. Бундай асарлар авторитар тузумларда эстетик идеаллар ўрнини мафкуравий идеаллар эгаллаши сабабли пайдо бўлади; давр ўз гапига кўнмаганларни қатагон қилади, кўнганларни эса “тириклай еб битиради”, яъни улуг истеъдодлар ҳам, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, ўзидаги атом кувватини, бор-йўғи, ўтин ёришга сарфлайди, охир-оқибатда бутун бир давр санъати равнақ қолиб, таназулга юз буради. Бунга шўролар ёки фашизм даври санъаткорларининг фожиавий қисмати мисол бўла олади.

Санъаткор шахси ҳақида гапирганда, унинг меҳнатига алоҳида эътибор бермоқ лозим. Санъат том маънода қора меҳнат, санъаткор эса — бир умр тиним билмайдиган заҳматкаш. Барча касб эгаларида меҳнат таътили бор, улар саёҳатга чиқиши, бирор жойда ёки уйда дам олиши мумкин. Ижодкорда эса таътил йўқ, саёҳатда ҳам, уйда ҳам ишлайверади, қизиги шуки, буни у ўз ихтиёри билан қилади, унинг таржимаи ҳоли фақат меҳнатдан иборат, маҳорати ҳам истеъдод ва изланишнинг уйғунлигидан вужудга келади. Масалан, мусаввир Раҳим Аҳмедовнинг “Тонг” (“Оналик”) асарини томоша қилиб, бир муддат ўша тонг кўйнидаги далада, ёғоч супада яшагандек бўламиз, чорчўп ичига қандай кириб кетганимизни сезмай қоламиз, ундан қайтиб чиққанимизда эса ижодкорнинг юксак маҳоратидан ҳайратга тушамиз. Лекин бизнинг бир муддат ҳайратланишимиз учун рассом ойнаб мольберт олдида ҳам, ундан нарида ҳам тонгларни бедор кутиб олганини, таассуфки, тасаввур қилолмаймиз. Аммо санъаткор меҳнати оғирлигидан нолимайди, бировга арз ҳам қилмайди, у ўзини бир умр аёвсиз ёқиб яшайди. Буни немис ёзувчиси Томас Манн шундай таърифлаган: “Санъаткор — ўзига жуда кўп ўтин талаб қиладиган

гулхан, ижодий ёниш унга улкан бахт бағишлайди, лекин уни янада тезроқ ёндириб тугатади” (Манн Т. *Смерть в Венеции*. М., 1984, стр. 104).

Ижодкор шахсининг алоҳида руҳий тип сифатидаги яна бир ўзига хослиги ёлғизлигидир, у оила билан яшаганда ҳам ўзини ёлғиз ҳис қилади, иложи борича одамлардан қочади. Бундай ҳодиса оддий одамларда ўз Менидан йироқлашишга, тушкунликка тушишга сабаб бўлади, невроз ҳолатини пайдо қилади. Санъаткор учун эса, бу — ихтиёрий ҳодиса, ижоднинг шарти. У айнан ёлғизликда асл моҳияти — иккинчи Мени билан топишади. Айни пайтда бу Мен гўё ижодкорнинг вужуддан ажралиб чиққандек, асар қаҳрамонлари билан бирга, уларга ўзини қиёслаб яшайди ва кўриниб турган Меннинг хатти-ҳаракатларини бошқаради. Буни руҳий таҳлилчилар онгланмаганлик деб атайди. Шундай қилиб, ҳақиқий бадиий асарда онгланмаганликдан кўра онгланмаганлик, кўзга ташланиб турган Мендан кўра кўзга ташланмайдиган Мен кўпроқ ўзини намоён этади.

Бироқ санъаткор шахсини фақат онгланмаганлик — ички Мен билан боғлаб қўйиш мумкин эмас. Унинг устуворлигини тан олган ҳолда, ижодкор учун ташқи омилларнинг ҳам аҳамияти борлигини эътироф этиш лозим. Зеро, ижодкор руҳиятидаги онгланмаганликнинг фаолияти ижодкор яшаётган жамиятни янада яхшилашга, гўзаллаштиришга қаратилган. Шу сабабли санъаткор ҳеч қачон ўз замонини назардан қочирмайди. Нафақат замонавий асар яратганида, балки тарихий ёки хаёлий мавзуга қўл урганида ҳам, яъни, кечмишдан ёки келажакдан туриб, ўз замонасига таъсир кўрсатишга, унинг муаммоларини рамзийлик орқали, билвосита ўртага ташлашга ҳаркат қилади. Бу санъаткор руҳида майл-парастликнинг оддий одамларникига қараганда кучлироқ бўлишини, унинг ўзи истаса-истамаса кескин ғоявийлашган, мафкуравийлашган шахс сифатида иш кўришини таъкидлаб туради. Гап фақат санъаткорнинг қайси мафкурани танлаши ва тарғиб қилишига боғлиқ. Агар у

Ўз гоёларига инсонпарварлик мафкурасини асос қилиб олса (Навоий, Моцарт, Толстой, Пикассо ва бошқалар), унинг асарлари бутун инсоният ва барча замонлар учун “яроқли”, керакли бўлиб қолади. Борди-ю, санъаткорнинг мафкуравийлиги обрўпарастлик (авторитарлик) гоёлари билан чекланса, асари обрў эгасидан (дохийдан) узоқроқ яшамайди. Шу жиҳатдан, Т.Бачелиснинг “XX аср санъатида Ҳамлет қиёфаси” деган мақоласи эътиборга сазовор. Муаллиф Европа театрларида Иккинчи жаҳон уруши олдида ва ундан кейин ўйналган Ҳамлет ролларининг давр ҳамда мафкура билан боғлиқ жиҳатларини таҳлил қилиб, машҳур немис актёри Густав Грюндгенс Берлин театрида 1936 йили яратган Ҳамлет қиёфасини фотосурат воситасида шундай тасвирлайди: “...мана, 1936 йилги фотосуратдан бизга Ҳамлет — Грюндгенс тикилиб турибди: аскарнинг тунд нигоҳи Йорик бошчаногини очиқчасига, салкам профессионал қизиқишини яширмай кутатмоқда. Ҳамлетнинг бош кийими жуда ғалати, бу ўрта асрлар дубулғасини ҳам, эсэсчининг каскасини эслатувчи бир нарса. Грюндгенс қон тўкишга тайёр турган Ҳамлет ролини ўйнамоқда. Фашистлар Олмонияси уруш очишга тайёргарлик кўрарди, Ҳамлет — Грюндгенс унинг қудратидан маст бўлиб, ёвузлик жазавасини жўшиб, намойишкорона қўллаб-қувватларди” (*Современное Западное искусство. XX век. М., “Наука”, 1988, стр. 133*). Бу — буюк актёрнинг санъатни хор қилиши, “атом кучини ўтин ёришга сарфлаши” эди. Афсуски, бундай ҳодисалар кўп учрайди. Демак, санъаткордаги Худо берган истеъдодни асраб қолиш ва ўз ўрнида ишлатишда у яшаётган замоннинг, муҳитнинг аҳамияти гоёт катта.

Улуғ санъаткорларда кўпинча бунинг акси ҳам бўлади: ўз даврининг гражданодами санъаткор-одам энгиб чиқади. Улуғ рус рассоми В.Верешчагиннинг “Урушнинг тантанали кўшиги” асарида жангдан кейинги манзара акс этган: бошчанокларининг баланд уюми; атрофда жингиртоб бўлиб кетган яланғоч дарахтлар; жанг майдонидан сал нарида ярим

хароба қалъа; жазирама Туркистон — минора, уйлар гира-шира кўзга ташланади; бошчаноклар тепасида кузғунлар чарх уради; ўлаксаҳўрлар мовий уфқдан чиқиб келмоқда, улар саноксиз; даҳшатли кимсасизлик, фақат кузғунлар, кузғунлар, кузғунлар... Уйилган калла суюклари кузғунлардан кўпдек, лекин кузғунлар янаям кўп туйилади. Верешчагин шахс сифатида рус улуғ давлатчилик шовинизмига муккасидан кетган, бешафқат инсон эди. У бу асарни дастлаб “Темурланг тантанаси” деб номлади, кейин асарни ҳозирги номи билан атади. У мольберт олдида келганида ўзининг кичкинагина “ғолиб рус кишиси” эканини унутиб қўяр ва буюк инсонпарвар рассомга айланар эди. Бу асарда ҳам шундай бўлди. Асар жойланган чорчўпга у ўз қўли билан: “Ўтган, ҳозирги ва келажакдаги барча улуғ фотиҳларга бағишланади”, деб ёзиб қўяди. Аммо дастлабки шовинистик ноинсоний гоёни умуминсоний гоё енгади. “Урушнинг тантанали кўшиги” барча босқинчилик урушларига, шу жумладан, “Улуғ Русия граждани” сифатида ўзи қўллаб-қувватлаган империянинг Туркистондаги босқинчилик урушига қарши лаънат кўшиги бўлиб абадий янграб туради. Бу ҳодисада, юқорида айтганимиздек, санъаткор бешафқат одам устидан, санъат эса шовинизм устидан ғалаба қозонганини яққол кўрамыз. Бундай ҳодисалар асл санъат ва асл санъаткорлар ҳаётида деярли ҳар қачон учрайди.

Худо берган истеъдод деганимиз — илоҳий инъом аслида ҳаммада бир хил бўлмайди. Одатда унинг уч даражаси фарқ этилади: 1) қобилият; 2) истеъдод; 3) даҳо. Биз ҳам уларни шу тартибда кўриб чиқамиз.

Бадий қобилиятга эга ижодкор мазмунни тегишли шаклга сола билади, бадий усуллардан ўринли фойдалана олади, асар тузилмасининг етарли даражадаги пухталигини таъминлайди, ўз замонасининг муҳим муаммоларини бадий қиёфалар орқали ўртага ташлайди, замон, тузум нимани талаб қилса, лаббай деб жавоб беради. У яратган асар дастлаб шов-шувга ҳам сабаб бўлиши,

ўн-ўн беш, ҳатто, ўттиз-қирқ йил “умр кечириши” мумкин. Бироқ кейин у тарихга айланади. Масалан, Иброҳим Раҳимнинг “Ҳилола” қиссаси ўз вақтида шуҳрат қозонди, бир неча бор нашр қилинди, лекин ўз замонаси билан бирга яшаб, ўша давр билан бирга тарих бағрига сингиб кетди. Ижодкорлар ичида ана шундай бадиий қобилият эгалари кўпчиликини ташкил этади. Уларнинг асосий хусусияти ўртамиёна асар яратишга қобилиги, жамиятнинг ўртача эстетик эҳтиёжини қондиришга мослаша олиши билан белгиланади.

Даражалар пиллапоясидаги иккинчи ўринда истеъдод эгалари туради. Улар ижодкорлар орасида озчилик бўлгани ҳолда, давр санъатининг асосий йўналишини белгилаб беради ва бир-биридан ўзига хослиги билан кескин ажралиб туради: истеъдодли ижодкор доимо ўз тилига, услубига, овозига эга бўлади, у яратган асар замонасида ҳам, кейинги даврларда ҳам қийматини йўқотмайди. Масалан, “Маҳаллада дув-дув гап” фильмида кўтарилган муаммолар, қаҳрамонларнинг яшаш тарзи, “совет воқелиги” эскирган. Лекин биз учун фильмда умминсоний ахлоқий ғоялар ўртага ташлангани, монтаждаги янгиликлар, режиссёрнинг юксак маҳорати, актёрлар ижросининг табиийлиги, асар муаллифларининг “мафкуравий ҳудуд”ни ёриб чиқиб, том маънодаги халқчилликка эриша олгани муҳим. Биз унда ҳар гал “эскирмайдиган эскиликни”, “бугуннинг умри билан яшаётган кечмишни”, кечаги оналаримиз, акаларимиз ва опаларимизнинг жонли қиёфаларини кўрамиз, қадриятларимиз улугланган, эстетик қадриятга айланган бадиий асар билан учрашамиз. “Кечаги ва бугунги ўзимизни” мириқиб томоша қиламиз, қалбларимиз фориғланади.

Энг юксак даражадаги санъаткорни биз даҳо деб атаймиз. Даҳо санъаткорлар камдан-кам учрайди. Даҳолар замондан юксак қўйилади, зеро, бутун бошли тарихий даврдан кўра, бир шахс инсоният учун қимматлироқ бўлиши, кўпроқ фойда келтириши мумкин. Лекин унинг дунёга келиши замондан ташқарида рўй

бермайди, аксинча, биз тушуниб етолмайдиган қонуниятлар асосида даврнинг талаби билан пайдо бўлади. Давр — даҳо учун уруғ вазифасини ўтайди, шу уруғдан дарахт ўсиб чиқади, дарахт юксалади, давр эса қуйида қолади. Қадимги хитойликлар даҳони табиатни тасвирлайдиган инсон эмас, балки ўзи табиат бўлган хилқат, каромат эгаси сифатида баҳолаган. Даҳо, бу — Нитсше таърифлаган ало одам, қонунларни бузиб, ўзи янги қонунлар яратадиган, жамиятдан баланд турадиган одам. Дени Дидро “Даҳо” мақоласида бундай деб ёзади: “Санъат, фан ва амалий фаолиятда даҳо, айтиш мумкинки, нарсаларнинг асл табиатини ўзгартиради; нимагаки қўл урса, унинг ўзига хослиги ўша нарсага кўчиб ўтади, билими кечмиш билан бугуннинг ҳудудини ортда қолдириб, келажакни нурлантириб туради; у ўз асридан илгарилаб кетади ва асри уни қувиб етишга ожизлик қилади...” (Дидро Д. *Эстетика и литературная критика*. М., “ИХЛ”, 1980, стр. 213).

Лекин бошқа бир гуруҳ мутафаккирлар санъаткор даҳосини руҳиятшунослик нуқтаи назардан баҳолайди ва уни инсоннинг носоглом руҳий ҳолати сифатида таърифлайди. Афлотун, Демокрит ва Арастудан тортиб Паскалгача даҳоликнинг телбалик билан чегараланишини таъкидлайди. Афлотун, ҳатто, алаҳсирашни маъбудлар бизга туҳфа қилган илоҳий неъмат деб атайди. Европанинг машҳур психиатрларидан бири Чезаре Ломброзо (1835-1909) “Даҳолик ва телбалик” китобида бу масалани атрофлича очиб беришга ҳаракат қилган. Ундан кейин Зигмунд Фрейд ва фрейдчилар бу масалага руҳий таҳлил усули билан ёндашиб, маълум маънода Ломброзо хулосаларини тасдиқлади. Улар нафақат даҳолар, балки барча истеъдодли санъаткорларда невроз, умуман, руҳий хасталик табиий тарзда мавжудлигини, лекин улар бу дардини бадиий асарга ўтказиб юбориш орқали соғломлигини сақлаб қолишини, бироқ бу соғломлик бошқаларникидан фарқлигини чуқур илмий ва амалий асосда исботлаб берди. Бизда бундай

одамларни учратганда “шоиртабиат экан”, “шоир экан-ку!” дейилади. Бу иборалар илмий тилдагидек “қўпол” эмас, шакли чиройли, лекин моҳият ўша-ўша: гап ҳамма одамдан бошқачарок, нозиктаъб, “кўриниб турган нарсаларни кўрмайдиган, кўринмайдиган нарсаларни кўрадиган”, умум қабул қилинган қоидалардан ташқаридаги, ҳам қойил қолиш, ҳам устидан қулиш мумкин бўлган ноодатий шахс ҳақида боряпти. Хуллас, Демокритнинг, “эс-хуши жойида одамни ҳақиқий шоир деб ҳисобламайман”, (Ломброзо Ч. *Гениальность и помешательство*. Минск, “Попурри”, 1998, стр. 8) деган гапи ҳақиқатга яқин эканини тан олмасдан иложимиз йўқ.

Албатта, даҳо санъаткор кўринишидан бошқалардан унчалик фарқ қилмайди. Лекин, у — ўзга бир олам. Биз оламни ўрганиб, тагига етолмаганимиздек, даҳо-ларни ҳам ҳеч қачон тўлиқ тушуниб, тўлиқ талқин қила олмаймиз. Даҳо — у Ҳомерми, Навойими, Моцартми, Рафаэлми, Пушкинми — инсоният ҳамма даврларда ўзини кўриш учун мурожаат қиладиган абадий кўзгудир.

Бадиий ижод жараёни

Бадиий ижод жараёни — меҳнат, лекин у бошқа ақлий меҳнат турларидан кескин фарқ қилади. Унда меҳнат қандайдир сирли руҳ билан амалга ошади, шунинг учун, одатда, бадиий ижод жараёни масаласига ёндашувлар ҳар хил: унда кимлардир рационал, кимлардир нораціонал жиҳатларни устувор ҳисоблайди, баъзилар уни умуман тушуниб ва тушунтириб бўлмайдиган, фавқуллодлик, сирли тасодиф ҳамда ҳар бир ижодкорнинг шахси билан белгиланадиган ўта хусусий ҳодиса сифатида талқин қилади. Бизнингча, ҳар учала қарашда ҳам асос бор, лекин уларнинг ҳеч қайсиси ўзича бутун ижодий жараённи қамраб ололмайди, тўлиқ очиб беролмайди. Шунинг учун уни шартли равишда қисмларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Аввало ижодкор — эстетик дид эгасининг эҳтиёжини қондиришни ўз зимма-

сига олган шахс. Демак, ижод — ниҳоятда масъулиятли жараён. Шу сабабли баъзи бир ёш ижодкорларнинг “Мен ўзим учун шеър ёзаман” ёки “Мен ўзим учун мусиқа басталайман” қабилидаги гаплари олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас. Санъаткор бирор асарни бошлагандан то охирига еткизгунича унинг рўпарасида, ёнида, ортида ўзи мажҳулу, лекин талаби аниқ бўлган идрок этувчи руҳи, сиймоси туради; ҳар бир асар албатта ким учундир яратилади. Олдинроқ айтиб ўтилган, “иккинчи мен” кўп ҳолларда ана шу кузатувчи вазифасини, идрок этувчи ролини бажаради, ижод жараёни унинг назорати остида кечади.

Бадиий ижод ибтидоси санъаткорнинг муайян ғояни бадиият воситасида бошқаларга етказиш истаги билан боғлиқ. Уни биз ғоявий ният деймиз. У кўзга илганмайдиган даражада нозик ва кўз илганмайдиган даражада миқёслидир. Чунки ғоявий ният ўз номи билан ғояга тааллуқли, у — ижодкор дунёқарашининг меваси, бутун асарнинг пойдевори; бадиий асарнинг мавзуи, шакли, мазмуни, “тили”, бадиий воситалари қандай бўлиши кераклигини белгилаб бериш учун улар билан “кураш олиб боради”. Баъзан уларни ўзига бўйсундиради, баъзан эса ён бериб, маълум нуқталарда ўзгаради, “шароитга мослашади”. Ғоявий ниятни шу боис ҳеч қачон тўлиқ амалга ошган эстетик ҳодиса сифатида тасаввур қилиб бўлмайди.

Ғоявий ниятнинг ташқи, кўзга кўринадиган шакллари ҳам бор. Уларни одатда режа, кенгайтирилган режа, қайдлар, эскиз, этюд, дастур деб атаймиз. Лекин улар кўпроқ тасаввурга келган асар “скелет”ини эслатади, тасвирланиши лозим бўлган ҳолатларни ёки воқеаларни санъаткор ёдига солиб туриш учун хизмат қилади. Масалан, Ойбек “Қуёш қораймас” романини (1943-57) дастлабки режага кўра, дoston жанрида ёзмокчи бўлган. Режа “Достоннинг умумий плани” деб аталади ва бир неча қайдлардан кейин нарий асарга мўлжалланган, рақамлар билан белгиланган тахминий воқеалар ривожини ўзида акс эттиради. “Олтин во-

дийдан шабадалар” романига тузилган режада эса “Эсга тушириш учун” деган махсус бўлимда Ойбек бирдан элликкача бўлган рақамлар остида роман учун ўзи муҳим деб ҳисоблаган воқеалар ва аниқланадиган саволларни қоғозга туширган. Ёки Рембрандтнинг машҳур “Юлий Сивиллис фитнаси” (1661) деб номланган рангтасвир жанридаги монументал асари тўғридан-тўғри чизилиши мумкин эмас эди. Даставвал унинг эскизи яратилиши ва у ғоявий ниятнинг ташқи шакли сифатида улуғ рассомга “ранглардаги қахрамонлик эпоси” деталлари ни эслатиб туриши керак эди. Шуни айтиш жоизки, рассомликдаги эскиз ёки этюд нафақат ғоявий ният, балки асар қораламаси ролини ҳам бажариши мумкин. Айниқса, йирик полотноларни эскиз ва этюдсиз яратиш — камдан-кам учрайдиган ҳодиса.

Шунга қарамасдан, бадиий ижод жараёнида ғоявий ниятнинг ташқи, зоҳирий унсурлари эмас, балки ички, ботиний жиҳатлари муҳим аҳамиятга эга. Зеро, бадиий асарнинг эстетик моҳияти ижодкорнинг “ёниб турган дарди” воситасида намоён бўлади, бошқачароқ айтганда, аввало мавзунинг, қолаверса, бутун асарнинг, шакл ва мазмуннинг ҳиссий-ахлоқий-фалсафий қудратини пафос, муаллифдаги эҳтиросли ғоявийлик белгилаб беради. У жуда кўп ҳолларда, айниқса, кичик жанрларда табиий равишда ҳеч қандай аввалдан тайёрланган, кўзга ташланадиган шаклий унсурларсиз, кўзга кўринмас, лекин ҳароратли шоироналик билан йўғрилган ғоявий ният сифатида бадиий ижод жараёнини бошлаб беради. Шопеннинг мусиқий этюдлари, Гойянинг тушдаги алаҳсирашни тасвирлаган рангтасвири, Эргаш Жуманбулбулнинг дostonлари бунга мисол бўла олади. Баъзан, йирик ҳажмли асарларда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Улуғ рус ёзувчиси, Нобель мукофоти лауреати Иван Бунин “Ҳикояларимнинг келиб чиқиши” деб номланган қайдларининг бирида Монте-Карлода ёзилган “Стёпа” ҳикояси у ўзининг ёмғирли кунда олис Россияда извошда кетаётганини тасав-

вурига келтириши билан дабдурустан бошланганини айтади. “...Қолган ҳаммаси қутилмаганда ўз-ўзидан пайдо бўлди; ҳикояни бошлаганимда нима билан туғатишни билмас эдим.

...Доимо шундай бўлади — ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тасаввуримда қандайдир қиёфа, қандайдир манзара, қанақадир об-ҳаво лип этиб, бир зум пайдо бўлади-ю, йўқолади, баъзан эса у дафъатан тўхтаб қолади ва ўзига диққатни тортади, билинар-билинимда тарзда ривожлантиришни, аниқлаштиришни талаб қиладди, ҳаяжонлантиради... Кўп ҳикояларим шу тарзда юзага келади. Кўпинча ҳикоянинг туғилиши ўзим хаёлан тасаввур қилган қандайдир табиат манзарасидан бошланади” (Бунин И. Соб. соч. в девяти томах. Т. 9, М., “ИХЛ”, 1967, стр.373) дейди адиб.

“Мен қандай ёзаман” деган қайдида эса, ғоявий ниятнинг пайдо бўлиши ва унинг бадиий асарда насрий ёки шеърий реалликка айланиши ҳақида бундай деб ёзади: “...муҳими, ишнинг бошлангич даврида асарнинг қандайдир умумий оҳанги қулоғимда янграйди. Ҳа, илк жумла ҳал қилувчи аҳамиятга эга. У биринчи навбатда асар ўлчамини, овозини белгилаб беради. Яна бир гап. Агар ўша ибтидодаги оҳанг тўғри танланмаса, албатта ё чалкашиб кетиб, бошлаган ишингни четга суриб қўясан, ё бўлмасам, бир иш чиқмайдиган нарсадек уни ташлаб юборасан...” (Ўша манба, стр. 375).

Ғоявий ният ҳақида бир оз тўхталиб, мисоллар келтирганимиз сабаби шуки, Бунин қайта-қайта таъкидлаган, “лаҳзалик лип этган нарса”, “ижодкор қулоғида янграган оҳанг” жуда кўп ҳолларда рангин манзарага, сонатага, увертюрага, шеърга, қиссага, монтажга айланади. Аслида уни режалаштириш, бобма-боб ёки этюдма-этиюд тасаввур қилиш қийин. Шу сабабли “қоғоз”даги ғоявий ният ижодкор руҳидаги ғоявий ниятнинг жонсиз, ҳиссиз сояси, холос. У муайян вақт мобайнида ғоявий ниятни “ушлаб туриш” учун, Ойбек айтганидек, “эсга тушириш учун” қоғозда туриши мумкин.

Ижод жараёнининг бошидан охиригача иштирок этадиган руҳий қувват, бу —

тасаввур. Ижодий тасаввур, тўғрироғи, бадий тасаввур — қидирувчан ҳиссиёт, бирор нарса ёки ҳодисанинг ҳали аниқликка эга бўлмаган, лекин айрича товланиб, ижодкорни ўзига чорлаб турган эҳтиросли, мавҳум шакли. Тасаввурни аниқлаш ва уни таърифлашнинг қийинлиги шундаки, у ақл-идрокни инкор этгани ҳолда, ақлга мос эстетик кўриниш топади, мўъжизавийлик, хаёлийлик ва каромат унсурларини ўзида мужассам этгани ҳолда, ақл-идрокни шартлилик билан “алдайди”. Бадий асарда шартлилик тарзида инъикос этган тасаввур маҳсули — у сюжетми, бадий қиёфами, мажозий унсурми, нима бўлмасин — сизни ҳаётий реаллик сифатида ишонтира олмайди, лекин уни бадий реаллик сифатида қабул қиласиз, ҳайратланасиз, қувонасиз, қайғурасиз, хуллас, ақлга қулоқ солмай, унга ишонасиз. Шундай қилиб, тасаввур орқали ижодкор сизни бўлмаган нарсанинг бўлганига ёки шундай бўлиши кераклигига ишонтиради. Масалан, немис адибаси Анна Зегерснинг “Йўл-йўлакай учрашув” ҳикоясида Париждан қайтаётган Гоголь Прагада Ҳофман билан учрашув тайинлайди. Улар қаҳвахонада оддийгина учрашади ва бу ерда ишлаб ўтирган бир адибни кўради. Бу — Кафка эди. Уч ижодкор танишади, бадий маҳорат тўғрисида суҳбатлашади. Хайрлашиш чоғида, гап ҳисоб-китобга келганда, Гоголнинг рубли, Ҳофманнинг талери ўтмайди, ҳаммасининг ҳақини Кафка тўлайди. Ҳикоядан қониқасиз, қойил, қотирибди, дейсиз. Ваҳоланки, ҳикоядаги воқеа 1920 йилда бўлиб ўтпти, XIX аср ўз тарихий ўрнидан қалқиб, XX асрга қўшилиб кетяпти. Ҳикояда бўлиб ўтган воқеага ишонмайсиз, аммо ижодкорга ишонасиз, у тўғри қилган, шундай ҳикоя керак эди, дейсиз.

Анна Зегерс бу ҳикояда ақл билан иш қилганида ҳеч нарсага эришолмасди. У савқи табиий — интуиция орқали китобхонни ҳам ҳайратга соладиган, ҳам қониқтирадиган ечим топган. Зеро, бадий тасаввур — савқи табиийнинг, юксак даражадаги фаҳмининг ўзига хос кўриниши. “Тасаввур ҳам бир инстинкт, — деб ёза-

ди Асқад Мухтор. — Лекин бу — олий савқи табиий. У идрокдан ташқарида ногоҳ пайдо бўлиб, ниманидир қамрашга интилади-ю, нима экани, номи ҳали онгда йўқ. Ҳали у — хира бир ички сезим. Аммо мавжудлиги аниқ, уни фақат кўчма маънода, образми ё рамзий тарзда белгилаш мумкин”.

Шундай қилиб, бадий тасаввур олий фаҳмининг, онгланмаганликнинг, ижодий руҳнинг маҳсули, унинг бадий асар чизгиларига, мазмунига, шаклига айланиши ижодкорнинг истеъдоди ва маҳоратига боғлиқ.

Бадий ижод жараёнида тасаввур билан бирга илҳом ҳам муҳим аҳамиятга эга. Уни илоҳий, мўъжизавий пари (қадимги юнонларда “муза”лар) қиёфасида тасаввур қилиш одатга айланган. Лекин у асли — ижодкорнинг илмий жиҳатдан нима эканини аниқлаб, хусусиятларини белгилаб бўлмайдиган руҳий ҳолати; тўғрироғи, ниҳоятда кўтаринки руҳ; у кишини шунчалик юксакликка олиб чиқадики, ижодкор у ердан туриб ҳамма нарсани ҳароратли нигоҳ билан кўра олади ва тасвирлаш учун керак бўлган шаклни, мазмунни, композицияни, умуман, асарни бутунча тасаввур қилади. Шу сабабли илҳомни қадимгилар илоҳий ҳодиса, янги ва энг янги давр мутафаккирлари онгланмаганлик деб таърифлайди. Ч.Ломброзо биз юқорида кўчирма келтирган тадқиқотида бадий ижод жараёнидаги илҳомнинг “келиши” ва “келиши” тўғрисида бундай деб ёзади: “мутафаккирларнинг энг буюк гоёлари дафъатан тугилади ва ақлдан озганларнинг ўйламасдан қилган хатти-ҳаракатлари қандай бўлса, шундай онгланмаган тарзда ривожланади... Бироқ жазава, кучли қўзғалиш лаҳзалари ўтиши биланок, даҳо оддий одамга айланади ёки ундан ҳам паст тушади, зеро, мўътадилликнинг йўқлиги даҳолик табиатининг белгиларидан биридир”, дейди. Сўнграқ улуг италян шоири Т.Тассонинг илҳомдан, ижоддан кейинги ҳолатини қайд этган шифокор Ревеле-Паратнинг сўзларини келтиради: “Томир уриши заиф ва бир маромда эмас, териси рангпар,

совуқ, боши қизиган, пешонаси ёниб турибди, кўзлари қонга тўлган, безовта, атрофга аланг-жаланг боқади. Ижод жараёни тугаганида, кўпинча муаллифнинг ўзи бир дақиқа аввал нимани ёзганини тушунмайди” (*Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. стр. 15-16*).

Дарҳақиқат, шифокорлар қолдирган қайдлар ва кўплаб буюқ ижодкорларнинг ўзи ҳақидаги, бадиий ижод жараёнида рўй берадиган руҳий ҳолати тўғрисидаги фикрлари илҳом пайтида улар ўзига хос тарзда жазавага тушишини ва бунда бошқаларникига ўхшамайдиган руҳий ва физиологик ўзгаришлар намоён бўлишини тасдиқлайди. Моцарт мусиқий гоёлар унга худди туш каби беихтиёр келишини, Хофманн ижод маҳалида қандайдир сирли одамнинг айтганларини қилишини, Гёте кўпгина шеърларини телбагазак (ойпарастлик) ҳолатида ёзганини айтади. Баъзи ижодкорларда илҳомнинг тушда келиши ҳам тез-тез учраб туради. Чунончи, С.Колриж “Кублахон” достонини тушида ёзгани, Сергей Есенин ярим кечаси рафиқаси С.Толстая-Есенинани уйғотиб, тушида “келган” шеърларини ёддан айтиб унга ёздиргани бизга адабиёт тарихидан маълум. Бадиий ижод жараёнидаги бундай илҳомий ҳолатлар, шу жумладан, туш ҳам онгланмаганликнинг ўзига хос кўриниши эканини руҳий таҳлил илмий исботлаб берган.

Умуман, ижод жараёнида ижодкорнинг ҳаммадек эмаслиги, кўпчилик каби мўътадил яшамаслиги фрейдчиликни тан олмаган марксчиликдан бошқа фалсафий йўналишларда эътироф этилади.

Бадиий ижод — давомли ҳодиса. Бунда биз унинг ҳар бир асар учун алоҳида мавжуд бўлишини назарда тутаётганимиз йўқ, бу — ўз-ўзидан тушунарли. Гап шундаки, бир зарб билан яратилган асарлар (айниқса, йирик ҳажмдаги ижод маҳсули) санъат тарихида кўп учрамайди. Одатда, бадиий ижод жараёни узоқ давом этади. Масалан, К.Брюллов “Помпейнинг сўнги куни” полотноси устида йигирма йил ишлагани, Лев Толстой “Уруш ва тинчлик” романини деярли йигирма марта, Абдулла Қаҳҳор баъзи асарлари-

ни ундан ҳам кўпроқ қайта кўчиргани ва унинг, менинг меҳнатимни маймун қилганида, мендан ёмон ёзувчи бўлмас эди, деган гапи лоф эмас, айна ҳақиқат. Қайта кўчириш — таҳрир дегани. Муаллиф, айна пайтда кучли муҳаррир ҳам бўлиши лозим. Санъат тарихида баъзи асарлар бир умр ишланганини кўп эшитганмиз. Энг муҳими, ижодкор асарни қайта кўриб чиқаётганида, таҳрир қилаётганида ўша асл ижодий ҳолатга — илҳомга қайтиши, жуда бўлмаганда, ҳолатни “руҳан эслаши” керак. Акс ҳолда қайта ишланган вариант, кейин киритилган қўшимчалар ёки ўзгартишлар уқувсиз актёр ёпиштирган мўйловдек асарнинг умумий руҳини бузиб туради. Масалан, Суннатилла Анорбоевнинг “Оқсой шалолалари” қиссаси ўз вақтида яхши кутиб олинган ва ижобий баҳоланган, китобхонларнинг севимли асарларидан бирига айланган. Лекин муаллиф, орадан уч-тўрт йил ўтгач, унга яна тахминан ўз ҳажмича қўшиб, “Оқсой” номи остида роман деб эълон қилди. Оқибатда илҳомсиз, зўрма-зўраки шиширилган китоб пайдо бўлди. У энди китобхонда ловуллаб турган атлас кўйлакка бўздан ёқа билан энг улагандек таассурот қолдирарди. Бунинг устига асар композицияси бузилган, “тикилган чок” китобнинг умумий мазмунини иккига бўлиб турар эди.

Ижод жараёни доим ҳам силлиқ кечавермайди, бунда “ибтидодаги оҳанг”дан ташқари ижодкорнинг шахсий хислатлари — фазилатлари ва қусурлари ҳам катта роль ўйнайди. Агар ижодкор меҳнаткаш, ҳар бир кунини муайян режа асосида ташкил қиладиган, вақтнинг қадрига етадиган, дадил, қийинчиликлардан чўчимайдиган бўлса, доимо муваффақият қозонади, ижод жараёнини охирига етказа олади. Борди-ю, бунинг акси бўлса, гоёвий ният, нари борса, яхши топилма сифатида, чиройли режа тарзида қолиб кетади. Шу боис ижод жараёнига халақит берадиган иллатлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтаимиз.

Ижод жараёнининг кушандаси бўлган биринчи иллат, бу — ижодкорнинг кўрқоқлиги, дадил эмаслиги. Кўрқоқлик

икки хил кўринишда намоён бўлади. Аввало, ғоявий ният улкан салмоқ ва ҳажмдаги реалликни талаб қилганида буни эплай олмайман, мен Навоиймиди, Шекспирмиди қабилидаги фикрлашда, қолаверса, ғоявий ниятнинг замон кўтармайдиган эканидан чўчишда, асарни битириб ташлаб қўйгандан кўра, бошқасига, эълон қилиниши мумкин бўлганига қўл уришни афзал деб билишда кўринади. Баъзан эса, бунинг акси рўй беради ва яна ғоявий ният реалликка айланмай қолади. Бунда ижодкор ишни бошлаш ўрнига ғоявий ниятни “шишириш” билан шуғулланади: ҳикояни талаб қилган ғоявий ният роман-эпопея даражасига кўтарилади. Лекин ўз вақтида қоғозга тушмаган эҳтирослар сўнади, қамраб бўлмайдиган нарсани қамраб олишга уриниш ғоявий ниятни йўққа чиқаради.

Ижод жараёнининг яна бир кушандаси — ўзига ўзи керагидан ортқ талаб қўйиш, ўта инжиқлик. Мен меъмор эканман, Растрелли ёки Уста Ширин даражасида бино қураман, бўлмаса, уринишимнинг нима кераги бор, дейиш жуда кўп қобилиятли ижодкорлар йўлини тўсган. Чунки бунда ҳам ижод жараёни ўз ибтидосидаёқ ҳалокатга учрайди. Ўз ижодий имкониятларига реал ёндаша олмаслик аста-секин ижодкорни “танқидчилик”дан нарига ўтолмайдиган, истеъдодини бой берган бахтсиз кимсага айлантириб қўяди.

Ижод жараёнини йўққа чиқарадиган энг ёмон иллат — ижодкорнинг дангасалиги, турли баҳона топиб, меҳнатдан қочиши, вақтни ҳис қилмаслик, бугун бўлмаса, эртага “қотириб ташлайман”, деган хомхаёл билан ўзига тасали беришидир. Бунда ижодкор аста-секин нафақат ғоявий ниятидан, балки ижод жараёнидан ҳам бегоналашиб боради.

Яна бир иллат, тўғрироғи, замонавий иллат, бу — ижодкорнинг маишатпарастлиги, ичкиликка ружу қўйиши. Дастлабки муваффақиятлардан эсанкираб қолган ёш ижодкор уларни “юва бошлайди”, мунтазам “ювишлар” оқибатида ғоявий

ниятлар реалликка айланмайди, бадий ижод жараёни ниҳоясига етмайди, охиروقибат ижодкорнинг истеъдоди ҳам бутунлай “ювилиб” кетади.

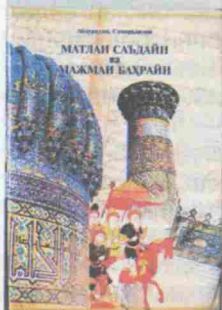
Шу сабабли бадий ижод жараёни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин. Унинг биринчи қисмида, ҳар қандай шароитда ҳам, кам деганда бадий асарнинг устухони — скелети яратилади. Бир оз нафас ростлангач, ёки маълум вақт асар ташлаб қўйилгач, бадий жараённинг иккинчи қисми — бадий асарни, асосан, шаклан сайқаллаш даври бошланади. Унда муаллиф ўз асарига янгича, юқорида айтилганидек, маҳорат нуқтаи назаридан ёндашади, таҳрир қилади, ўзгартишлар киритади, қисқартиради ва ҳоказо. Биринчи қисмда онгланмаганлик устувор бўлса, иккинчи қисмда онгланмаганлик ва онгланганлик уйғун равишда бу жараёни бошқаради. Асар тугагач, ижодкор ўзини заифлашиб, кичрайиб, бўм-бўш бўлиб қолгандек ҳис қилади.

Бадий ижод жараёнида эса у ўзини куч-қудратли, чиройли, ёш, ҳиссиёти ҳеч қачон сўнмайдиган оловтан инсондек сезади. Асқад Мухтор бадий ижод жараёни ва ундан кейинги ижодкор ҳолатини ўз тажрибасидан келиб чиқиб бундай тасвирлайди: “Ёшлик қайтиб келмайди. Лекин гўё ёшлик қайтиб келгандагидек мўъжизавий бир ҳиссиётни кўп бор бошимдан кечирганман. Бундай ҳиссиёт кўнгилда ва хаёлда янги роман ёки қисса туғила бошлаган чоғларда вужудини қамраб эди.

Аммо китобни ёзиб тугатгунча яна қарийсиз. Ва уни илон пўст ташлагандай ташлаб, орқада қолдириб, янгисига интиласиз. Бу пойга, бу янгиланиш, ёшлик кетидан қувишга ўхшаган бу изланиш бениҳоядир. Бу ижобий қаноатланиш аслида ҳақиқий борлиқни излаш бўлса керак” (Асқад Мухтор. Уйку қочганда. 23-бет).

Дарҳақиқат, бадий ижод жараёнида ижодкор ҳақиқий борлиқни излайди, шу боис ўзи ҳам, жараён ҳам борлиққа монанд, сирли кўринади.

MUARRIXNING BOQIY SO'ZI

Амир Темур ва те- мурийлар ҳукронлиги даврида тарих илми юксак даражада ри- вожлангани маълум. Ўнлаб буюк муаррих- лар ижод этгани, қан- чадан-қанча ноёб асар- лар дунёга келгани бу даврнинг ўзига хос жиҳатларидан биридир.

XV асрда тарихнависликнинг юксали- шиди, аввало, Амир Темурнинг бу соҳага алоҳида эътибор кўрсатгани, айни пайт- да, тарихнавис олимлар олдига қатъий та- лаблар қўйгани муҳим аҳамият касб этди. Бу талаб барчага тушунарли, содда ва ра- вон услубда, ҳолис ва ҳаққоний тарихий асарлар яратишдан иборат эди.

Ушбу даврда Гиёсиддин Али, Низо- миддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофизи Абрӯ, Муиниддин Натанзий, Му- иниддин Муҳаммад Исфизорий, Мир- хонд, унинг невараси Хондамир, ва ни- ҳоят, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг суюкли қизи Гулбаданбегим каби забардаст тарихнавислар яшаб ижод қилди. Уларнинг асарларида XIV-XVII аср- ларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда, қола- верса, бобурийлар давлатида ҳукм сур-

ган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, мада- ний ва маънавий ҳаёт кенг манзаралар- да акс эттирилди.

XV асрнинг улуғ муаррихлари ва улар- нинг ўлмас мероси қаторида атоқли ал- лома Абдураззоқ Самарқандий ҳамда унинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳ- райн” (“Икки бахтли юлдузнинг порлаши ва икки денгизнинг кўшилиши”) номли салмоқдор тарихий асари ҳам (бундан кейин қисқача “Матлаи саъдайн” дейилади) фахрли ўрин тутати.

Абдураззоқ Самарқандий ҳаёти ва фа- олиятига оид маълумотлар алломанинг “Мат- лаи саъдайн”, шунингдек, унга замондош та- рихнавис Мирхонднинг етти жилддан иборат машҳур “Равзат ус-сафо” ҳамда Мирхонд- нинг невараси Хондамирнинг “Ҳабиб ус- сийар” асарларида учрайди. Абдураззоқ Са- марқандийни бугунги ўзбек китобхонига та- нитган эса йирик тарихчи олим Асомиддин Ўринбоевдир. У муаррихнинг “Матлаи саъ- дайн” асарини форс тилидан она тилимиз- га таржима қилган ва айрим қисмларини “Фан” (1960, 1969) ва “Ўзбекистон” (2008) нашриётларида иккинчи жилдни тўла ҳолда

сўзбоши ва изоҳлар билан чоп эттирган. Шунингдек, унинг Абдураззоқ Самарқандий ҳаёт ва ижод йўли муфассал ёритилган “Абдураззоқ Самарқандий” номли рисоласи 1965 йили “Фан” нашриётида босилиб чиққан. Муҳими шуки, буюк муаррих ҳаёти ва фаолиятининг мавҳум бўлиб қолаётган айрим жиҳатлари бу рисолада анча ишонарли ойдинлаштирилган.

Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, муҳтарам устоз олим Асомиддин Ўринбоев жорий йилнинг 15 апрелида саксон ёш арафасида вафот этдилар. Тарихимизнинг заҳматқаш тадқиқотчиси мустақиллик даврида Абдураззоқ Самарқандийдан қилган таржималарининг тўлиқ нашрини кўриб, бу дунёдан беармон кетдилар.

* * *

Абдураззоқ Самарқандийнинг тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқдир. У ҳижрий 816 йил 12 шаъбонда (милодий 1413 йил 7 ноябрда) Ҳирот шаҳрида таваллуд топган. Табиийки, у ҳолда нега аллома ўзига “Самарқандий” нисбасини олган, деган савол туғилади. А. Ўринбоевнинг фикрича, унинг “Самарқандий” нисбасини танлаши, аввало, отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик экани билан боғлиқ. Яъни у шу тарзда шажарасига эҳтиром кўрсатган. Бундан ташқари, бўлажак тарихчи ҳаётининг озроқ қисмини Самарқанд шаҳрида ўтказгани ҳам маълум. Яна бир тахмин шуки, нисба танлашда Самарқандда кечган умр ҳам эътиборга олинган бўлса, эҳтимол.

Хўш, Абдураззоқ Самарқандий оиласи қачон ва қандай сабабларга кўра Ҳиротга келиб қолган? А.Ўринбоев Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий оиласи Шоҳруҳ Мирзо Хуросон тахтига ўтирган 1405 йилнинг нари-берисида сарой жамоаси таркибида ёки ундан кейинроқ Самарқанддан Ҳиротга келиб қолган бўлиши мумкин, дейди.

Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий кўп йиллар Шоҳруҳ Мирзонинг ўрдусида (лашкаргоҳида) имомлик ва қозилик мансабида хизмат қилган. Бўлажак муаррих Абдураззоқ ўз даврининг ана шундай — ҳам

диндор, ҳам фозил кишиси оиласида вояга етган. Маълумки, Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлиги даврида Ҳирот ҳам Самарқанд каби темурийлар давлатининг йирик маданий марказига айланган эди. Бу ерда мадрасалар, хонақоҳлар барпо этилган бўлиб, мударрислар, талаба ва хизматчилар иқтисодий жиҳатдан таъминланар эди. Фарқли томони шу эдики, Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда дунёвий, аниқ фанлар (математика, астрономия) ривож топган бўлса, Ҳиротда кўпроқ диний илмлар

(фиқх, тафсир, ҳадис) ҳамда тил-адабиёт, тарих фанлари таълимига жиддий эътибор қаратилган. Хуллас, Абдураззоқ ҳам отаси ва Хуросоннинг илғор зиёлиларидан бўлган уч акаси таъсирида Ҳирот мадрасаларида тафсир, ҳадис, фиқх, адабиёт ва тарих бўйича етук маълумот олган. А.Ўринбоев баъзи тарихий далилларга асосланиб, унинг география, астрономия каби табиий фанлардан ҳам хабари бўлганини айтиб ўтган. Ҳазрат Навоий ҳам “Мажолис ун-нафоис” асарида Абдураззоқ Самарқандий ҳақида “Зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди”, деб ёзади.

Абдураззоқ Самарқандий 1437-38 йилларда, яъни 24 ёшларида Шохруҳ Мирзо саройига хизматга олинади.

“Матлаи саъдайн”да айтилишича, араб тилини яхши билган Абдураззоқ шу тил мутахассиси, қози Азуддиннинг “Араб тили грамматикаси” китобига “Рисолайи Азудийя” деган шарҳнома битган. У бу асарини Шохруҳ Мирзога бағишлаб ёзган. Бундан хабар топган шох уни сарой мажлисига таклиф этади. Абдураззоқ бу ерда асарнинг Шохруҳ Мирзога бағишланган дебчасини қироат билан ўқиб беради. Шохруҳ Мирзо саволлар бериб, уни ўзига хос тарзда синовдан ўтказди. Абдураззоқнинг жавобларидан қониққан ҳукмдор шу мажлисдаёқ уни сарой хизматига қабул қилиб, “Отаси мавлоно Исҳоқ бизга мулозим бўлганидек, Абдураззоқ ҳам мулозимлик қилсин, мол-ҳоли ва оиласи билан олий даргоҳ қарамўғига кирсин”, дейди. Абдураззоқнинг саройдаги вазифаси махсус фармон билан қуйидагича белгиланади: “Илмларнинг нозикликлари ва мафъул нарсаларнинг ҳақиқатларидан нимаики лозим ва зарур бўлса ва ўзи яхши билса, арзга етказиб турсин”.

Ушбу фармон маълум маънода унинг тақдир йўлини ҳам белгилаган, дейиш мумкин. У 50 ёшга етгунга қадар, яъни 26 йил давомида аввал Шохруҳ Мирзо, кейин бошқа темурийлар саройида давлат хизматида бўлган.

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 887 йилнинг жумод ал-охир ойида (милодий 1482 йилнинг июнь ёки август ойида) 69 ёшида Ҳиротда вафот этган. Ҳазрати

Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида айтилишича, аллома Ҳиротдаги Имом Фахриддин Розий қабристонига, акаси — шоир ва кимёгар олим Абдулқаҳҳорнинг қабри ёнига дафн этилган.

* * *

“Матлаи саъдайн” — Абдураззоқ Самарқандий номини абадиятга муҳрлаган, ундан қолган ягона (тарихий) асардир. Таассуфки, унинг юқорида қайд этилган “Рисолайи Азудийя” деган шарҳномаси бизгача сақланиб қолмаган.

“Матлаи саъдайн” икки жилддан иборат бўлиб, муаллиф уни “икки дафтар” деб атади. Солнома саҳифаларида Мовароуннаҳр, Эрон, Афғонистон, Озарбойжон ва қисман Ҳиндистоннинг мўғул хони Элхон Абу Саъид (1316-35) ва темурийзода Мирзо Абу Саъид (1451-69) ҳукмронликлари давридаги тарихи қамраб олинган. Биринчи жилд (“дафтар”) мўғулий хон Абу Саъиднинг таваллуди, вояга етиб Эрон бошқарувини қўлга олишдан бошланиб, Мовароуннаҳрда Амир Темур салтанатининг қарор топиши, юксалиши, соҳибқирон вафотидан кейин темурийлар ўртасида авж олган тож-тахт талашувлари, Самарқандда ҳокимиятнинг Халил Султон томонидан эгалланиши воқеаси билан тугайди. Бу қисм 101 йиллик тарихни ўз ичига олган.

Иккинчи жилд (“дафтар”) Шохруҳ Мирзонинг Ҳиротда Амир Темур давлатининг тахт вориси сифатида тан олиниши (1405 йил) воқеасидан бошланади. Унда Шохруҳ Мирзо ҳукмронлик қилган йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги аҳвол, шунингдек, Мирзо Улуғбек ҳамда ўғли Абдуллатиф ва куёви Мирзо Абдуллолар даврида Самарқанд ва Эрондаги ҳаёт, ундан кейин Самарқанднинг Султон Абу Саъид томонидан (1451 йил), Ҳиротнинг Абдулқосим Бобур томонидан (1451 йил) эгалланиши, 1458 йилда Абу Саъид Хуросон ва Мовароуннаҳрни бутунлай ишғол қилиши, ниҳоят, 1469 йили янги ҳудудларни эгаллаш мақсадидаги юришларда у ҳалок бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳирот салтанати соҳибига айланиши тарихи кенг қўламда, бор мураккаблиги билан ёритилади. Мазкур қисм темурийлар ҳукмронлигининг 65 йиллик та-

риhini қамраб олган бўлиб, воқеалар баёни 1470 йил охирига келиб тугайди. Гарчи муаррих китоб якунлангандан сўнг яна ўн икки йил яшаган бўлса-да, кейинги йиллар воқеаларини тарихга муҳрламаган. Чунки бу вақтда Абдураззоқ Самарқандий сарой хизматида эмас, юқорида айтилганидай, Хиротдаги Шоҳруҳ хонақоҳида шайхлик лавозимида эди.

“Матлаи саъдайн”нинг ўзига хос жиҳати шундаки, унда қаламга олинган тарихий воқеалар йилма-йил, солномавий (хронологик) изчилликда баён этилган. Табиийки, бу асардан фойдаланишда қулайлик туғдиради. Бундан ташқари, муаллиф воқеалар баёнида замонасининг машҳур шахслари ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳам қисқача маълумотлар бериб ўтганки, бу китобнинг тарихий қийматини оширган.

Асар номланиши (“Матлаи саъдайн (икки саодатли юлдуз порлаши) ва мажмаи баҳрайн (икки денгизнинг қўшиливи)”) ва у қандай маъно англатишини замонамиз олимлари турлича талқин этган. Бир гуруҳ олимлар фикрича, “Икки саодатли юлдуз”, бу — Чингизхон ва Амир Темур авлодидан бўлган икки Абу Саъиднинг рамзий нисбати. “Икки денгиз қўшиливи” эса тарихдаги икки босқич — Чингизхон ва Амир Темур даври воқеаларининг китобда ўзаро боғланиб кетишини англатади.

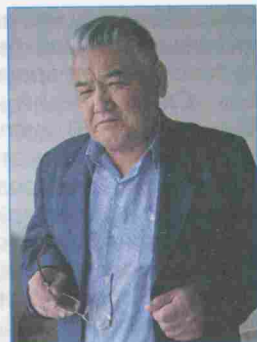
Яна бир гуруҳ олимлар, масалан, рус шарқшуноси А.Кримский бундай талқинни рад этади ва асарда, асосан, Амир Темур ҳамда Шоҳруҳ Мирзонинг тарихий фаолияти баёнига кенг ўрин берилганига таяниб, “Икки саодатли юлдуз” ва “Икки денгиз қўшиливи” рамзий ифодалари икки улуғ зот — Амир Темур ҳамда Шоҳруҳ Мирзо шахсияти ва тарихий фаолиятига тааллуқлидир, деган фикрни илгари суради. Бундай қарашни А.Ўринбоев ҳам маъқуллайди.

Ўйлаб қаралса, иккала ёндашув ҳам мантқдан холи эмас. Аммо асар, асосан, Амир Темур ва темурийлар салтанати тарихига бағишлангани, бу даврда Амир Темур ҳам, ўғли Шоҳруҳ Мирзо ҳам улуғ шахс сифатида кўзга ташланиб тургани, милодий 1405 йилнинг март ойида Хирот тахтига ўтирган Шоҳруҳ Мирзо Мовароуннаҳр ва Хуросон миқёсида Амир Темур сал-

танатини қайта тиклаб, уни тараққиётнинг янги босқичига олиб чиққани, бу даврда Самарқанд ва Хирот шаҳарлари юксак маданият марказига айлангани, иқтисодиёт, маданият, илм-фан, хунармандлик, меъморлик соҳалари ниҳоятда раванк топгани, Шоҳруҳ Мирзонинг Хитой, Ҳиндистон, Миср каби давлатлар билан сиёсий-дипломатик алоқаларни ривожлантириб, давлатлараро дўстлик, тинч-осойишта ҳамкорликни йўлга қўйгани ҳисобга олинса, муаррих Абдураззоқ Самарқандий наздида Амир Темур ва Шоҳруҳ Мирзо “Икки саодатли юлдуз”, темурийлар салтанатининг орадаги қисқа муддатли нотинчлик ва узилишдан кейин яна ҳукм сургани эса “Икки денгизнинг қўшиливи”ни англатса керак, дея хулоса чиқариш мумкин.

Шу ўринда Абдураззоқ Самарқандий 1304 йилдан мўғулий Абу Саъид таваллуд топиши билан бошланган тарихни қандай манбаларга асосланиб китобига киритган, деган савол хаёлга келади. Шак-шубҳасиз, у ўзидан аввал яшаб ижод этган муаррихлар асарларида келтирилган маълумотлардан фойдаланган. Хусусан, муаллифнинг ўзи XV асрнинг биринчи чорагида Хиротда яшаган йирик тарихчи ва географ олим Ҳофиз Абрунинг “Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий” асарига кўпроқ суянганини эътироф этган. Шу боис замонамиз тарихчилари Абдураззоқ Самарқандий асарини Ҳофиз Абру китобининг бевосита давоми сифатида ҳам қабул қилади. Масалан, тожикистонлик тарихчи олим Бобожон Фафуров 1989 йили Москвадаги “Наука” нашриётида чоп этилган “Тожиклар” номли тадқиқотида “Ҳофиз Абру “Зубдат ат-таворихи”да 1427 йилгача бўлган тарихий воқеаларни баён этган, унинг ишини давом эттириб Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарини ёзган”, дейди (258-бет).

“Матлаи саъдайн” асари асрлар оша қийматини йўқотмай келаётгани бежиз

эмас. Айниқса, иккинчи жилднинг иккинчи ярми ниҳоятда бебаҳо манба — унда Хуросон ва Мовароуннахрнинг (Абдураззоқ Самарқандий бевосита шоҳиди бўлган) 1427-70 йиллардаги тарихига оид маълумотлар баён этилган.

Албатта, ўрта асрларда яшаб ижод этган барча сарой тарихнавислари асарлари сингари Абдураззоқ Самарқандий асирида ҳам сарой манфаатлари устуворлик қилади. Бироқ муаррихнинг замондоши Мавлоно Абдулвосе ан-Низомий ёзиб қолдирганидек, у Шоҳрух Мирзо ва бошқа соҳиби давлат шаҳзодаларнинг “аҳволларини ёритишда иккиюзламачиликка майл қилишни жоиз деб билмаган”. А.Ўринбоев ёзганидек, “ўз даврининг инсонпарварлик ва адолатпарварлик мафкураларини илгари сургани” боис мазкур асар бошқа манбаларга нисбатан талай афзалликларга эга. Тўғри, “Матлаи саъдайн”да, темурий шаҳзодалар шарафланган, лекин уларнинг тож-тахт учун курашлари, кўпдан-кўп адолатсиз солиқлар солиб, халқ аҳволини оғирлаштиргани, шунингдек, бу вақтда мамлакат иқтисодиётига зарба етгани, халқ норозиликлари кучайгани ҳам қаламга олинган.

“Матлаи саъдайн”нинг “ички дунёси”ни аниқроқ тасаввур этиш учун ундаги баъзи ўринларга тўхталиб ўтсак.

Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракати (1365 йил) муаллиф дунёга келишидан 48 йил аввал юз берган. Пировардида, бу ҳаракат мазмун-моҳиятини ёритишда у барча мавжуд манбаларга, хусусан, Ҳофизи Абрӯ асарига ва Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома”сига суянган. Аммо Ҳофизи Абрӯ, Шарафуддин Али Яздий, Мирхонд, кейинчалик Хондамир асарларида сарбадорлар ҳаракатига салбий муносабат билдирилган. Дейлик, Шарафуддин Али Яздий сарбадорлар Самарқандни мўғуллар асоратидан халос қила олганини эътироф этса-да, улар шундан кейин шаҳар ҳаётида ўтказган ислохотларни кескин норозилик билан қаламга олган. У сарбадорларни “оёғини ўз ҳаддидан юқори кўйиб юборган” бир тоифа дейди. Бу ҳам камдек, сўзи охирида “Ё Раб, андоғ этмаким, бўлғай гадога эътибор”, деб хитоб

қилади (Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997 йил, 40-бет).

Тўғри, Абдураззоқ Самарқандий ҳам сарбадорлар ислохотларини маъқулламайди. Лекин уларнинг мардлигини, мўғуллар устидан қозонган ғалабаси тарих олдигаги улкан хизмат эканини алоҳида таъкидлайди.

“Матлаи саъдайн”да Амир Темур ва темурийлар давридаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар мавжуд. Масалан, Амир Темур салтанатидаги бир парча экин ерининг ҳам бесамара, ташландиқ ҳолатда ётишига йўл қўймаган. Шу боисдан, деҳқонлар меҳнати жуда қадрланган. Амир Темур давридаги деҳқон — коранда эмас, балки муайян ер-мулк эгаси бўлган. Улар ерларини корандаларга ижарага берган. Амир Темур деҳқонларга салтанат таянчи деб қараб, ер-мулкни деҳқонларга амалдорлар, ҳарбийлар зуғум-зўравонлик кўрсатишининг олдини оладиган фармойишу буйруқномалар чиқарган. Уларга қатъий амал этилиши юзасидан зарур чора-тадбирлар қўрилган. Ер-мулк солиқлари тартибга солинган. Ҳатто ташландиқ ерларни экинзорга айлантирган деҳқонлар муайян вақт солиқдан озод этилган. Ана шундай эътибор натижасида деҳқончилик ривожланган. Абдураззоқ Самарқандий деҳқонларга ва деҳқончиликка доир бу каби тартиб-қоидаларга Шоҳрух Мирзо ва Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида ҳам амал қилинганини айтиб ўтади.

Умуман олганда, Амир Темур ва темурийлар даврида ер эгаллигининг уч шакли бўлган: давлат ери, мулкдорлар ери, вақф ерлар.

Давлат тасарруфидаги ерлардан келадиган даромад эвазига, асосан, давлат бошқаруви ва қўшин таъминланган.

Мулкдорлар ерларининг суюрғол, тархонлик ва тиул кўринишлари мавжуд бўлган. Тиул ҳарбий хизмат намояндалари имтиёзи бўлиб, салтанатнинг муайян ерлари баъзи лашкарбошиларга вақтинча мулк қилиб берилишини аниқлаган. Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, ўша даврда “туркларнинг тиули” деган ибора расмийлашган экан. Бунинг сабаби шуки, вақтинча даромад берадиган бундай ер-

ларнинг эгалари, асосан, туркий ҳарбий қисмларнинг сардорлари бўлган. Ерга эгаликнинг тиул шакли Амир Темур ҳарбий юришлари даврида у эгаллаган Эрон ва Кавказ орти мамлакатларида ҳам расмий тус олган.

Абдураззоқ Самарқандий асарида бир вақтлар Амир Темур саройида хизматда бўлган айрим амалдорларнинг кейинги тақдири тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотлар берилган. Шайх Нуриддин шундай шахслардан биридир. У Амир Темур вафотидан кейин Туркистонни ишғол қилиб, уни Мовароуннаҳрдан ажратиб олган. Туркистонда ўз ҳукмдорлигини мустақамлаб олган Шайх Нуриддин Самарқанд тахтига ҳам кўз олайтира бошлайди. Хар икки салтанатнинг амалдаги ҳукмдори Шохруҳ Мирзо бунга бефарқ қараб тура олмас эди, албатта. Ниҳоят, 1410 йил 12 июлда Қизил Робот ёнида Шохруҳ Мирзо Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари билан тўқнаш келади. Шайх Нуриддин енгилб, Ҳисори Шодмонга қочади...

Шайх Нуриддин Туркистонни тортиб олиш ниятида энди Мўғулистон хони Муҳаммадхондан (1408-16) мадад сўрайди. Айни шу вақтда Муҳаммадхон ҳузурига Мирзо Улуғбек ва унинг отабеги амир Шох Малик номидан ҳам элчи келади. Муҳаммадхон Шайх Нуриддин илтимосини инобатга олиб, Мирзо Улуғбек ва Шох Малик элчисини зиндонбанд қилади. Сўнг ўғли Шамъи Жаҳонни 15 минг отлиқ аскар билан Шайх Нуриддинга қўшади. Кўп ўтмай Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам улар билан кетма-кет Туркистонга бостириб киради. Мовароуннаҳр ва Туркистон яна хавф остида қолади. Бундан хабар топган Шохруҳ Мирзо 1411 йил 23 июлда катта кўшин билан Самарқандга — Мирзо Улуғбек ҳимоясига отланади. Аммо Шохруҳ Мирзо ҳозирги Туркманистоннинг Мурғоб дарёсидан ўтиб Чечакту деган жойга етганида юришни тўхтади. Сабаби, Мирзо Улуғбекнинг чопари “Муҳаммадхон Шох Малик билан битим тузиб, Қулонбошидан қайтиб кетубдир”, деган хабарни унга етказди. Бу битим тўғрисида муаррих Абдураззоқ Самарқандий янада батафсил маълумот беради: “Муҳаммадхон аркони

давлат бирлан кенгаш қилди. Кўп ишларни кўриб тажриба орттирган кишилар “Биз Шайх Нуриддинни деб кучли бир қавм ва шавкатли бир гуруҳ билан ёндашувимизга не ҳожат бор, урушнинг нима билан тамом бўлиши эрса маълум эмасдур”, деган мулоҳазани билдирди. Муҳаммадхон ўзининг Ҳофиз исмли элчисини амир Шох Маликнинг ҳузурига йўллаб, шундай қарорни етказди: “Аввал орамизда бирон бир адоват бўлмаган, юз берган низо эрса, ғаразғўйларнинг рағбати бирлан воқеъ бўлди. Бу ёғига дўст бўлмоғимиз лозим. Агар Шайх Нуриддин ила ораларингизда бирон бир низо чиққудай бўлса, ундай ҳолда Шайх Нуриддинни энди асло ҳимоя қилмағаймиз”.

Шундан кейин амир Шох Малик Сабронни яна камал қилади. Лекин уни ололмади. Икки амир бир-бирини маҳв этиш йўлларини излайди. Бу йўлни Шох Малик топади. У Хурқадок исмли навкарини ишга солади. Абдураззоқ Самарқандий асарида бу воқеа қуйидагича баён этилади: “Хурқадок Шох Маликнинг амри бирлан Шайх Нуриддинни етаклаб келмок учун қалъа (Саброн қалъаси — М.С.) дарвозасига рўбарў бўлди. Шайх Нуриддин дарвоза ташқарисида эрди. Хурқадокқа кўзи тушгач, они овоз бериб ҳузурига чорлади. Хурқадок борди ва бир неча марта чўкка тушди (таъзим қилди). Амир Нуриддин отдан эгилиб кучоқ очди ва они бағрига босмоқчи бўлди. Аммо маккор Хурқадок қўллари билан амининг белидан тутиб, бор кучи билан пастга тортди ва уни отдан йиқитди. Шу пайтнинг ўзида Хурқадок онинг кўкрагига тиззасини босиб, қиличини ғилофидан суғурди (Шу ўринда кичик изох: ҳозирги баъзи китобларда, масалан, журналист Ҳаким Сатторийнинг “Ҳазрат соҳибқирон” китобида, Хурқадок “Арғудск” деб янглиш берилган).

Шохруҳ Мирзо ҳукмронлиги даврида темурийлар давлатининг ташқи сиёсий-иқтисодий алоқалари анча тараққий этган. Масалан, Шохруҳ Мирзо тахтга ўтирганидан кейин Ҳиротга (1409 йил 15 январда) Хитой подшосидан элчилар келган ва Амир Темурнинг ўлими муносабати билан дав-

лати номидан Шохрух Мирзога таъзия изҳор этган. “Матлаи саъдайн”да бу ҳақда “Шохрух уларга нисбатан кўп марҳаматлар кўрсатиб, сўнг қайтишларига ижозат берди”, дейилган.

1417 йил май ойида Шохрух Мирзо ҳузурига Хитой императори Дон Минг хоннинг элчилари келади. 300 отлик гуруҳдан иборат элчилар Шохрух Мирзо ҳамда унинг хотинлари ва фарзандларига олиб келган совғаларини, Хитой императорининг дўстона ва хайрихоҳлик руҳидаги мактубини Шохрух Мирзога топширади. Абдураззоқ Самарқандий бу мактуб мазмунини қисқа шарҳлаб, бундай ёзади: “Ҳар икки томондан ҳам ғайрлик ва бегоналик пардаси даф қилинмоғи, мувофиқчилик, бирдамлик эшиги очилмоғи лозим. Токи раиятлар ва савдогарлар истак-ихтиёрлари бирлан бориб келсунлар, йўллар бежавотир бўлсун”.

Милодий 1419 йилнинг куз ойларида учинчи марта Хитойдан Хуросонга элчилар келади. Улар уч тилда (хитой, форс ва уйғур тилида), аммо мазмуни битта — ўзаро элчилик ва савдо алоқаларини мунтазам йўлга қўйиш истаги баён этилган мактубни келтирганлар.

Демак, Шохрух Мирзо даврига келиб, Хитой билан сиёсий, савдо, дипломатик алоқалар анча фаол йўлга қўйилган.

Шунингдек, “Матлаи саъдайн”да Шохрух Мирзонинг Ҳиндистон билан ҳам элчилик алоқалари ўрнатгани тўғрисида маълумотлар бор. 1442-44 йилларда Шохрух Мирзо Жанубий Ҳиндистонга Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар гуруҳини жўнатади. Ана шу элчилик фаолияти мазмуни, Ҳиндистон таасуротлари “Матлаи саъдайн”нинг катта бир қисмини ташкил этади. Сафарномадан Ҳиндистон ҳудудидаги Колликут бандаргоҳ-шаҳри, Вижаянагар давлати аҳолисининг иқтисодий ва маданий даражаси, ташқи иқтисодий алоқалари, давлат тузуми ҳақида муҳим тафсилотлар ўрин олган. Шохрух Мирзо бўлажак муаррихни Мисрга ҳам элчи қилиб жўнатиш ниятида эди. Аммо 1447 йил март ойида Шохрух Мирзо вафот этгач, бу режа амалга ошмай, Миср султони номига битилган мактуб (“нишон”) ҳам жўнатилмай қолиб кетади. (Бу хатни кейин-

чалик Абу Саъид сўровига биноан, Абдураззоқ Самарқандий арабчадан форсчага таржима қилган).

Маълумки, Шохрух Мирзо ўта тақводор шахс бўлган. Абдураззоқ Самарқандий асарига бунинг яққол бир далили келтирилган. Шохрух Мирзо бир гуруҳ ҳожилар билан Маккага совғалар ва Каъба тошига қимматбаҳо ёпинғич мато жўнатади. Унинг ҳадялари қабул қилиниб, Маккада жума намозида номи хутбага қўшиб ўқилади. Бу воқеадан кейин мусулмон давлатларда Шохрух Мирзо катта эҳтиромга сазовор бўлади.

Китобда Мирзо Улуғбек ва унинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмдорлик даври тўғрисида ҳам талай маълумотлар келтирилган. Улардан айримларига тўхталиб ўтсак.

1420 йил 22 декабрь куни Мўғулистон тожу тахтига даъвогарлардан бири Шермуҳаммад ўғлон Мирзо Улуғбек ёрдамида Мўғулистон ҳокимиятини эгаллайди. Лекин кейинчалик у кўрнамаклик қилиб, Мирзо Улуғбекдан юз ўгиради. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий бундай ёзади: “Салтанат тахтига ўрнашиб олгач, подшоҳлик ғурури ва ўта такаббурлик уни (Шермуҳаммадни — **М.С.**) Мирзо Улуғбекнинг ҳақ-ҳуқуқини риоят қилиш интизомидан ташқари чиқариб, мустақиллик туғини осмони фалак томига кўтарди ва онинг мактубларидан бўйсунмиш йўлидан оғишгани маълум бўлди”.

Мирзо Улуғбек бу бадбахтга чексиз яхшилик қилиб, ёмонлик кўрганидан кўп пушаймон бўлиб, 1425 йилнинг илк баҳор кунларида Мўғулистонга қайта юриш қилди. 1425 йилнинг 4 март куни бўлган жанг Мирзо Улуғбек лашкарининг ғалабаси билан тугади. Унинг амир ва беклари беҳисоб ўлжа билан Мўғулистондан қайтди. Ўлжалар орасида Мўғулистон хонининг бош қароргоҳидан (у Қарши, яъни “Сарой” деб аталган) олинган икки бўлак катта яшм тоши (нефрит) ҳам бор эди.

“Мирзо Улуғбек, — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — ўшал тошни ароба билан доруссалтана Самарқандга етказиш учун икки минг нафар чағдаст навкар йигитни ўша мавзеда қолдирди. Ўшал тошни қадимги подшоҳлар Чин тарафдин ушбу жойга келтурган эрканлар ва ҳазрати Соҳибқирон ул тошни Мовароуннаҳрга

кўчирмоқчи бўлиб, Амир Жаҳоншоҳни бир неча минг киши бирлан ул ерда қолдиргон, аммо тошни кўчириб келтиришга ожизлик қилгон эрканлар”.

Шу ўринда изоҳ бериб ўтиш лозимки, бир вақтлар мўғул лашкарбошиси Дува Сеценхон Хитой тарафдан олиб келган, мўғул ҳукмдорлари қароргоҳига қўйилган бу тош аслида уч бўлак бўлган. Амир Темур унинг фақат бир бўлагини Самарқандга олиб келган. Тошнинг қолган икки бўлагини Мирзо Улуғбек махсус араваларга юклатиб, Самарқандга келтирган. Унинг амри билан сангтарош усталар бу тошларни тарашлаб Амир Темур қабри устига ўрнатган.

1423 йили Буроқ ўғлон ҳам Мирзо Улуғбек ёрдами билан Оқ Ўрда ҳукмдорлигига эришган эди. Аммо у ҳам Улуғбекнинг валинеъматлигидан тонади. Боз устига, у Улуғбек тасарруфида бўлган Сирдарё бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ шаҳарларига ҳам “ота-она юртим” деб кўз тикади. Шу боис Улуғбек уруш қилишга мажбур бўлади. “Матлаи саъдайн”да 1427 йил Сигноқ атрофида бўлган бу уруш якуни тўғрисида шундай дейилади: “Рақиблар фидойиларча баб-баробар жангга киришиб, зўрлик ва қудрат қўлини чўздилар. Мирзо Улуғбек кўшинининг ўнг ва сўл қанотлари танг ахволда қолди. Душман гулга ҳам хужум қилди, оқибатда, қалб вайрон бўлди. Шундан кейин Мовароуннаҳр лашкарида қочиш ҳолатлари ва энгилганлик белгилари намоён бўлди...” Буроқхон шундан кейин мамлакатнинг бир қанча шаҳар ва қишлоқларини талайди.

Улуғбек мағлубияти ҳақидаги хабар Хиротга етиб борганда, Шоҳруҳ Мирзо бетоб ётган эди. У 1427 йил 21 февраль куни Хиротнинг Жоме масжидидан чиқиб келаётиб бир фитначидан пичоқ еб, оғир жараҳатланган эди. Бу тўғрида “Матлаи саъдайн”да шундай дейилади: “У ҳали масжид ичида бораётган эди, ногоҳ Мавлоно Файзулло Астрободийнинг муридларидан Аҳмад Лур исмли намадпўш шикоятчи қиёфасида, кўлида қандайдир қоғоз тугтан ҳолда, подшоҳга яқинлашди. Онҳазрат “Онинг сўзини маълум қилиб, арзга еткуринглар” деган маънода мулозимларидан бирига ишорат қилди, бироқ андишасиз Аҳмад Лур онинг қошига

чошиб келиб, сув қатрасидай (ялтироқ) пичоқни онҳазратнинг қорнига санчди...”

Шоҳруҳ Мирзо тамоман соғайиб кетмасанда, 1427 йилнинг 28 май куни Улуғбекдан кейинги ўғли Мирзо Бойсунғур билан Самарқанд сари йўл олади. Олий ўрду Жайхун соҳилига яқинлашганда Улуғбекнинг чопари етиб келади ва онҳазратнинг қаршисида тиз чўкиб, унинг мактубини топширади. Унда Мирзо Улуғбек Бойсунғурни Хиротга қайтариб юборишни отасидан зорланиб илтимос қилган эди. Чунки у Самарқанд тахтини жигари Мирзо Бойсунғур эгаллашидан хавотирда эди. Бу иш шунчаки сиёсат учун қилинган эди. “Мирзо Бойсунғур, — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — фармонга мувофиқ ва Мирзо Улуғбек Кўрагоннинг илтимосига кўра, Хуросон тахтгоҳи томон қайтиб кетди”.

Самарқандга боргач, Шоҳруҳ Мирзо, “Матлаи саъдайн”да айтилишича, “...Буроқ ўғлон муҳорабаси хусусида суриштирди ва у кечмишнинг тагига етди. Мағлубиятда Мовароуннаҳр амирлари айбдор бўлиб чиқди. Аларни девони олийда чўп ёсоқ қилиб урдилар. Мирзо Улуғбекни эрса хитобу итоб мақомига етқуриб, жуда қаттиқ сўроқ қилди ва шахзода бир неча муддат безътибор қолди”.

Муаллиф асарига Мирзо Улуғбек ҳаётининг нурли, саодатли кунларини ҳам тасвирлаган. Масалан, 1428 йили Улуғбек расадхонаси қуриб битказилгач, у бу илм кошонасини келиб кўради. Муаррихнинг айтишича, бинонинг ичи тенгсиз нақшлар билан безатилган, девор ва шифтларида етти сайёра ҳамда собит (ҳаракатсиз) юлдузлар, шунингдек, ер курраси, етти иқлимнинг тоғу саҳролари ва дарёю денгизлари акс эттирилган, сирти кошин ва сирли парчалар билан пардозланган. Олимлар ва хизматчилар учун катта-кичик ҳужралар қурилган. Расадхонанинг йирик кутубхонаси ҳам бўлиб, унда, тахминан, 150 минг китоб сақланган.

Абдураззоқ Самарқандий Мирзо Улуғбек ҳандаса илмида тенги йўқ олим эканини ифодаловчи куйидаги шеърий байт-ни ҳам келтиради:

*Чин Улуғбек Мирзо дар илми ҳандаса
Нотавон ёфт дар ҳазорон мадраса.*

Мазмуни:

Хандаса илмидан Улуғбек Мирзодек
(киши)ни
Мингларча мадрасалардан (хам)
тоғиб бўлмайди.

Маълумки, Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим шахсиятига замонамиз тарихчилари муносабати бирмунча зиддиятли. Масалан, академик В.Бартольд уни ўз даврининг ашаддий фитначиси (интриганка), шаҳзодаларни бир-бирига гиж-гижловчи аёл деб тавсифлайди. Абдураззоқ Самарқандийнинг эса Гавҳаршодбегим ҳақидаги фикри бутунлай бошқача. “Замона бонуси (яъни аслзода аёли), жаҳон маликаси Гавҳаршодбегим баланд мартабали, покизалик ва ифбат пардасига ўралган, хатти-ҳаракати одилона, пок, олий ҳимматли ва улуғ мақсадли бир малика эди. Бу машхур маликадан тириклар оламида кўп хайрли ёдгорликлар қолди”, деб ёзади муаррих.

Гавҳаршодбегим 1420 йилнинг 28-29 апрель кунлари Самарқандга келади. Сабаби, Мирзо Улуғбек волидасини соғинган, у билан кўришиш муддаосида Самарқандга келишини ўтинган эди. Гавҳаршодбегим Самарқандга келганида Улуғбек Мўғулистонга қарши юриш қилиш ташвиши билан банд бўлса-да, онаси ташрифидан беҳад қувонади. Бу ҳақда муаррих куйидагиларни ёзган: “Боғи чинорда (Гавҳаршодбегим шарофатига — **М.С.**) подшоҳона тўй ва хусравона зиёфат тузилди. Бир неча кунни шоду хуррамлик билан ўтказдилар. Сўнг Мирзо Улуғбек сақирлотлар, қирмизи қатиймаралар (бахмаллар — **М.С.**) ва бошқа нафис матолар ортилган қатор-қатор хачир, туя ва тилла эгарлик отларни совға қилиб тортди, сўнг маҳди улё Ҳирот сари юзландилар...”

Бундан ташқари, асарда Улуғбекнинг ўғли Мирзо Абдуллатиф тўғрисида ҳам жуда қизиқарли, муҳим маълумотлар берилади. (Чамаси, Абдураззоқ Самарқандий бошда шаҳзода Абдуллатифга анча эҳтиром билан қараган). Маълумки, Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг Мирзо Улуғбек ва ўғли Абдулатиф Самарқанддан қўшин тортиб келиб, Ҳиротни эгаллайди. Кейин Машҳад ва Нишопур сари

юриш қилади. Мирзо Улуғбек Машҳадда қолиб, ўғли Абдуллатифни қўшин билан Нишопурни забт этишга йўллайди. Аммо Абдуллатиф Бастом вилоятида оғир бетоб бўлиб қолади. Улуғбек уни Машҳадга олиб келиб даволатади. Абдураззоқ Самарқандий Абдуллатифнинг соғайиб кетганидан мамнун эканини ифодалаб, бир шеър ёзган (кейинчалик бу шеър “Матлаи саъдайн”га киритилган). Ушбу тафсилотлардан англашиладики, муаррих Мирзо Улуғбек ва Абдуллатифнинг Хуросондаги ҳарбий юришларида ҳамкорлик қилган, уларга яқин бўлган. Шу билан бирга, у Абдуллатифнинг кейинги ҳаёти, соғлиги, тақдирини ҳам яхши билган. Хусусан, “Матлаи саъдайн”нинг кейинги саҳифаларида бундай деб ёзади: “Мирзо Абдуллатиф эҳтиёткорлик билан иш тутмайдур, серзарда ва дағал йигит. Элу юртни одамларига талон-тарож эттурди, тамом халқ онинг жабр-зулмида қолди”.

Тарих китобларимизда Мирзо Улуғбекни Аббос исмли кимса хун талаби билан ўлдиргани кўп бор таъкидланган. Аслида, бунга Абдуллатиф сабабчи бўлган. “Матлаи саъдайн”да бу ҳақда бир воқеа баён этилади. Маълум бўлишича, Абдуллатиф руҳонийлардан “диндан чиққан” деб отасини ўлдириш ҳақида фатво ёздириб олади. Кейин эса саройдаги бир ёпиқ кенгашда: “Мирзо Абдуллатиф сохибқирон хон (Чингизхон) Юсунини кўрсатиб, хон (бу пайтда Чигатой наслидан Мўғлуқ исмли бир киши Мовароуннаҳрда номига хон эди — **М.С.**) олдида тиз чўкиб: “Мирзо Улуғбек менинг фалон кишимни ўлдирди, унинг хунини талаб қиламан” деб арз қилсун”, деб сўрайди. Сулдуз қавмидан Аббос шу йўсинда ўртага чиқиб, охир-оқибат, Мирзо Улуғбекнинг қотилига айланади.

Асарда Шоҳруҳнинг яна бир ўғли, Мирзо Улуғбекнинг укаси Мирзо Бойсунғур номи ва тарихий фаолияти ҳам эҳтиром билан тилга олинади. Шоҳруҳнинг бу ўғли 17 ёшида Хуросондаги бир неча вилоятлар ҳокими эди. 19 га тўлганда эса Шоҳруҳ давлатида вазир бўлган. Ҳиротда катта ва бой кутубхона очган. “Шоҳнома”, “Калила ва Димна” каби дурдона асарларни қайта кўчиртирган. Абдураззоқ Самарқандий унинг ишларидан завқланиб: “У ўзи-

нинг давлати гулшанида эҳсон ниҳолдан бошқа нарса эмади” деб ёзади.

Алломанинг теурийзода Султон Абу Саъидга муносабати ҳам алоҳида таҳлил-ни талаб этади. 1458 йил қиш ойларига Шохруҳ Мирзо фарзандлари ўртасида авж олган тож-тахт учун курашлар натижасида юз берган парокандаликдан фойдаланиб султон Абу Саъид Ҳиротни ҳам эгаллайди. Шохруҳ Мирзо давридаги элчилик, дипломатик фаолият соҳасида тўплаган тажрибаларидан фойдаланиш ниятида Абдураззоқ Самарқандийни ҳам сарой хизматиغا ёллади. Аммо кейинги воқеалар, назаримизда, муарриҳда салбий таассурот қолдирган. Унинг кўз ўнгида Абу Саъид саксон яшар кекса Гавҳаршодбегимни қатл эттиради. Абу Саъид қаҳрига учраган Гавҳаршодбегимни Абдураззоқ Самарқандий кейинчалик ўз асарида беҳад улуғлаб қаламга олганини юқорида айтиб ўтдик. Кекса малика масаласида фикри Абу Саъиддан мутлақо фарқли эканини муарриҳ шу тарзда билдиради. Табиийки, Гавҳаршодбегим ўлими уни изтиробга солган, пировардида, Абу Саъиднинг бераҳмлигидан ички норозиликда яшаганини ҳам англаш мумкин.

Абу Саъид Абдураззоқ Самарқандийни Астробод томонларда ҳокимиятни қўлга киритиб, унинг Хуросондаги салтанатини “кемтик” қилиб қўйган Ҳусайн Бойқаро ҳузурига элчи қилиб юборади. Бу элчиликдан мақсад — Ҳусайн Бойқаро Султон Абу Саъидни Хуросон ҳудудида ҳам олий ҳукмрон деб тан олиши ҳамда унинг номини хутбага қўшиб ўқитиши керак эди. Хуллас, мазкур элчилик муваффақиятли якунланган. Ҳусайн Бойқаро Абу Саъид шартларига рози бўлган ва жавобан унинг ҳузурига ўз элчисини совға-саломлар билан жўнатган. Аммо Абу Саъид Ҳусайн Бойқаронинг элчиси бўлган Сайдали кўкалдошни, “ғанимнинг жосуси” деган иддао билан қабул қилган ва қатл эттирган. Натижада муносабатлар янада чигаллашган. Бизнингча, Абдураззоқ Самарқандий Ҳусайн Бойқаро салтанатига элчилиги гарчи ижобий якун топган бўлса-да, Абу Саъид кейинги кирдикорлари билан бу муносабатни барбод этгани унга қаттиқ таъсир қилган. Ахир, Ҳусайн Бойқаро элчи-муарриҳга ишонгани сабабли, Абу Саъид

шартларига кўнган эди-да. Абу Саъид унинг элчисини қатл этган эса, табиийки, Абдураззоқ Самарқандий Ҳусайн Бойқаро наздида ўзини бебурд ҳис этиб, қаттиқ изтиробга тушган. Ва, афтидан, Абу Саъид хизматида қолмасликка қатъий қарор қилган ва саройдан кетган.

Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн” ўзининг Шохруҳ Мирзо хонақоҳига шайх бўлиб ўтишини ҳам Абу Саъид муруввати деб таърифламайди, балки “867 (1463) йили Ҳирот салтанати пойтахтининг ақобир ва аъёнлари... Шохруҳ хонақоҳининг шайхлик мансаби бу фақирга топширилишини маъқул кўрдилар”, деб изоҳлайди.

Хуллас, “Матлаи саъдайн” ўз давридаёқ шуҳрат қозонган эди. Ҳазрат Навоий “Маҷолис ун-нафоис” асарида муарриҳнинг илм-фан олдидаги улкан хизматига тан бериб, “хусусан, тарих илмиким, анда мусаннафоти бор ва машҳурдир, ҳар бир киши бу фанда анинг маҳоратин билай деса, ўз тарихидин (яъни, “Матлаи саъдайн”дан — **М.С.**) била олур”, деб ёзган эди. Абдураззоқ Самарқандийнинг замондоши адиб Низомиддин Абулвосе эса “Матлаи саъдайн” тўғрисида бундай дейди: “Ишончимиз комилки, бу ноёб таълиф (яъни асар)... андак вақт ичида кўп нусхаларда кўчирилиб тарқатилур ва турли диёрларда мажлислараро атир таратувчи бўлур”.

Ўз даврида Мирхонд “Равзат ус-сафо”, Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” каби машҳур тарихий асарларни яратар экан, бошқа нодир асарлар қаторида энг ишончли манба сифатида “Матлаи саъдайн”га таянганлар.

Бугунги кунда “Матлаи саъдайн”нинг нусхалари жаҳоннинг машҳур кутубхоналари ва музейларида сақланмоқда. Бу асар ўтган асрлар давомида француз, инглиз, немис, рус, испан ва бошқа тилларга тўлиқ ёки қисман таржима этилган. Ер юзидаги тарихчи мутахассислар Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ халқларининг XIV-XV асрлардаги иқтисодий, сиёсий ва маданий тарихига оид маълумотларни топишда “Матлаи саъдайн”дан мўътабар манба сифатида фойдаланмоқда.

Ватанимиз, халқимиз тарихини ўрганишда “Матлаи саъдайн” нафақат бугун, балки келгусида ҳам ишончли ва қадрли манба бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

Пўлат ЗОҲИДОВ

“ЎЗБЕКИYA” МУАММОСИ

Темур ва темурийлар даври тарихига қизиққан, шу даврга оид китобларни мутолаа қилган ўзбек фарзандида чексиз ҳайрат баробарида баъзи чигал саволлар ҳам пайдо бўлади.

Шулардан бири “Соҳибқирон ўзбекларга қарши курашганми?” деган қалтис саволдир. Бу саволга жавоб топмоқ учун “Темур тузуклари”, “Зафар йўли”, қолаверса, “Зафарнома”да учрайдиган “ўзбек”, “ўзбеклар”, “ўзбекия тоифаси” каби атамаларга мурожаат этмоқ зарур. Юзаки қараганда, мазкур маълумотларда ўзбек миллати вакилларига нисбатан салбий муносабат билдирилгандек. Аммо нахотки Амир Темур ўз қавми, ватандошларига қарши курашган бўлса?..

Марҳум тарихчи Бўрибой Аҳмедов тахминича, “ўзбеклар” номи билан тилга олинган аҳоли XIII аср ўрталаридан бошлаб Мовароуннаҳрнинг ғарбий қисми — Хоразмга Дашти Қипчоқдан “кўчиб келиб қолган уруғ ва қабилалар”дир. Бошқа бир

фаразга кўра, Хиндистонда бобурийзода Шоҳ Жаҳон (1628-57) кўрсатмасига бинан, унинг сарой котиблари томонидан, кучайиб кетган ўзбекларни камситиш учун мазкур атама атайин киритилган эмиш. Бироқ иккала тахмин ҳам “ўзбек” муаммосининг моҳиятини очиб бермаган.

Аслида Дашти Қипчоқдан ўзбек номи билан Мовароуннаҳрга бошпана излаб кўчиб келган туркий қавмларни маҳаллий аҳоли, яъни кўпчиликни ташкил этган туркий ўзбекларга қарши қўйиш, уларга муҳолиф сифатида ёндашиш ўша замондаги сиёсий-иқтисодий, диний, миллий вазиятни тушунмай, нотўғри талқин этишга сабаб бўлган. Кўчманчи ўзбеклар сиймосида фақат босқинчилик сифатини кўриш ҳам тарих ҳақиқатига хилоф муболағадир. Бинобарин, бўлиб ўтган катта-кичик тўқнашувлар замирида миллий низо эмас, балки мазлумларнинг юртни талаётган босқинчиларга қарши туғёни, озодлик учун кураш даъвоси ҳукм сурган.

Кўчманчи ўзбекларга нисбатан Амир Темурнинг қандай хусумати бўлиши мумкин деган масалага шарқшунос олим Ашраф Аҳмад аниқлик киритишга урин-

ган-у, ғайритабиий бир хулосага келган. Гўё "Амир Темур кўчманчи ўзбеклар билан курашган". Бундай курашнинг сабаби ва исботи фақат эътироз уйғотади. "Мовароуннахрдаги кўчманчи ўзбеклар Жета ўлкасидаги (Шарқий Туркистон) хоқонларга бўйсуниб, Мовароуннахрдаги маҳаллий амирларни, ҳукуматни тан олмаган ва уларга нисбатан "ўзи бек" бўлиб яшаган. Бу "ўзибеклик" ёки "ўзбеклик" кўп ҳолларда маҳаллий туркларга ноқулайлик туғдирган..." ("Зафар йўли", 7-бет). Бу ўринда "ўзбеклик" туғёни дастлаб маҳаллий турклар ичидан чиққани олимнинг хаёлига ҳам келмаган. Маҳаллий аҳоли, миллатидан қатъи назар, мўғуллар асоратига қарши бош кўтарган кезларда Темурбек Жета ҳокимиятида ўзининг ҳарбий фаолиятини бошлаган, ҳатто мўғул хоқони томонидан лашкарбоши этиб тайинланган. Шундай экан, Жета давлати кўмондони ўз аскарларига қарши курашган деган хулоса мантиққа тўғри келмайди. Амир Темур 1360 йилда мўғул хоқони Туғлуқ Темур томонидан Мовароуннахр олий ҳокими этиб ҳам тайинланган эди.

Аммо Мовароуннахрга 1361 йилда лашкари билан қайтиб келган "Хоқон Туғлуқ Темур менга берган ёрлиғига зид равишда мамлакатдаги олий ҳокимликни ўғли Илёсхўжага топширди, мени эса лашкарининг бош амири этиб тайинлади. Бундай камситишдан мен қаттиқ изтироб чекдим: мен ҳокимият қўлимдан тортиб олиниб, фақат аскарларнинг бош амири лавозимига қўйилганимдан қаттиқ хафа бўлдим" (Ўша манба, 19-бет).

Амир Темурнинг эътирофича, "Илёсхўжа ҳоким учун керак бўлган сифатларга эга эмас эди: унга на амирлар, на ўзбеклар бўйсунитарди". Гап қайси ўзбеклар ҳақида боряпти? Бизнингча, Амир Темур бунда ўз лашкари сафидаги жанговар ўзбекларни назарда тутган. Уларни Дашти Қипчоқдан келган кўчманчилар деб тахмин этишга эса ҳеч қандай асос йўқ. Демак, саркарда ўз кўшини таркибидagi ўзбекларга қарши курашмаган.

Амир Темур "ўзбек", "ўзбекия тоифаси"га муносабат билдирганда, ҳар гал воқеа моҳиятига эътиборан ана шу ата-

маларга алоҳида маъно юклайди. Кўпгина "ўзбек" деганда маҳаллий-туркий аҳоли ичидан чиққан жанговар гуруҳлар назарда тутилгани маълум бўлади.

"Чифатой улуси" XIII аср давомида узлуксиз инқирозни бошдан кечириб, майда ҳокимлигу амирликларга бўлиниб кетди. Мўғул хоқонлиги заифлашиб, давлат бошқаруви жиловни бўшашиб қолгач, мамлакатда бошбошдоқлик авж олди. Шундай мураккаб даврда она юрти Туркистонни мўғул истибодидан озод қилиш ниятида бўлган Амир Темур айнан мўғул хизматида юргани учун ҳам жанговар ўзбеклар газабига учрайди. Боз устига, мўғул хоқони Туғлуқ Темур ўз олий амирини қатл этиш ҳақида ёрлик чиқаради. Хушёр саркарда турли тажовузлар гирдобидан ниҳоятда машаққат билан қутулади.

"Зафарнома"дан маълум бўлишича, Амир Темур эзгу мақсади йўлида кўп қийинчиликларни бошдан кечиради, мўғул ҳукмдорлари таъқибидан қочиб, сарсон-саргардон юради, туркманлар қўлида икки ойдан ортиқ зиндонда сақланади, Самарқанддаги опаси Қутлуғ Туркон оға уйида бир неча ой душманлардан бекинб ётади. Айни вақтда ўз тарафдорларини яширинча курашга тайёрлаб боради. Шундай нотинч замонда ногоҳ сирини очилиб қолган Темурбек эҳтиёт юзасидан, ўзи эътироф этгандек, "Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши уруш" бошладан қочиб, тоққа чиқиб кетади.

Амир Темур кимга қарши қўзғалмоқчи эдию унинг қандай сирини халққа аён бўлиб қолди? Бу қандай саволларга жавобни уламо ва машойихлар Амир Темур номига ёзиб берган ахднома ва фатво нусхасидан топиш мумкин. Уламолар Мовароуннахрдаги бутун аҳли ислом, сипоху райят ва машойихларга мурожаат

этиб, ҳамма "Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни "Амир Темур Қутби салтанати олий" деб атасинлар ва уни Оллоҳнинг (ердаги) қудрат-салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган ўзбекиё тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар..." дея даъват қилган эди ("Темур тузуқлари", 21-бет). Ана шундай байъат фатвосидан руҳланган Амир Темур "жанги жадал байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашкар тортиш"га қарор қиладди. Лекин Самарқанд аҳолиси Амир Темур илгари мўғул ҳокимияти саркардаси бўлгани учун ҳам диний уламолар фатвосига қўшилмайди.

Аслида, шаҳарда зўравонлик қилаётган ўзбеклар Дашти Қипчоқдан келган кўчманчилар эмас, балки маҳаллий аҳоли орасидан қурол кўтариб чиққан жанговар туркий ўзбеклар эди. Улар нафақат мўғул ҳокимиятини ағдариб ташлади, балки давлат бошқарувини қўлга олган диний уламоларнинг талай имтиёзларини бекор қилиб, ер-сувга эгаллигини ҳам чеклаб қўйди.

Шу вазиятда диний уламолар Амир Темур шахсида ўз мададкори, халоскорини кўрди. "Худди шу пайтда Термизнинг айрим саййидлари шикоят қилиб, ўзбеклар пайғамбар алайҳиссалом зурриётларидан етмишта саййидни асир қилиб олиб кетдилар" деб арз этади ("Зафар йўли", 19-бет). Бу хабардан маълум бўладики, жанговар ўзбеклар фақат Самарқандда эмас, балки Термиз тарафда ҳам диний уламоларга тазйиқ ўтказган. Фурсатдан фойдаланган Амир Темур ғоят абжирлик билан саййидларни бандилиқдан қутқариб, ўз обрўсини кўтаришга эришади. "Мен бўлсам ўз салобатим ва ҳайбатим билан ўзбеклар устидан ғалаба қозондим ва мазлумларни золимлар жабридан халос қилдим" деб ёзади у ("Темур тузуқлари", 20-бет).

Тахминан шу даврда "мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбекиё тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб

бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар" (Ўша бет).

Самарқанд шаҳри мўғул ҳукмронлигидан қутулиб, ўзбеклар қўлига ўтган. Яширин тайёргарлик кўрган Амир Темур "кўзғолон байроғини" кўтаришга журъат этмайди, чунки "бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар" (Ўша бет). Шаҳар аҳолиси яқинлашаётган хавфдан огоҳ бўлган, ўзбеклар тўпланиб мудофаага тайёрланади. "Шундан кейин ўйланиб қолдим, — дея давом этади Амир Темур, — мабодо Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши уруш бошласам-у, бироқ Мовароуннаҳр аҳли (жангдан) қўл тортса-чи? Шундай бўлгач, яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишнинг истаганлар ҳузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, ўзбекларга қарши жанги жадални бошлагайман, деб қарор қилдим. Самарқанддан чиққанымда олтмиш отликдан бошқа бир киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим хато бўлмаган экан. Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, бир киши бўлса ҳам бизга келиб қўшилмади" (Ўша бет).

Ов қилиш баҳонасида Самарқанддан чиқиб кетиб, бир мазорга беркиниб олган Амир Темур бошини бир тошга қўйиб қаттиқ ухлаб қолади. Тушида қандайдир қуш хумо каби устида қанотларини ёйиб бошини беркитади. Уни бир қўйчивоннинг "Бек йўғинда сиз — бек!" деган сўзлари уйғотиб юборади.

Амир Темур бу тушни хайрли башорат деб, ундан далда олиб Бадахшон шоҳларига қўшилишга қарор қиладди. Йўл-йўлакай Саййид Амир Кулол зиёратига боради. Пири бузруквор Хоразмга бориб сипоҳ йиғишни маслаҳат беради. Бундан хабар топган Илёсхўжа Хива ҳокими Тўқал баҳодирга катта қўшин билан унга қарши чиқишни буюради. Саргандонликда юрган Амир Темур ҳаётида янада оғир кунлар бошланади. У туркманлар қўлига асир тушиб, бир неча ой зиндонда ётади, 1362 йил Сеистондаги жангда оғир ярадор бўлади. Жароҳати бит-

гунга қадар икки ойча Гармсир деган мавзеда туриб қолади. Балх сарҳадидаги тоғларда қўним топиб, ўша ерда қўшин тўплаб, "Мовароуннаҳр мамлакатини бўйсундириш учун юрушга" тайёрланади. Чунки бу вақтда хоқон Туглуқ Темур вафот этган эди. Амир Темур қайноғаси Амир Ҳусайн билан кенгашиб, биргаликда Жета хоқони Илёсхўжага қарши чиқади. 1360 йил 16 июнда Тошкент ва Чиноз ўртасида бўлиб ўтган "Лой жанги"да Амир Ҳусайннинг лаёқатсизлиги оқибатида мўғуллар голиб келади. Икковлон тирик қолган сипоҳлари билан Амударё томонга қочади.

Илёсхўжа қўшини эса Самарқанд яқинида пайдо бўлади. Мўғул лашкари бостириб келаётган ўша паллада Самарқанддаги аҳвол қуйидагича эди: шаҳар аллақачон ўзбеклар қўлига ўтган; мўғул ҳокими қочиб кетган; уламо ва бойлар мулкни талон-тарож бўлган.

Бу хусусда Шомийнинг "Зафарнома"-си (1404 йил) ниҳоятда қисқа хабар беради. "Мавлонзодаи Самарқандий, Мавлон Хурдак Бухорий ва Абу Бакр (Калавий) Наддоф учовлон сарбадор бўлишиб, безори одамлар улар атрофига йиғилган эди. Улар Жета лашкарининг Самарқандга киришига йўл қўймади, (лашкар) ожизлик қилиб, ортиқ тўхтаб турмади. У уч киши сарбадорликдан мағрурланиб кетиб, жабру зулми ҳунар қилиб олди. Халқ уларнинг қўлида жабру ситам ва адолатсизликка гирифтор бўлди". (50-бет).

В. Бартольд "1365 йилда Самарқанд бўлган халқ ҳаракати" номли тадқиқотида шу мавзу билан боғлиқ барча ёзма манбаларни таҳлил этаркан, мазкур воқеаларга доир аниқ ҳужжат қолмаганини афсус билан қайд қилади. Олим тўплаган материаллар Ўзбекистон тарихига оид китобларда "сарбадорлар кўзғолони" сифатида талқин этилди, шу асосда ҳатто бадиий асарлар яратилди. Лекин бирорта тарихшунос, Амир Темур айтиб ўтганига қарамай, шаҳардаги ўзбекларнинг зўравонлиги ва сарбадорларнинг жабр-зулми орасида боғлиқлик борлигига эътибор қаратмаган. Ҳатто

Бартольд ҳам сарбадорлар ҳақидаги тадқиқотида Амир Темурнинг ўша даврга оид фикрларини инobatга олмаган. Ўзбек — сарбадор муаммосини ўрганиш борасида Ҳофиз Абрунинг "Зубдат ат-таворих" (1431 йил) асаридаги Самарқанд сарбадорлари ҳаракати тафсилоти муҳим аҳамият касб этади.

Мўғуллар Самарқанд атрофига келганда аҳоли ташвишга тушиб, шаҳар жоме масжидига йиғилган. Шаҳарни ёвдан мудофаа қилиш хусусида фикрлашган. Жоме масжидида Мавлонзода оташин нутқ сўзлаган. Шу ўринда тадқиқотчи Ю.Ҳакимжоновнинг қисқартирган ҳолда қилган таржимасидан иқтибос келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: "Эй мусулмон жамоаси! — дея мурожаат этади Мавлонзода. — Бугун кофирлар устунлик қилмоқда. Улар мусулмонларнинг хонумони, хотин, бола-чақаси, номуси, еру молига кўз олайтириб келди. Ҳозир амрига мувофиқ иш кўрса бўладиган ҳоким йўқ. Шу кунгача бож-хирож деган ном қўйиб, мусулмонлардан жуз олган ҳоким, уни ўз ҳою ҳаваси йўлида сарфлади, кучли душман пайдо бўлгач, мусулмонларни ташлаб қочди. Энди эса шаҳар аҳолиси ҳар қанча тортиқ қилмасин, (мўғуллардан) халос бўлолмайди. Қиёмат куни Тангри таоло сизлардан бу воқеаларнинг жавобини сўрайди. Ўшанда сиз нима деб жавоб берасиз?"

Ҳофиз Абру босиб келаётган душманни "мўғуллар" деб ёзади. Масжиддаги жамоа эса "кофирлар" деб атайди. Мавлонзода шаҳарда ишончли ҳоким қолмаганини таъкидлайди. Мусулмонларни ташлаб қочган амирлар деганда Амир Ҳусайн ва Амир Темурни ҳамда уларнинг тарафдорларини ҳам тушуниш мумкин.

Масжидда Мавлонзода йиғилганлардан сўради: "Улуғлардан бирортангиз мусулмонларни сақлаб қолишни, ислом шаҳрини муҳофаза қилишни ўз зиммангизга оласизми? Токи биз унга эргашиб хизматида бўлайли!"

Самарқанднинг барча ақобир, ашрофу бузургворлари хомуш тортиб, ҳеч бири жавоб бермади. Шундан кейин Мавлонзода: "Сиз ўз зиммангизга олиб,

журъат қадамини илгари қўймас экансиз, агар мен ўз зиммамга олсам, мадад бериб, ҳамроҳлик қиласизми ёки йўқми?" деб сўради.

Бари авоми хос бу гапни маъқуллаб бирдан ҳайқирди ва уни ўзларига етакчию сардор этди. Мавлонзода шаҳар мудофаасини бошқарди. Душман ҳужум қиладиган кўчага беш юз жангчини пистирмага қўйди. Икки кун давом этган тўқнашувда мўғулларнинг минг аскари мажруҳ бўлди, юз нафари қўлга олинди. Боз мўғул отлари орасида вабо тарқалгач, пиёда қолган душман тумтарақай бўлиб кетди.

Ҳофизи Абрӯ Самарқанд воқеаларини қарийб 65 йил кейин ёзган бўлса-да, худди ўзи гувоҳ бўлгандек аниқ тасвирлайди, чамаси, тарихчи ишончли манбалардан фойдаланган. Гарчи узокда бўлса ҳам, Амир Темури Самарқанддан хабар келгач, Амир Аббосни бир неча отлик билан "сувдан кечиб ўтиб, вилоятга кириш ва ёғийнинг аҳволини ўрганиш" учун юборади. "Мавлонзода ҳам айна пайтда аҳволни билиб келиш учун бир неча отликни Жайхун соҳилига жўнатган эди". Шу ўринда бир неча савол туғилади: Амир Темури ёғий деганда мўғулларни назарда тутганми ёки Самарқанд мудофаачилариними? Айна вақтда Мавлонзода нега мўғуллар тарафига эмас, балки мамлакат ичкарисига — Жайхун томонга айғоқчи юборган?..

Барча тафсилотни эшитгач, Амир Темури мактуб орқали Амир Ҳусайнни бундан хабардор қилади. Икки амир учрашиб, "сарбадорлар ҳақида фикр алмашди ва чораю тадбирлар мўлжалладилар. Охири уларни ҳийла билан қўлга туширишга қарор қилдилар".

Амир Темури Қаршига қайтиб, қиш ойларида қалъа деворини қуриб битказди. Амир Ҳусайн эса лашкар тўплаб, Самарқандга йўл олади. У сарбадорларга мактуб йўллаб, уларга ишонинини, ҳатто ўз амирларидан ҳам яқин тутишини ёзган ва Самарқанд яқинидаги Конибил мавзесига етгунча унинг ҳузурига келмасликни илтимос қилган. Сарбадорлар унинг такаллуфини чин билиб, фурсатни бой

берган. Хуллас, Амир Ҳусайн ҳийла-найранг билан сарбадорларни қўлга туширади ва дорга осди.

Низомуддин Шомий ёзишича, Жета лашкари устидан ғолиб келган аҳолининг уч раҳбари тез орада "сардорликдан мағрурланиб кетиб, жабру зулмни ҳунар қилиб олдилар. Халқ уларнинг қўлида жабру ситам ва адолатсизликка гирифтор бўлди". Шунинг учун ҳам зулмкор сардорларни дорга осган Амир Ҳусайн аҳоли назарида дастлаб халоскор сифатида намоён бўлади.

"Амир Ҳусайн Самарқандга етгач, сарбадорларни дорга осиб, халқни уларнинг шарридан (жабру зулмидан) қутқаришга буюрди. Амир Соҳибқирон Мавлонзода учун шафоат тилаб, уни халос этди. Қолганларни ҳалок қилдилар" ("Зафарнома", 50-бет).

Худди шу воқеани Шарафуддин Али Яздий бошқача талқин этади: "Бу фатҳ ва нусрат шаҳарнинг элига муяссар бўлди. Раиятлар бир-бирига зулм қила бошладилар. Ҳар кимдаки куч-қувват бор эрди, ғурури ели пайдо бўлиб, аёғини ўз ҳадидан юқори қўяр эрди, жавр илгини узатиб, фасод қилур эрди". Босқинчи мўғуллардан ғолиб шаҳар аҳли орасида тартибсизлик, талон-тароҳ, безорилик ва ноҳақлик авж олган. Бебошлик оқибатида Амир Ҳусайннинг ҳийла тузоғига тушган халқ кураши сардорлари жазоланган, сарбадор бўлган. "Зафарнома" ноширлари изоҳида "сарбадорлар хўжасизлик оқибатида юзага чиққан авантюрачилар, уларнинг қатл этилгани тўғри" деб баҳоланган. Ҳатто сарбадорлар "халқ ҳуқуқини ҳимоя қилувчи миллий қаҳрамон даражасига кўтарилгани" шубҳа остида қолган. XX аср тарихшунослигида эса Самарқанддаги миллий кўзғолон сифатида ижобий таърифланган 1365-66 йил воқеалари — сарбадорлар ҳаракати тескари талқин этилган.

Ниҳоят, муҳим хулосага едик. Самарқандга бостириб келган ашаддий душман — талончи "мўғуллар", "кофирлар"га қарши бош кўтарган ғолиб халқ — "сарбадорлар", уларнинг сардорлари сарбадор сифатида қатл этилган.

Жанговар ўзбекларга қарши чиқарилган байъат-фатво билан "Зафарнома"да сарбадорларга билдирилган муносабатни шу нуқтаи назардан таққослаб кўрсак, жанговар ўзбекларнинг Самарқанддаги хатти-ҳаракати, яъни мўғуллар ва уламолар ҳукмронлигига қарши озодлик кураши билан худди ўша Самарқандга бостириб келган мўғуллар черикини мағлуб этган сарбадорлар орасида қандайдир муштараклик борга ўхшайди. Чунки жанговар ўзбеклар ва сарбадорлар ҳаракати Самарқандда тарихан аниқ даврда — 1363-66 йиллар давомида қайд қилинган.

Агар уламолар чиқарган байъат-фатводаги "ўзбеклар" сўзи ўрнига "жанговар", "сардор", "сарбадор" каби сўзларни қўйиб кўрсак, диний фатвонинг асл мазмуни, кимга қарши қаратилгани очик-ойдин бўлади. Сарой тарихчиси Низомуддин Шомий "сарбадорлар"ни қоралаб, улар "жабру зулми хунар қилиб олдилар, халқ уларнинг қўлида жабру ситам ва адолатсизликка гирифтор бўлди", деганда айни диний уламолар байъат-фатвосидаги "ўзбекия тоифаси"га берилган салбий муносабат эсга тушади. Демак, Амир Темур шаҳар ичида исён кўтариб, мағлуб этмокчи бўлган ўша "ўзбекия тоифаси"га Самарқанд сарбадорларини ҳам киритсак бўлади. "Ўзбекия тоифаси" — ўзи бекликни даъво қилиб, шаҳар ва қишлоқларда мўғуллар истибдодига, садри жаҳонлар ҳукмронлигига қарши чиққан жўмард жанговар йигитлар тўдаси деган хулосага келамиз.

Кўчманчи мўғуллар асоратида қолиб кетган Мовароуннаҳрда ўша тушкунлик ва таназул даври — XIV асрнинг иккинчи ярмида озодлик учун кураш тўлқинлари кўтарила бошлади. Тарихий манбаларда қайд этилган "ўзбекия тоифаси" мураккаб жараёнлар орқали тарих майдонига саркарда Амир Темурни олиб чиқди. Уч сиёсий куч — уч қудратли оқим ичидаги шиддатли курашларда тобланган Амир Темур 1370 йилда Туркистон тахтини эгаллади, Мовароуннаҳрни мўғуллар истибдодидан озод қилди.

Амир Темур "ўзбекия тоифаси"га қарши олиб борган жанг-жадалларнинг асосий сабаб ва фактларини тадқиқ этганда, "Темур тузуклари" ва "Зафар йўли" китобларида жанговар ўзбекларга салбий муносабат билдирилгани бирор бир ғараз билан кейин қўшилган уйдирма эмас, балки шахсан Соҳибқирон томонидан атайин келтирилган муҳим маълумот экани кўзга ташланади. Самарқанд, Термиз, Қарши шаҳарларида тилга олинган ўзбеклар аслида маҳаллий туркийлар орасидан чиққан марди майдон, қасоскор жангчилар (ополченец, партизан) бўлиб, улар аҳоли орасида "ўзбекия тоифаси" номи билан машҳур эди. Уламолар махсус байъат-фатво чиқариб, Амир Темурни жанговар ўзбекларга қарши курашга даъват этади, лекин амалда бунинг акси бўлиб чиқади. Соҳибқирон усталик билан олиб борган сиёсат натижасида жанговар ўзбеклар Амир Темур томонига ўтиб, унинг энг сара аскарларига айланади.

Амир Темур нима учун сарбадорлар сардори Мавлонзодани дордан сақлаб қолди? Чамаси, у Самарқанд ўзбеклари — сарбадорларни ўзига оғдиришни кўзлаган ва кейинроқ мақсадига эришган, улар Амир Темурнинг сиёсий таянчига айланган. Бинобарин, Амир Темурнинг доно сиёсати ва мардона ҳаракатлари билан жанговар ўзбеклар душмандан дўстга айланган.

Низомуддин Шомийнинг "Зафарнома"си саройдаги мавжуд ҳужжатлар, воқеа гувоҳларининг хотиралари ва шахсан Амир Темур назорати остида битилган. Айниқса, 1393-1404 йиллар давомида муаррих кўплаб воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган. Шунинг учун ҳам асарда Соҳибқирон тилидан айтилган сўзлар ишончлидир.

"Зафарнома"да қайд қилинишича, Амир Темур "шаввол ойининг йигирманчисида (1393 йил 29 август) иқбол барокатида Бағдод ерига етди... Тонг отгач, лашкарлар гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж бўлиб етиб келди" (184-бет). Соҳибқирон илтифотиюга муяссар бўлган сарой тарих-

чиси Низомуддин Шомий шаҳар дарво-
засидан чиқиб, куюндек келаётган қўшин-
ни кузатаркан, ҳайрат ва таажжуб билан,
"Ахир, булар қандай тоифадурларки, ўзга
халқлардан салобат ва ботирликда, ши-
жоат ва жавонмардликда мумтоздир",
дейди. Тарихчи айтганидек, куч-қудрати-
нинг зўрлиги ва жасурлиги билан устун-
лик қилиб келаётган лашкарнинг аксари-
яти Мовароуннаҳрдан чиққан туркийлар
бўлиб, улар сафидаги жанговар гвардия-
ни ўзбек ўғлонлари ташкил этарди.

Бундай хулосанинг исботини Амир
Темур сўзларидан ҳам топамиз. Дажла
дарёсидан ўтган лашкар пешволари Ай-
бож ўғлон, Жалол баҳодир, Усмон баҳо-
дир ва бошқа қирқ беш сарбоз душман-
ни изма-из қувиб борган. Карбало даш-
тида қаттиқ тўқнашув бўлган. Душман
қочиб қутулган, лекин даштда қолган
ғолибларнинг сувсизликдан тинка-мадо-
ри қуриган. "У кунлари ҳаво ғоятда ис-
сиқ, Карбало дашти сувсиз эди. Ҳаро-

ратнинг зўрлиги ва кучли ташналикдан
одамлар ҳалокат ёқасида эдилар. Айбож
ўғлон ва Жалол баҳодир бир гуруҳни сув
излашга юбордилар. Кўп жидду жаҳд
қилиб келтирган сувлари икки ичим миқ-
доридан ортиқ эмас эди. Бир ичимини
Айбож ўғлон ичди ва амир Жалолга
қараб: "Ташналикдан ҳалок бўляпман, бу
миқдор билан ташналигим қонмайди.
Агар у бир ичим сувни ҳам менга бағиш-
ласанг, ғоятда сахийлик ва бениҳоя жа-
вонмардлик бўлмай", деди". Жалол баҳо-
дир ўз ҳиссасидан кечиб, сувни шери-
гига беради. Улар эсон-омон қайтганда
воқеадан хабардор бўлган Амир Темур
ҳаёт-мамонт палласида жасорат кўрсатган
қаҳрамонлар шаънига тасанно айтади.
Амир Жалолга қарата айтган сўзлари
алоҳида тарихий аҳамият касб этади:
"Сен ўз ҳиссангдаги сувни қиёт насли-
дан бўлган ўзбекка берган экансан, Чи-
ғатой улусида бу карамлилик ёди боқий
қолғусидир" ("Зафарнома", 186-бет).

Алишер АЛИҚУЛОВ. "Қалъани забт этиш"

“Қиёт наслидан бўлган ўзбек” ибораси тарихий таҳлил, талқин ва изоҳни талаб қилади. Қиёт насли — ўзбек халқи таркибидаги энг қадимги қавмлардан. Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Хоразмнинг қадимги пойтахти Қиёт шаҳри бўлган. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ва Абу Райҳон Беруний худди шу шаҳарда таваллуд топган. Шаҳарни Х асрда Амударё ювиб кетган, қолган қисми тарихий манбаларда Қиёт номи билан машҳур. Ҳозирги номи — Беруний. Ўтмишда қиёт наслидан тарқаган қавм аслзодалар ҳисобланган.

Демак, Айбож ўғлон — қиёт аслзодалари фарзанди. Абулғозий Баҳодирхон “ўғлон” сўзини “хон ўғли”, “хонзода” маъносида изоҳлаган. Амир Темури “ўзбек” атамасига алоҳида урғу бериб, уни пок насабли “фидойи”, “жўмард”, “баҳодир”, “жанговар” маъноларига қўллаган.

“Чигатои улусида бу қарамлик ёди боқий қолғусидир” жумласи Мовароуннахр — Туркистондан чиққан икки туркий ўзбек қаҳрамони Айбож ўғлон ва Жалол баҳодир шарафига айтилган юксак таҳсиндир.

“Зафарнома”да Қарши шаҳри учун бўлган жангда шаҳар мудофиачилари орасида кураш олиб борган бир паҳлавон ҳақида бундай дейилган: “Амир Мусо томонидан бир ёш ўзбек йигити бор эди. У йигитлиги ва куч-қувватига мағрур бўлиб, гурзи кўтариб майдонга кирди” (59-бет). Қайси аломатига қараб муҳолиф томонидаги йигитнинг ўзбек экани аниқланган? Чамаси, тарихчи ялангтўш, паҳлавон йигитнинг бўй-басти, шижоати, мардлигини назарда тутиб “ўзбек” деб таърифлаган. Шу ўринда беихтиёр ҳазрат Навоий қаламига мансуб ўзбекнинг ташқи сифатидан дарак берувчи сатрлар ёдга келади:

*Шоҳу тожу хилъатиким, мен томоша
қилғали,
Ўзбегим бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи
бас.*

Ўзбек — мўғул ҳукмронлигига қарши отланган қасоскор мард йигит, мўғул хоконига тобе сарбоз — навкар эмас.

Ўзбек — ёғидан Самарқандни мудофаа қилган мард жангчи. У сардорлари дорга осилгани учун ярим аср кейин ёзилган тарихий манбаларда “сарбадор” деб номланган.

Ўзбек — Амир Темури сўзлари билан таърифлаганда, “хос ул-хос навкарлар, асли тоза, пок наслик, ақл-фаросатлик, олдини ва орқасини ўйлаб иш тутадиган кишилар эди” (“Темури тузуқлари”, 78 бет).

Демак, “Ўзбек насабномаси”да кўрсатилган 92 бов — қавм (уруғ, қабила, тўда) сиёсий шиор — “ўзбек” номи билан тарих майдонига чиққанда сафнинг олдида марди майдон, жўмард, камтарин сарбозлар — “ўзбекия тоифаси” турган деб хулоса қилиш мумкин.

Муҳаммад Шайбонийхон (XVI аср) ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келиши натижасида маҳаллий аҳоли — туркийлар халқ номини билдирувчи этноним — “ўзбек” атамасини қабул қилган деган нотўғри даъво тарих фанига анча сингиб қолган. “Шу вақтдан бошлаб “ўзбек” атамаси халқ номини билдирувчи этник атама бўлиб қолди. Бу ерда “ўзбек” сўзининг фақат бир этноним сифатида келиб чиқиши ҳақида сўз бораётир”, деб хулоса қилган эди Бўрибой Аҳмедов. Қадимдан ота юрти Туркистонда яшаб келаётган катта бир халқ устига Дашти Қипчоқдан бостириб келган кўчманчилар номини қабул қилиши натижасида “ўзбек” этноними пайдо бўлган деб даъво қилиш тарихни тескари талқин этишдир, холос.

Мавзу эътиборига кўра аҳамиятли бўлган ушбу мақола архитектура доктори, марҳум олим Пўлат Зоҳидовнинг шахсий архивидан олиб эълон қилинмоқда.

NUH TO'FONI

Қадимги дунё тарихига оид китобларда Нух тўфони ҳақида кўп ёзилган. Бу манбаларнинг бир қисми диний мазмунда бўлиб, уларда мазкур офатни Парвардигор иродасига боғлаш билан қаноат ҳосил этилади. Бошқа манбалар эса илмий йўналишда бўлса-да, уларда ҳам тўфон сабаблари етарлича очиб берилмайди. Аксинча, зарур асосга эга бўлинмаса ҳам, фалокат юзасидан “умумлашма яшаш” ёки уни “ривоятга чиқариш”га ҳаракат қилинади. Биз биринчи ҳолда “Ер пайдо бўлгандан бери жуда кўп zilзилалар ва... сув тошқинларини бошидан кечирди” қабилидаги хулосаларни назарда тутаяётган бўлсак, иккинчи ҳолда “Месопотамияда қишда сурункали ёмғир ва дарёлар тошқини бошланади. Шу сабабли бу ерда жаҳондаги энг қадимий мифлардан бири — Ер юзини бутунлай сув босиши тўғрисидаги тўфон ривояти дунёга келди” қабилидаги мулоҳазаларни назарда тутмоқдамиз. Шу икки “парча”данок кўриниб турибдики, бундай тўхтамлар аллақачон умумэтироф этилган ва ҳатто мактаб дарслиklarига ҳам киритилган.

Бизнингча, Нух тўфони муаммосига бундай ёндашув, эволюция назарияси асосчиси Ч.Дарвиннинг сафдоши ва унинг қарашлари тарғиботчиси биолог олим Т.Гекслининг (1825-95) шу мавзуда-

ги тадқиқотида баён этилган хулосаларга бориб тақалса ажаб эмас. Олим XIX асрнинг табиий фанлари тўплаган маълумотларга таяниб, Нух тўфонига ҳақиқатан ҳам тарихда рўй берган воқеа деб қараш геология фанининг инкор этиб бўлмас маълумотларига зид ва шу боисдан уни бир чўпчак мисол қатъиян рад этиш зарур, деган мазмунда хулоса чиқарган эди. Аслида Т.Гекслининг бу нуқтаи назари XIX асрда табиий-илмий дунёқараш атрофида авж олиб кетган кескин ва муросасиз курашлар руҳини акс эттирар эди, холос. Бироқ динга нисбатан жанговар кайфиятда бўлган совет мафкураси бундай моддиюнча нуқтаи назарга шубҳадан четда турувчи ҳақиқат тамғасини босиб қўйди.

Ч.Дарвин ва Т.Гексли яшаб ижод этган даврдан буён бир асрдан зиёдроқ вақт ўтди. Бу давр ичида табиий фанлар XIX аср марраларидан анча илгарилаб кетди. Қолаверса, бугун Нух тўфонига ўхшаш муаммоларни Т.Гексли сингари фақат бир фан (айтайлик, геология) доирасида ҳал этиш мумкин эмаслиги маълум бўлиб қолди. Демак, Нух тўфонини илмий муаммо сифатида яна баҳс доирасига тортиш мумкин. Бу муаммо тадқиқига эса, бизнингча, табиий ва ижтимоий фанларнинг бутун мажмуини жалб этиш лозим. Чунки бундай миқёсдаги

тўфон бир ёки икки фан соҳаси билан чекланадиган сабабларга ҳам, оқибатларга ҳам тобе бўлмайди.

Биз куйида баён этадиган мулоҳазалар ва улар асосида чиқарадиган хулосаларга бу борадаги камтарона бир уришиш деб қарашни ўтинган ҳолда, даставвал Нух тўфони ҳақида маълумот берувчи муҳим манбаларга тўхталиб ўтишни лозим топдик. Машхур инглиз этнограф ва диншуноси Ж.Фрэзер “Қадимги Аҳдда фольклор” деб аталган тадқиқотида (М., “Политиздат”, 1985) буюк тўфон ҳақидаги афсона баъзи ўзгаришлар билан қарийб бутун дунёга ёйилгани хусусида маълумот беради. Чунончи, у қадимги Бобил, Иудея, Греция ва Ҳиндистонда, шунингдек, Шарқий Осиё, Малай архипелаги, Австралия, Янги Гвинея ва Меланезия, Полинезия ва Макронезия, Шимолий Америка, Мексика, Жанубий Америка ва, ниҳоят, Африкада тарқаган шундай афсоналарни таҳлил этади.

Хўш, Нух тўфони ҳақидаги афсона бизнинг худудимиз — Марказий Осиёда ҳам азалдан мавжуд бўлганми? Бу хусусда аниқ хулосалар чиқариш учун, афсуски, қўлимизда етарли маълумотлар мавжуд эмас. Бироқ бу тўфонга доир хабарлар Турон ерларига VII — VIII асрларда араб босқини ва ислом ёйилиши билан кириб келган, дейишга ҳам у қадар асос йўқ. Чунки Марказий Осиёнинг бу давргача бўлган тарихига доир манбалар зардуштийлик дини билан алоқадор экани сабаб ёқиб юборилган. Ана шундай манбалар орасида энг эътиборлиси бўлган “Авесто” ҳам бизгача тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Шунинг учун ҳам унда бутун оламни сув босгани ҳақида ёзилмаган, деб хулоса чиқара олмаймиз.

Буюк тўфон ҳақида бизгача сақланиб қолган энг қўхна манба — Оссурия харобаларидан топилган сопол битикда куйидаги воқеа баён этилган: “Одамлар диндан қайтди. Куфр ва жиноят авжга минди. Маъбудлар инсонлар ақлини киритиб қўйиш учун бирин-кетин қурғоқчилик, камҳосиллик, очарчилик ва бошқа офатларни юборди. Аммо булар ҳам фойда бермади. Шунда у гуноҳкор инсониятни йўқотиб юбормоққа аҳд қилди.

Бу вақтда Бобилнинг Шуриппак шаҳ-

рида Утнапиштим шоҳ эди. Унинг лақаби Хасисатра (“доно”) эди. Донолик ва обиҳаёт маъбудиди Эа унинг қошига келди ва шундай деди: “Эй Шуриппак хукмдори, уйингни буз, бойликни ташла, ҳаётингни ўйла — ҳаёт йўлида бойликдан кеч (нафратлан), тезда кема яса, унга аҳли оилангни ол”. Сўнгра маъбуд Эа унга кемани қандай ясашни ва шаҳар аҳли саволларига қандай жавоб беришни ўргатди.

Утнапиштим буйруққа амал қилди, бир неча кунда усти берк, сув кирмас, пишиқ кема ясади. Унга барча оила аъзолари, уй ҳайвонлари ва ҳатто йиртқич жониворларни жойлади.

Айтилган кун кечкурун ваҳимали ёмғир бошланди. Шоҳ кемага кириб, эшикни маҳкам беркитди. Эрта тонгдан қаттиқ бўрон турди, осмонни қора булут қоплади, булут ичра бўрон маъбудиди Адад жар соларди. Овоз осмонни титратди, қақин ерни ёритди. Сўнгра оламни зулмат қоплади — ака укани кўрмас, одамлар бир-бирини танимас эди. Ҳатто маъбудлар кўрқувдан фалакнинг юқори қаватига, бош маъбуд Ан даргоҳига қочдилар. Маъбуд Иштар сувга ғарқ бўлаётган одамларга қараб йиғлар, тошқинга розилик берганидан афсус чекар эди.

Тўфон олти кечаю олти кундуз давом этди ва бутун Ер юзини сув қоплади. Еттинчи кун тонгда тўфон сусайди ва сув босқини тўхтади...”

Тўфон босилгандан кейинги воқеалар битикда мана бундай баён этилади: “Утнапиштим дарчини очди, дунёга боқди ва йиглаб юборди. Кема Низир тоғига келиб тўхтади ва олти кун жойидан силжимай турди. Еттинчи кун Утнапиштим кабутарни учирди, кабутар қуруқлик топа олмай, кемага қайтди. Ундан кейин учирилган қалдирғоқ ҳам қайтиб келди. Учинчи сафар қарға учирилди. Қарға сув пазайганини кўрди, ўлакка еб тўйди ва қайтиб келмади.

Шундан сўнгра Утнапиштим қурбонлик қилди. Маъбудлар қурбонлик ҳидини тўйди ва қурбонлик қилувчи қошига шошди.

Маъбуд Иштар осмон бўйлаб камалак ёйди ва жаҳл билан тошқин сабабчиси маъбуд Белни ёзғирди. Донолик маъбудиди Эа ҳам унинг одамларга юборган жа-

зоси ўта шафқатсиз бўлгани ва бунинг оқибатида кўплаб айбисизлар ҳам қири- либ кетгани ҳақида сўзлаб, аслида... тош- қиндан бўлак чора кўрилиши лозим эди, дея мазаммат қилди. Маъбуд Белнинг кўнгли юмшади, омон қолганларни дуо қилди ва уларни дарё бўйига жойлаш- тирди” (Ярославский. Е. Библия для ве- рующих и неверующих. М., “Политиз- дат”, 1977, стр. 68-69).

Нух тўфони ҳақида “Гилгамиш” дос- тонидаги ҳикоя ҳам Утнапиштим тилидан бош қахрамонга сўзлаб берилади. Унда тўфондан сўнг Утнапиштимга абадий ҳаёт ато этилгани баён қилинади. Бу ҳикоя шеърӣ йўсинда ёзилган ва унда ҳам юқоридаги воқеа тасвирланган.

Тавротнинг Ибтидо китобида Нух тўфони ҳақида қуйидаги ҳикоя келтири- лади: “...Ерда одамзоднинг ёмонлиги ошиб бораётганини, кўнглидаги бутун фикр-хаёли ҳамиша ёмонлик эканини Ху- дованд кўриб, уни яратганидан ўкинди, юраги ачишиб кетди. “Ўзим яратган одамзодни Ер юзидан қириб ташлай- ман”, деди Худованд...

Худо... Нухга хитоб қилди: “Сен ...ўзингга шамшод ёғочидан кема ясагин. Кемани хона-хона қилиб, ичкаридан ва ташқаридан қатронлагин. Кеманинг узун- лиги юз газ, кенглиги эллик газ, баландлиги ўттиз газ бўлсин. Кемада туй- нук очиб, устини бир газ юқорироқда том билан ёпиб қўйгин. Кема эшиги ён то- монда бўлсин. Кемани пастки, ўрта ва юқори қаватли қилиб қургин. Мен Ер юзини тўфон билан бостириб, фалак ос- тида ҳаёт руҳига эга бўлган ҳамма мах- луқларни маҳв этаман... Мен фақат сен билан аҳд тузиб, шундай шарт қўяман: сен билан ўғилларинг, хотининг ва келинла- ринг кемага кириб қутуласизлар. Шунингдек, сен тирик қолишлари учун ҳамма жонзотлардан кемага киргизгин: ҳар бир махлуқнинг эркак ва урғочи жин- сидан иккитадан ол. Парранда, чорва, ерда қимирловчи жониворларнинг ҳам- маси иккитадан сен билан борсин ва ти- рик қолсин...”

Худо нимаики буюрган бўлса, Нух ҳам- масини худди шундай бажо келтирди.

...Нух умрининг олти юзинчи йили ик- кинчи ойининг нақ ўн еттинчи кунда ул-

кан тубсизлик булоқлари бари қайнай бош- лаб, осмон қопқалари очилиб кетди... Қирқ кун давомида Ер юзини тўфон босди, сув- лар тошиб, кемани ердан юқорига кўтар- ди. Ер юзини босаётган сув тўшқини то- бора кучайиб борар экан, кема сув юзида сузиб юрар эди... Сув тошқини тоғу тепа- ликдан ўн беш газ юқори кўтарилиб, ҳам- маёқни қоплаб олди. Ер юзида ҳаракат қилувчи ҳар бир махлуқ — парранда ҳам, чорва ҳам, ёввойи ҳайвонлар ҳам, ерда қимирловчи майда жониворлар ҳам, одам- лар ҳам ҳалок бўлдилар... Фақат Нух ва у билан бирга кемада бўлганлар тирик қол- дилар. Ер юзидаги сув тошқини эса бир юз эллик кун давом этди.

Шундан сўнг сув пасая бошлади. Туб- сизлик булоқлари тугаб, осмон қопқала- ри ёпилиб, ёғаётган ёмғир тиниб қолди. Сув бора-бора ер юзидан қайтиб, бир юз эллик кун ўтгандан сўнг пасайиб кетди. Эттинчи ойнинг ўн еттинчи кунда кема Арарат тоғи устига келиб тўхтаб қолди. Сув ўнинчи ойгача камайиб борди. Ни- ҳоят, ўнинчи ойнинг биринчи кунда тоғ чўққилари кўринди.

Тагин қирқ кун ўтгандан кейин Нух ке- манинг дарчасини очиб, кузгунни чиқа- риб юборди. Кузгун эса Ер устидаги сув қуримагаунча, ташқарига учиб чиқиб ва қайтиб келиб турар эди.

Нух энди Ер юзидан сув пасайган-па- саймаганини кўрмоқчи бўлиб, дарчадан каптарни чиқариб юборди. Аммо каптар оёқ қўядиган кўналға тополмай яна кема- га қайтиб келди...

Етти кун сабр қилиб, Нух тагин кап- тарни кемадан чиқарди. Оқшом вақти каптар қайтганида тумшугида янги юлин- ган зайтун барги бор эди. Энди Нух Ер юзидаги сув пасайиб қолганини билди.

Нух яна етти кун сабр қилиб, каптар- ни бошқатдан чиқариб юборди. Бу гал эса каптар унинг олдига қайтиб келма- ди. Нух умрининг олти юз биринчи йили биринчи ойнинг биринчи кунда Ерни қоплаган сув қуриб битган эди. Нух ке- манинг қопқасини кўтариб қараб, Ер юзи- нинг энди қуруқ бўлганини кўрди. Иккин- чи ойнинг йигирма еттинчи кунда Ер қоқ-қуруқ бўлди.

...Шунда Нух билан ўғиллари, хотини ва келинлари ташқарига чиқди. Улар би-

лан барча ёввойи ҳайвонлар, майда жонзотлар, паррандалар оила-оила бўлиб кемадан тушди...

Нух Худованд шаънига қурбонлиқ қилди ва У қурбонлиқнинг хуш ҳидини искаб, Ўз кўнглида деди: "Мен Ерни одамзод туфайли бошқа лаънатламайман. Зероки, одамзод кўнглидаги фикр-хаёл ёшлигиданоқ бузукдир. Мен аввал қилганимдек, энди бошқа ҳамма жониворларни уриб нобуд қилмайман. Бундан кейин Ер бор экан, экин-тикин, ўрим-йиғим, совуқ билан иссиқ, ёз билан қиш, кун билан тун тугамайди (Иқтибослар қуйидаги манбадан олинди: Инжил. Инжилнинг тўлиги ҳамда Тавротдан Ибтидо ва Забур. Туркия, "Муқаддас китоб жамияти", 1996, 624-628 бетлар).

Нух тўфони ҳақида Қуръони карим ва ҳадиси шарифда ҳам бир талай хабарлар келган.

Қуръони карим ибрат китоби бўлгани учун пайғамбарлар ҳақидаги ҳикоялар жойи келганда эсланади. Оллоҳ каломида Нух а.с. номи 43 жойда зикр этилган. Уларни жамлаш орқали Нух тўфони воқеасини умумлаштириш мумкин.

Ер юзида фисқу фасод кўпайгач: "Биз Нухни ўз қавмига, қавмингни уларга аламли азоб келишидан аввал огоҳлантиргин, деб пайғамбар қилиб юбордик".

Нух: "Эй қавмим, албатта, мен сиз учун очиқ-ойдин огоҳлантيرувчиман. Оллоҳга ибодат қилинглр ва менга итоат қилинглр.

У сизларнинг гуноҳларингизни мағфират қилади ва сизни белгиланган ажалгача қўйиб қўяди. Агар билсангиз, албатта, Оллоҳнинг ажали орқага сурилмайди" (Нух сураси, 1-4 оятлар), дея ҳидоятга чақирди.

5-10 оятларда ҳам Нух а.с. қавмига турли йўллар билан даъват айтади. Аммо қавм саркашлик қилади.

"Ва Нух: Эй Роббим, Ер юзида кофирлардан бирорта ҳам ҳаракатланувчини қўймагин.

Албатта, Сен уларни тек қўйсанг, бандларингни адаштирурлар ва фожиру кофирдан бошқа туғмаслар" (Нух сураси, 26-27 оятлар), дея бундай тоифани дуоибад қилди. У қавмини 950 йил муттасил имонга даъват этди. Бу мазкур ояти карима

билан тасдиқ топган: "Бас, у улар ичида 50 йили кам минг йил турди" (Анкабут сураси, 14-оят).

Ваъз-насихат таъсир қилмаган қавм хусусида Нух а.с. яна қуйидагича муножот этади: "Эй Роббим, шубҳасиз, қавмим мени ёлгончи қилди. Бас, Ўзинг мен билан уларнинг орамизни яхшилаб очгин ва менга ҳамда мен билан бирга бўлган мўминларга нажот бергин".

"Ва Нухга: Қавмингдан аввал иймон келтирганлардан бошқа ҳеч ким иймон келтирмас ва уларнинг қилмишларидан қайғуга тушмагин.

Бизнинг риоятимиз ва ваҳийимиз ила кема ясагин ҳамда зулм қилганлар тўғрисида Менга гап очмагин, албатта, улар фарқ бўлгувчилардир, деб ваҳий қилдик" (Худ сураси, 36-37 оятлар).

"Токи бизнинг амримиз келиб, таннур фаввора отганда: "У (кема)га ҳар нарсадан бир жуфтдан ва аҳлингни ол, магар аввал сўз кетгани (олма) ва иймон келтирганларни ҳам ол", дедик. У билан иймон келтирганлар жуда оз эди".

Ва Нух оила аҳлига ва оз сонли мўминларга: "Кемага мининглр, унинг юриши ҳам, туриши ҳам Оллоҳнинг исми ила бўлур. Албатта, Роббим мағфиратли ва раҳмлидир" (Худ сураси, 40-41 оятлар), деди.

"Ва у (кема) уларни тоғлардек тўлқинда олиб кетаётганда Нух бир четда турган ўғлига: "Эй ўғлим, биз билан бирга мингин, кофирлар билан бирга бўлмагин", деди.

У (ўғил): "Тоққа жойлашиб олсам, мени сувдан сақлайди", деди. У эса: "Бугун Оллоҳнинг амридан сақловчи йўқдир. Магар кимни раҳм қилсагина (сақлар)", деди. Шунда ораларини тўлқин тўсди ва у (ўғил) фарқ бўлганлардан бўлди" (Худ сураси, 41-42 оятлар).

Ўғлидан ташқари хотини ҳам кемага чиқмай фарқ бўлгани Қуръони каримда зикр этилади.

Вақти соати етиб: "Эй Ер, сувингни ютгин, эй осмон, ўзингни тутгин", дейилди.

Фармон бажарилди, сув қуриди ва (кема) Жудий (тоғи)га жойлашди. Ҳамда "Золим қавмлар йўқолсин!" дейилди" (Худ сураси, 44-оят).

“Эй Нух, Биздан сенга ва сен билан бирга бўлган умматларга аталган тинчлик ва баракотлар ила (кемадан) тушгин. Яна бир умматлар бўлур, уларни бир оз хузурлантирамиз, сўнгра уларни Биздан бўлган аламли азоб тутар” (Худ сураси, 46-оят), дейилди.

(Таржималар қуйидаги манбадан олинди: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 20-жузъ. Т., “Мовароуннаҳр”, 2007, 60-86 бетлар).

“Тарихчиларнинг таъкидлашича, Нух а.с. билан 80

киши нажот топган. Улар кемада 150 кун бўлганлар” (Уша асар, 86-бет).

Ер сайёрасининг Нух тўфонигача бўлган ҳолати ҳақида илмий манбалар қуйидагича гувоҳлик беради: “Немис геофизиги А.Вегенер ишлаб чиққан материкларнинг горизонтал силжиши (1912) гипотезасига кўра, Юқори палеозой даврига қадар Ер сирти яхлит ҳолдаги Пангелия материгини ташкил этган. У “Эски дунё” ҳам дейилади” (П.Шубаев. Умумий ер билими. Т., “Ўқитувчи”, 1975, 62-63 бетлар).

Ушбу фараз бутун дунё олимлари томонидан қабул қилинган.

Фикримизча, тўфонга қадар Ер экватори Қуёш экватори билан мос бўлиб, қуруқлик марказидан экватор чизиги кесиб ўтган думалоқ шаклли кўринишга эга бўлган. Ер гидросферасидан унинг қаттиқ қисми бир тарафдан бўртиб чиқиб турган.

Пангелияда тоғлар шундай жойлашганки, улар шимолдан ва жанубдан келувчи совуқ оқимни тўсиб, иссиқ оқим Ер юзи бўйлаб бир маромда айланишини таъминлаган. Шунинг учун Ер юзиде доимий яшил ўрмонлар кўп тарқалган.

Мана шу каби фактларни эътиборга олган ҳолда, Нух тўфонини келтириб чиқарган бир неча омилларни тахмин қилиш мумкин:

1) Ерда, ташқи таъсирларсиз, тектоник ва вулканик ерости ҳаракатлари фаоллашуви;

2) Ерга бирор комета ёки бошқа осмон жисмининг келиб урилиши;

3) Қуёшга бирор юлдузнинг яқин келиши (“Қуёшга юлдузлар олаmidан бирортағи яқин келиб қолса, ўзаро тортишиш кучи таъсирида Қуёш системасида планеталар ўрни ўзгариши, тоғ бурмаланишлари ҳосил бўлиши, даҳшатли зилзилалар, вулқонлар отилиши, сув тошқинлари кузатилиши мумкин”) (П.Баратов, А.Соатов. Умумий табиий география. Т., “Ўқитувчи”, 2002, 41-бет);

4) Астероидларнинг пайдо бўлиш жараёни (Бир қатор олимлар бунга Фаэтон планетаси ҳалокатини сабаб қилиб кўрсатади);

5) Қуёш системасидаги Ерга яқин бирор планетага комета ёки астероиднинг тўқнашиши.

Фараз сифатида келтирилган бу сабабларнинг ҳар бири яқка ҳолда ёки бир нечаси жам ҳолда бундай оқибатни келтириб чиқарган бўлиши мумкин. Бироқ биз айна тўртинчи сабаб эҳтимоли юқори деб ҳисоблаймиз ва, тахминимизга кўра, бу воқеа қуйидагича содир бўлган.

Бундан кўп замонлар бурун Қуёш системасида оламни ўзгартириб юборган бир ҳодиса юз берган. Қуёшдан 2,8 астрономик бирлик (бир астрономик бирлик — 150 миллион километрга тенг) масофада, Марс ва Юпитер сайёралари орасида жойлашган планета парчаланиб кетган.

Ушбу планета ҳақида физик олимлар XVI асрданоқ баҳс юрита бошлаган. Чунончи, “1596 йили босилган “Космография сирлари” асарида И. Кеплер Марс билан Юпитер орасида яна бир планета бўлиши керак, деган гумон билан чиққан эди” (М.Мамадазимов. Астрономия. Т., “Ўқитувчи”, 2003, 154-бет). “Бу планета ҳалокатга учраган деган фараз мавжуд” (Уша китоб, 156-бет).

XIX аср немис астрономи Г.Ольберс “Фаэтон” деб ном берган бу планета парчаланиб кетди, унинг икки мингдан зиёд астероидлар деб аталувчи парчалари аниқланган ва улар асосан Юпитер ва Марс ўртасидаги орбиталар бўйлаб ҳаракат қилади.

Мана шунинг ўзиёқ Марс ва Юпитер оралиғида содир бўлган ҳалокат кўлами ниҳоятда катта эканидан дарак беради.

Бу воқеа Қуёш системасида мувозанат бузилишига ва системада турли ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди.

Биринчидан, Қуёш системасидаги барча планеталар бу фалокатга қадар бир текисликда жойлашган эди. Мувозанат бузилиши уларнинг маълум бир томонга муайян бурчак ҳосил қилиб силжишига сабаб бўлди.

Иккинчидан, бу планета ҳалокатига қадар барча планеталар экватори Қуёш экватори текислигига мос жойлашган эди. Системада мувозанат бузилиши планеталарнинг экватор текисликлари Қуёшникига нисбатан турли бурчакларга оғиб қолишига олиб келди. Айниқса, нисбатан яқин масофада жойлашган Марсни 24,5 градусга, Ерни эса 23,4 градусга “буриб” қўйди. Бошқа планеталар ҳам 3-7 градусга оғиб қолди. Сатурн 26,7 градусга, Уран эса ҳатто 97,9 градусга бўрилди.

Учинчидан, кучли “портлаш эффекти”ни юзага келтирган бу воқеа таъсирида Марс, Ер ва Венерада катта тектоник ва вулканик ҳаракатлар юз берди. Бунинг оқибатида Ерда баланд тоғлар пайдо бўлди. Бундай тоғлар Марс ва Венерада ҳам мавжуд. Марсда 400 километр масофагача чўзилган ёриқлар борлиги фикримизни тасдиқлайди. Бу эса, ўз навбатида, сайёраларда iklim ўзгаришларини келтириб чиқарди.

Тўртинчидан, бу воқеага қадар барча планеталар ўз ўқи атрофида Қуёш билан бир хил йўналишда (яъни, ғарбдан шарққа томон) айланарди. Мувозанат бузилиши Венера ва Уранни ўз ўқи атрофида “тескари” айланишга мажбур қилди.

Энди бу офатнинг Ерда кўрсатган таъсири ва унинг асоратларини алоҳида таҳлил этиб чиқайлик. Чунки, тахминимизча, Нух тўфонининг юз бериши шу воқеа билан узвий боғлиқ. Юқорида зикр этилган планетанинг “портлаш”и Ернинг унга қараб турган тарафида ва орқасида бир неча ёриқлар пайдо бўлишига олиб келди. Бу ёриқлар чуқурлиги 5-6 километрга етди. Оқибатда мисли кўрилмаган вулканик ва тектоник силжишлар юзага келди. Бу ҳодиса кўлами шу қадар катта эдики, инсоният мазкур офатдан омон қолганининг ўзи мўъжиза!

Ҳозирги Ҳинд океани остидаги тоғ

тизмалари (уларнинг баландлиги 3-3,5 километр) ўрнида ернинг ёрилиши ва унда вулканик ва тектоник ҳаракатлар рўй бериши ягона қуруқликнинг жанубий қисмини Антарктида ва Австралия материкларига парчалаб, уларни жануб ва жануби-шарқ тарафга “итқитиб” юборди. Уларнинг ўзида портлаб турган вулканик ҳаракатлар бу материклар узок масофага “сузиб” кетиши учун эшак вазифасини ўтади.

Ҳозирги Евроосиё материгининг шарқий чегаралари бўйлаб ўтган вулқонли камар худудиде вужудга келган йирик ёрилиш сабаб ягона қуруқликнинг шарқий қисмидан Шимолий Америка ва Жанубий Америка материклари “юлиб олинди” ва улар океан ичига “суриб юборилди”. Бунда ҳам ушбу материкларнинг ғарбий қисмидаги Кордильера тоғлари бўйлаб юз бериб турган вулканик ҳаракатлар уларнинг океанга қараб “сузиб бориши”га кўмаклашиб юборди.

Бу материклар янада чуқурроқ сузиб бориши мумкин эди. Аммо биринчи камарга қарама-қарши тарафда — ҳозирги Атлантика океани остида ҳам йирик ёрилиш юз берди ва бу ёриқда ҳосил бўлган вулканик ҳаракатлар икки материкни сузишдан тўхтатди. Материклар бу иккинчи камарга мос равишда “жойлашди”.

Ҳинд океани остида юз берган вулқон портлаши Африка материгини Евроосиёдан ажратди. Улар орасида Қизил ва Ўрта ер денгизларини ҳосил қилди. Бу вулқон портлашидан бир оз юқорида — Ҳиндистон ва Хитойнинг шимолий қисмида эса вулканик ҳаракат зарбидан янги тоғлар пайдо бўлди ҳамда материкнинг шимолий ва шарқий қисмлари парчаланиб, бу қирғоқларда кўплаб кичик ороллар юзага келди. Чунки қаттиқ жисмининг бир томонига зарб етса, бошқа томонида парчаланиш юз беради. Шунингдек, Шимолий Американинг шимолий ва шарқий ҳамда Жанубий Американинг шарқий қисмларидаги парчаланишлар ҳам Кордильера тоғлари зонасида кучли вулқон портлаши зарбидан ҳосил бўлган.

Ушбу фаразлар Ернинг горизонтал силжиши тўғрисидаги Вегенер гипотезасига янгича ёндашишни талаб этади.

Бу олимнинг фаразига кўра, Юқори палеозойга қадар Ер ягона Пангелия материгидан иборат бўлган. Мезозойда у парчаланган. Аввал Жанубий Америка ягона Ернинг ғарб қисмидан ажралиб чиққан. Сўнгра Африка, кейинроқ Антарктида, Австралия ва Шимолий Америка ғарбдан ажралган. Бу фараз бўйича, материкларнинг силжиши палеозой, мезозой, кайнозой даврларини ўз ичига олади (Қаранг: Л.Шубаев. Умумий ер билими. Т., "Ўқитувчи", 1975, 62-63 бетлар).

Бизнинг фикримизча эса, биринчидан, Шимолий Америка ва Жанубий Америка материклари ягона ернинг ғарбдан эмас, балки шарқидан ажралиб чиққан. Иккинчидан, Пангелия материгининг парчаланиши миллионлаб йилларни ўз ичига олмай, аксинча, астероидлар пайдо бўлиши жараёнида жуда тез рўй берган.

Шу ўринда Ернинг кутблари силжиши ҳақидаги С.Хромов фаразига ҳам муносабат билдириб ўтиш зарур. Бу фараз материкларнинг силжиши натижасида Ер оғирлик марказининг ўзгариши ҳисобига Шимолий кутбнинг силжишини изоҳлайди. Унга кўра,

Шимолий кутб "С" шаклида силжиб, ҳозирги глобуснинг 60 градус кенлигидан пасайиб, 10 градусгача тушган ва сўнгра кўтарилиб, ҳозирги ҳолатига келган. Бу нуқтаи назар Вегенер фарази асосида ишлаб чиқилган.

Вегенер фаразида Шимолий ва Жанубий Америка ягона ернинг ғарбдан ажралган дейилса, биз улар шарқдан ажралган деб ҳисоблаймиз ва шу сабаб, бизнинг фаразимизда кутб силжиши ҳам ўзгача тус олади.

Энди бевосита Нух тўфони кўлами ва оқибатлари масаласига келсак, вулкнлар портлаши натижасида океандан кўп сув буғланган ва бу ўз навбатида мисли кўрилмаган ёгингарчиликни юзага келтирган. Бу ёгинлар бутун Ер юзини қамраб олган.

Шимолий ва Жанубий Америка материкларининг куш қаноти очилиши мисол

"силжиши" ҳамда Антарктида ва Австралия материкларининг жануб томон "сузиши" океан сувини ғар томондан шимолга қараб сурган. Бу сув тўпланиб, кучли оқим ҳосил қилган ва Ер юзини шимолдан жанубга томон "ювиб" тушган. Оқим шимол ва жанубдаги музликларни эритиб юборгани оқибатида сув ҳажми янада ортган. Оқим шимолдан жанубга йўналиши натижасида дунё тоғларининг шимолий ёнбағри тикроқ, жанубий ёнбағри эса ювилиб, суйри шаклига келган.

Ерда ҳароратнинг кўтарилиши турли циклон ва антициклонларни келтириб чиқарган. Бу эса ўз навбатида кучли тўлқинлар ҳосил қилиб, жалаларга сабаб бўлган. Бу ёгинларга момақалди роқ ва чақин даҳшати ҳамроҳ эди.

Барча сувнинг Шимолий муз океанига тўпланиши ва бу океан остида вулканик ҳаракатлар авж олиши сабаб унинг 70 фоизидан чуқурлиги 200 метрга ҳам бормаидиган саёзлик юзага келган. Чунки сув оқими йўл-йўлакай лойқани суриб келиши билан бирга ҳозирги Евроосиё ва Шимолий Америка материклари шимолида парчаланиш рўй бериши ҳам бундай саёзлик юзага келишига ҳисса кўшган.

Шунингдек, Ер юзини шимолдан жанубга томон "ювиб" тушган сув оқими океаности серунум чўкинди лойқалари Ер юзи бўйлаб тарқалишига олиб келди. Шунинг учун ҳозирда ҳам Ер юзидаги барча пасттекистикларда денгиз ётқиқиқлари ва чиғаноқларини учратиш мумкин. Маълумки, Ўрта Осиё океанлар ва денгизлардан узоқда жойлашган ўлкадир. Аммо унинг маҳаллий манзилгоҳларида қазилма ишлари ўтказилганда Арабистон денгизи ва Ҳинд океанида овланадиган каурилар ва митти чиғаноқлар ҳам топилган. Бундан ташқари, йирик ер силжишлари ва парчаланишлари ерусти ётқиқиқларининг океанлар остида, куруқликдан узоқ жойларда пайдо бўлишига олиб келди.

Нух тўфони баъзи жойларни ниҳоятда чуқур ювиб кетди, ҳатто анча пастдаги қаттиқ қатлам ётқиқиқлари "очилиб қолди", баъзи жойларга эса турли лойқа-чўкиндилар тўпланди. Бир сўз билан айтганда, тўфон Ер юзи ва океанос-

ти чўкиндиларини, қатламларини остин-устун, аралаш-қуралаш қилиб юборди.

Нух тўфони тоғлар устидаги майда заррали ўтирма чўкиндиларни ювиб тушди. Тоғ ёнбағирларида тупроқ сувга тўйиниб оғирлашиши ҳамда тупроқ ёпишқоклиги камайиши деляпсив сурил-маларни юзага келтирди. Шу тахлит кўп тоғларнинг чўққилари очилиб қолди.

Нух тўфони куруқликдаги дарё водий-лари ҳатто уч минг метргача чўкиб, денгизости каньонлари ҳосил қилишига сабаб бўлди. Бу тўфон шиддати шу қадар зўр бўлдики, энг баланд тоғларни ҳам ювиб ўтди.

Нух тўфонида Ер жуда катта ички энергиясини йўқотди. Ер ичида радиактив парчаланиш ва сиқилиш ҳисобига ҳосил бўлган иссиқлик камайди. Бу аҳвол Ер ички энергияси мувозанат ҳолатига яна қайтгунча давом этди.

Юқорида айтилган фикрлар Нух тўфонининг Ер қобиғи ва океанда қолдирган асоратинигина тадқиқ қилади. Хўш, унинг дунё ўсимлик оламига, инсонлар ва бошқа жонзотларга кўрсатган таъсири қандай бўлди?

Тўфондан сўнг Ерда жуда оз инсон қолди. Бугунги биз билган тарих, асосан, Нух тўфонидан кейинги тарихдир. Нух тўфонигача бўлган тарихни ўрганиш имконияти гоят чекланган.

Тўфондан омон чиққанларнинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган баъзи оғзаки нақлларигина аввал сопол битиклардан, сўнгра тарих китобларидан ўрин олган. Улар ҳам кейинги авлодлар томонидан турли табақалар манфаати йўлида ўзгартириб, чалкаштириб юборилган. Тўфонгача бўлган даврга мансуб шаҳарлар қалин лой ётқизиқлари остида қолиб, тупроққа қоришиб кетган.

Офатдан кейинги одамлар Евроосиё материгида (баъзи манбаларга кўра, Арарат тоғи этакларида, бошқа манбаларга кўра эса, Мисрдаги Жуди тоғи атрофида) яшаган. Улар муз асри машаққатларини бошдан кечирган. Бу асрдан омон чиққанлари дунё бўйлаб тарқалган.

Улар кўп асрлар мобайнида турли иқлим шароитига мослашув натижасида турли ирқларга бўлинди. Бир-биридан

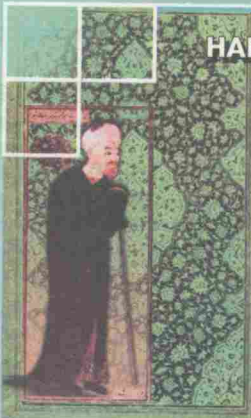
узоқлашиб, алоҳида-алоҳида ҳаёт кечириш натижасида тиллари турлича бўлди, урф-одатлари фарқланди.

Ўсимликлар дунёси ҳам тўфон оқиба-тида жуда кўп турлардан маҳрум бўлди. Аммо бу йўқотиш офатдан сўнг тез тикланиши мумкин эди. Чунки ўсимлик уруғлари ва томирлари яшовчанлигини йўқотмаган эди. Бироқ тўфондан сўнг Ер юзиде иқлим шароити кескин ўзгариши ва муз асрининг узоқ давом этиши қанчадан-қанча ўсимликлар йўқолиб кетишига сабаб бўлди. Аммо кўп уруғлар нам шароитда узоқ вақтгача ўз яшовчанлигини йўқотмайди, анабиоз ҳолатида эса улар юз, ҳатто минг йилларгача сақланиши ва кейин униб чиқиши мумкин.

Тўфондан ҳайвонлар ҳам одамлар сингари катта талофат кўрди. Унинг хилма-хил, айниқса, йирик турлари шу офат сабаб йўқ бўлиб кетди. Омон қолган ҳайвонлар эса яна одамлар каби тўфон ортидан келган талай синовларга рўбарў бўлди.

Астериодлар бир неча ўн миллион йиллар аввал пайдо бўлган деган қарашга шубҳа билдириб, мазкур воқеани Нух тўфони билан боғлашга ҳаракат қиламиз. Шундай қилиб, Нух тўфони рўй берган сана хусусида ҳам баъзи тахминларни илгари суриш мумкин. Бизнингча, мазкур офат миллоддан 50-10 минг йиллар аввал рўй берган бўлса ажабмас. Зеро, икки йирик олим — биолог Ё.Тўракулов ҳамда тарихчи Б.Аҳмедовлар ҳозирги замонга хос қиёфадаги одамлар — кроманьонларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишини ана шу даврлар билан белгилайди. Дарҳақиқат, тафаккур ва нутқ қобилятига эга бўлмаган инсоният Нух тўфонини мушоҳада этишга ҳам, авлодларга етказишга ҳам қодир бўлмас эди.

Хулоса шуки, Нух тўфони номи билан тарихга кирган воқеага диний қобиққа ўралган шунчаки бир ривоят деб эмас, балки жиддий ўрганиш талаб этиладиган илмий муаммо деб қараш лозим. Агар тадқиқотлар олиб борилса, унинг ҳақиқат эканини исботловчи кўплаб далиллар топилади. Уйлаймизки, бу масала илм аҳлини, фикрловчи кишиларни бефарқ қолдирмайди.

АВАДИЙ ВАТАН НІКМАТИ

*Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг, туфроқ бўл —
Ким, эрур мардуд, улким бошида пиндори бор.*

Байтдаги “мардуд” калимаси рад этилган, қувилган, “пиндор” сўзи эса фикр, хаёл, тасаввур, мажозий маънода кибрни англатади. Байтда туфроқ, мақбул, мардуд ва пиндор сўзлари воситасида талмиҳ ва тазод санъати қўлланган. Яъни улуг бобомиз Одам а.с. ва Шайтон қиссасига ишора қилиб ёзмокдаки: “Эй Навоий, Ҳақ даргоҳида мақбул бўлмоқ истасанг, туфроқ каби хокисор бўл. Чунки кимнинг бошида кибру гурури бўлса, у мардуд, яъни Шайтон каби Яратувчининг даргоҳидан қувилгандир”.

Байтдан мақсад кибрни мазаммат қилиш ва одамларни хокисорликка ундашдир. Зеро, кибр инсон қалбидаги тузалиши қийин бўлган хасталиқдир. Шунинг учун ҳам барча дин ва таълимотларда кеккайган кимсалар танқидга учраган.

Қуръони каримнинг бир қатор оятларида мутакаббирлар лаънатланган ва жойлари жаҳаннам экани хабари берилган. Жумладан, “Зумар” сурасининг 60-оятида: “Ахир, жаҳаннам кибр қилувчиларнинг жойи эмасми? (Албатта ўшаларнинг жойидир)”, деб айтилса, шу суранинг 72-оятида яна таъкидланади: “Малоикалар тарафидан айтиладики: “Ундай бўлса, жаҳаннамда ҳамиша (абдий) қолгувчи бўлган ҳолингизда унинг дарвозаларидан киринглар!”

Ҳадиси шарифларнинг бирида қалбида хандал уруғича кибри бор инсоннинг жаннатга кирмаслиги қатъий таъкидланган.

Ҳазрат Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида инсон хулқини “ҳамида афъол ва замима хисол” яъни мақталган яхши феъллар ва мазаммат қилинган ёмон иллатларга ажратиб, уларни бирма-бир очиклаб, таърифлайди. Кибр ҳақида эса бир ўринда: “мутакаббир — малъун”, дейди. Буларнинг акси бўлган тавозе ва хокисорликни тарғиб этади.

“Насойим ул-муҳаббат”да шайх Юсуф бин Ҳусайн Розийнинг бундай деганини эслатади: “Барча яхшиликлар уйнинг ичкарасида, унинг калити тавозедир. Барча ёмонликлар ҳам уйнинг ичкарасида. Унинг калити такаббурликдир”.

Одатда, инсонлар илми, хусни, насаби, мансаби ва мол-дунёси билан фахрланади, кибр қилади. Баъзилар сурбетларча ўзини бошқалардан устун тутади ва кези келганда уялмай ҳақдорлигини ҳам билдириб кўяди...

Имом Муҳаммад Ғаззолий аксар асарлари, жумладан, “Кимёи саодат”да кибрнинг даражалари, офатлари ва улардан қутулишнинг чоралари ҳақида батафсил маълумот берган. Унинг таъкидлашича, киши то ўз нафсини танимагунча, тупроқдан ва бир қатра нопок сувдан яратилгани ҳақида тафаккур қилмагунча ёки хуснига мағрур инсон қорни ва вужудидаги ахлат ва нажосатлар ҳақида мушоҳада юритмагунча, бу иллатдан халос бўлиши қийин.

Ғаззолий мазкур китобида шундай бир ривоят келтиради. Бани Исроил тоифасида бир обид бўлган экан. Тақвosi туфайли шу даражага етибдики, доимо бошига бир парча булут соя солиб юрар экан. Кунларнинг бирида бад-ахлоқ бир киши яхшилик соғиниб: “Мен ҳам обид каби яхши инсон бўлсам, унинг файзидан зора менга ҳам юқиб қолса”, деган ниятда обиднинг ёнига бориб ўтирибди. Шунда обид: “Сен ким бўлдингки, менинг ёнимда ўтирасан. Сендан нокасроқ ким бору, мендин обидроқ ким бор?! Ёнимдан тез кет, сенинг касофатинг менга ҳам тегади”, дебди. Шунда ҳалиги одам ўрнидан туриб кетаётса, булут ҳам у билан кетибди. Обид эса офтобда қолибди. Оллоҳ таоло ўша замон пайғамбарига: “Обиднинг кибру манманлиги боис барча яхши амалларини бекор қилдим, фосиқнинг сидқу ихлоси туфайли барча ёмонликларини кечирдим”, деб ваҳий юборибди.

Навоий ғазаллари вақти-вақти билан инсонни хокисорликка ундаб, унга муҳаққақ ўлимни эслатиб туради. Зотан, ҳар бир киши асли туфроқ бўлгани ва яна туфроққа қайтиши муқаррар эканини ҳис қилиб яшаса, унинг қалби уйғоқ бўлади. Бундай инсон такаббурликдан сақланади. Пайғамбаримиз с.а.в. тупроқда ўтириб нон ер ва: “Мен бандаман ва бандаларга ўхшаб таом ейман” дер эканлар. Аҳмад Яссавий ҳазратлари ҳикматларида “аслим туфроқ, наслим туфроқ, жисмим туфроқ” дея инсонларни мушоҳадага ундайди. Дарҳақиқат, тупроқда инсон моҳияти яширин. Аммо уни ҳар қандай ақл идрок эта олмайди. Инсон оёғи остидаги улкан ҳақиқат ҳақида фикр юритганда, гуноҳ ишларга қўл урмасди. Моҳиятан, тупроқ нафақат тирикликдаги Ватан, балки у вафот этгандан сўнг ҳам абадий Ватан бўлиб қолиши билан янада муқаддасдир... Усмон Нурий Тўпбош “Бир кўза сув” асарига: “Инсон зехнининг асосий моҳияти тупроқ нималигини билишидадир. Фикрлар ва кўнгиллар тупроқ остига парвона бўлмагунча, кимса бу қоронғилик ўлкасининг сирини еча олмайди”, деган фалсафий фикрни илгари суради.

Навоий таъбирича, кибр фақат жоҳилу нодон кишиларда эмас, илм ўқиб, билимига амал қилмаган кишиларда ҳам зоҳир бўлади. Улуғ шоир “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида Абулхайр Тайнотий деган шайхнинг бундай ҳикматли сўзларини келтиради: “Ҳар ким илмин зоҳир қилса, муроийдур (риёкор) ва ҳолин зоҳир қилса — муддаий (даъвогар). Бир қатла биравни кўрдиким, сув юзида борадур. Деди: бу не бидъатдур, куруғлиққа чиқ, дағи хуш бор! Яна биравни кўрдиким, ҳавода борур эрди. Анга дағи ушбу сўзни деди, дағи сўрдиким, қаён борурсен? Дедиким, ҳажга. Дедиким, бор!”

Кўриб ўтганимиздек, Навоий ҳазратлари бир байт мисолида кибрни қоралаб, хокисорликни тарғиб қилади. Бу ҳар биримиз учун гоят ибратли ва ҳикматли даъватдир.

Сайфиддин САЙФУЛЛОХ

Shomirzo TURDIMOV mutolaa qiladi

Қадимий ҳикматлар. Юсуф Х о с Ҳ о ж и б. Қутадғу билиг. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987;

Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyoti, 2007.

Адабиёт ҳикматдан бошланиб, ҳикматда яқун топади.

Биздан ўн аср нарида туманга бурканган буюқ тоғ турибди. Туман кўпдан бери тарқамаганиданми, масофа йироқлигиданми, кўпчилик уни кўради, тоғни эса ғира-шира...

Тоғдан тобора узоқлашаётгандаймиз. Эҳтимол шунданми, сирларидан беҳабармиз. Баъзан ўйлар чувалашади — биз унга муносиб ворис эмасмизми?

Бу юксак тоғ — “Қутадғу билиг”.

Тилшунос Қаюм Каримов бутун умрини шу китобга бағишлади. “Қутадғу билиг” тилини ўрганди, ҳозирги ўзбек адабий тилига табдил этди. Луғат ҳам тузган дейишади. Лекин бу луғатнинг тақдири номаълум. Боқижон Тўхлиев тадқиқот ёзди. Болалар учун асарнинг бир қисмини бугунга мослаб шеър йўлида чоп эттирди.

Табдиллар, таржималар... чайнаб берсанг, таъми кетади.

“Қутадғу билиг”ни дидактик асар дейдилар. Бу сифат бир оз четанли. Асарда бутун борлиқ, одам, жамият ҳаёт тарзининг асл мезонлари, тириклик мағзи хусусидаги халқнинг қомусий билимлари ҳикмат шаклида айтилган.

“Қутадғу билиг” — ўхшаши йўқ дoston. Унда ибтидо ва интиҳо бирлашади.

Ҳикмат ҳикматда ҳикмат топади.

Табдилдан ўқиймиз :

“Жумлаи жаҳон бунёд бўлгандан сўнг, у кун ва ой билан ёритилди.

Бунёд бўлган бу олам тинимсиз айланади, у билан кўшилиб тақдир чархи ҳам гир айланади.

Яшил осмон авжида юлдузлар бунёд бўлди, қоронғу кеча билан ёруғ кун воқе бўлди...”

Шулардан: “Ўн икки ўкак (бурж) юлдузлари булардан бўлақдир, уларнинг айримлари жуфт-жуфт, айримлари тоқдир.

Кўзи (Ҳамал) — баҳорги юлдуз, кейин Уз (Савр) юлдузи келади, Эрандиз (Жавзо) билан Кучуқ (Саратон) яқин юради.

Арслон (Асад) билан Бугдойбоши (Сунбула) қўшнидир, кетидан Улгу (Мезон), Чазан (Акраб) ва Ёй (Қавс) бир-бирига эш бўлиб келади.

Улардан кейин Ўғлақ (Жаддий), Кўнак (Далв) ва Балиқ (Хут) юлдузлари келади, мана шу ёритқичлар чиққач, олам ёруғлик касб этади.

Буларнинг учтаси баҳорги, учтаси ёзги, учтаси кузги ва учтаси қишки юлдузлардир.

Буларнинг учтаси олов, учтаси сув, учтаси шамол ва яна учтаси тупроқ бўлиб, борлиқ жонли ва жонсиз мавжудот шулардан бунёд бўлган...”

Инсоннинг ўзлик сари интилуви — руҳнинг Яратганга, танининг тупроққа қайтиши билан қарор топади.

Яратган ҳикматидан кенг бу оламда Ўзининг арши аълосидангина аниқ кўринувчи, ҳамма-ҳамма нарсалар ўртасида ақл бовар қилмас даражада уйғунлик, бирлик мавжуд.

Ўн икки ой — бир йил...

Ўн икки йил — бир мучал...

Ҳар бир ойнанинг ўз ўкаки (буржи) бор...

Ҳар бир одам қайси бурж остида туғилган бўлса, феъл-атвори-нинг бурж табиатига мос келуви...

... ва инсон аъзоларининг ўн икки буржга рост бўлуви...

... ушбу уйғунлик, мукаммалликнинг далил-исботи, ибратларидандир.

Ер юзининг афзали бўлмиш Инсон яшар экан, шу тақдир чархи мезонлари ўзанида ўзлигини кўрсатиш имконига эга.

Тақдирнинг азалий, иймоннинг амалий экани шунда намоёндыр.

Инсон эзгу амал билан яшаса, кўк тоқидаги юлдузнинг батартиб айланувига қўлқанот бўлади. Аксинча иш юритса, ўзи ва юлдузи, алалоқибат табиату жамият ўртасида ному-таносиблик туғилиб, “ўн саккиз минг” олам мувозанати бузилади. Қилдай хато мукаммал тартибга, уйғунликка шикаст етказилади. Ана шунда турли офат, ҳалокатлар юз беради.

Инсоният ҳамиша эзгуликка интилади.

Жамики мавжудот аслида эзгулик учун яратилган, тартиб қилинган. Фақат “эски қаломлар” сабоғи, ўғитлари унутилиб, одамлар орасидан “ола” бўлиб чиққанлар ҳали-ҳануз бирликдан “бир”ни ажратиб, кўк тартибини бузиб келмокда... Лекин “бу куч” эзгулик қудрати олдида ожиз.

“Ҳикмат” шундай уқтиради...

“Қутадғу билиг”нинг саволлари кўп: табдилдаги ўқаклар (бурж) номини яна бир келтирамиз: Кўзи (Ҳамал), Уз (Савр), Эрандиз (Жавзо), Кучуқ (Саратон), Арслон (Жавзо), Буғдойбоши (Сунбула), Улгу (Мезон), Чазан (Ақраб), Ёй (Қавс), Ўғлақ (Жадий), Кўнак (Далв), Балиқ (Хут). Бу номларнинг икки-учини бу кун ахён-ахёнда қўллаймиз. Нега биз ўз сўзларимиздан осонгина воз кечамиз? Тилимизни, сўзимизни ўзга қолип-ларга мослашга бунчалар мойилмиз?..

Ўзини қадрламаганни ўзгалар ҳам ҳурмат қилмайди. Нимаики баҳосиз қолса, хор бўлади. Хорлик зорликни, зорлик қарамликни етаклаб келади.

Билга Юсуф Хос Ҳожиб ёзади: “Китобга “Қутадғу билиг” деб ном бердим, ўқувчини бахтга элтсин, уни яхши ишларга йўлласин, деб умид қилдим.

Ўз айтмоқчи бўлган сўзларимни китоб қилиб ёздим, шоядки, унинг шўхрати жумла жаҳонга ёйилгай.

Одам олам-жаҳон бахтга эришса, бахтиёр бўлади, сўзларим чиндир.

Қиссамни Кунтуғди элиг номи билан бошлаганимнинг сабабларини айтайин, эй яхшилар.

Кейин Ойтўлди ҳақида ҳикоя қилдим, муқаддас бахтга ва бахтиёрлик кунлари у туфайли ёрийди.

Кунтуғди дегани чин адолатдир, Ойтўлди дегани эса бахт-саодатдир.

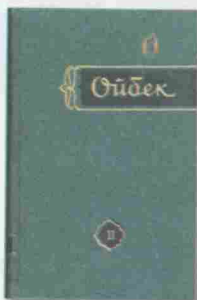
Улардан кейин Ўғдулмиш ҳақида сўзлаганман, унинг оти заковат, одамни улуғлайди.

Ундан сўнг Ўзгурмиш ҳақида сўзладим, унинг маъноси офият демақдир.

Қиссам мана шу тўрт нарсга ҳақидадир, уқиб ўқиганлар бу сўзларнинг маънисига етадилар”.

Адиб бераётган қалит, йўриқлар бизни улкан хазинага элтиши аниқ, фақат биз чинакам эгага айланмоғимиз лозим.

О й б е к. Мукаммал асарлар тўплами. Иккинчи жилд. Т., “Фан”, 1975.

“Нафис чайқалади бир туп наъматак...”

“Нафис”лиги шундаки, бошқаларга ўхшамайди. Жуда баландга чиқиб олган. Энди тушмайди. Тушиш “ўлим” билан баробар. Уни кўрадилар, ҳайратланадилар. Ҳасад қилганлар ҳам кўп. Айниқса, “Шамол” беланчагида чайқалганида.

“Шамол” ҳақида. Шамол уни қоянинг тортиғи деб ўйлаган. Кейин билдики, Қоя у билан файзли экан. Қоя Шамол йўлини тўсади. Оқими ни ўзанидан чиқаради. Лекин наъматакнинг “чайқалиши”, ифори... олдида шамол учун қолган “дунё” унут бўлади. Аслида шу учун яшайпманми, деб ўйлаб қолди Шамол.

“Чайқалади”. Сиртдан қаралса, у безовтадек. Уни ҳоли-жонига қўйишмаётгандек кўринади. Бошқалар “чайқалиш”ни кўрадилар. Шамол “оқими”, “телба”ликлари, жўшиб, қайнашлари уларнинг тушига ҳам кирмайди. Бу ҳолда Шамол туйган завқни сезмайдилар. Совуққина “чайқалиш” деб айтиб кўядилар.

Сўз қизиқ, унинг ҳамма тушунадиган, ўзгача англаб, англададиган маънолари бор.

Наъматак ва Шамолга “чайқалиш” бутунлай ўзгача мазмун юклайди. Буни қоя тушуниб, кум-кум оқарди...

Бир — бирдир.

Бир туп — бирга тегишли туп. Бошқа туплар ўнгирда, пастда, қирда, сойда... кўп... Улар фарқланмайди.

“Бир туп” ажралади. Ажралиб туради. Ажралиб кўринади. Ажратилиб Шамол кафтада ардокланади.

Наъматак, бу — аввал оддий бута эди. Қояга чикди. Яшнади. Шамол беланчагида ардоқ топди. Маъбудага эврилди. Энди у Шамолнинг наъматаги...

Чинакам шеър шундай бир даргоҳки, у — ҳар бир кўнгилга ҳамдам, ҳамдард. Ундан ҳар бир кўнгил ошён топади...

“Наъматак”нинг бошқа мисраларини сизга илиндим...

Тура М и р з а е в. Эпос и сказитель. Т., “Фан”, 2008.

“Эпос и сказитель” истиқлол йилларида рус тилида эълон қилинган йирик фундаментал тадқиқот экани билангина эътиборли, дейиш бир ёқлама баҳо бўлади. Китоб Тўра Мирзаевнинг қарийб эллик йиллик илмий изланишларининг ўзига хос сарҳисоби сифатида ҳам қимматли. Қолаверса, ўзбек фольклоршунослигининг энг сўнгги ютуқларини кенг илмий аудиторияга яна бир бор жорийлади. (Худди шундай иш 1947 йил В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов томонидан амалга оширилган эди ва бу асар ҳали-ҳануз ўз илмий қийматини йўқотган эмас). Ҳозирда хорижлик ҳамкасабларимизнинг “Эпос и сказитель”га бўлган қизиқиши тобора ортиб бораётгани фикримизни тасдиқлайди.

Тўра Мирзаев китобида бахши — шоирликнинг ўзига хос санъат экани ва бу хусусда халқнинг, бахшиларнинг эътиқод билан ишонувчи дунёқараши мавжудлиги алоҳида тадқиқ этилган. Китобда шундай бир нақл келтирилади: “... Бекмурод Жўрабой ўғли Қурбон жироннинг шогирди бўлган. 30-йилларнинг бошида вафот этган ўзбек бахши-си Қурбон Нуротага яқин Мозор қишлоғидан бўлиб, XIX асрнинг машҳур қорақалпоқ дostonчиси Чанкут жироннинг шогирди эди...”

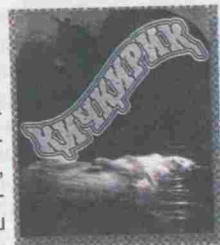
Қурбон устози Чанкут (Дўстмуҳаммад) билан кўп вақт бирга дostonчилик қилиб юрган. Бир куни бир бойниқига дoston айтишга бораётганида, Қурбон устозидан “Сизни кароматли жирон дейдилар, шу ростми?” деб сўрабди. Устози унга “Бугун мен дoston айтаётганимда, кўбизим билан овозим бир хил бўлади. Шунда менинг бошимга қара, кўрганингни ҳеч кимга айтмай, кўзингни юм”, дебди. Бойниқига келиб кўнибдилар. Одамлар йи-

гилгач, устоз дoston куйлай бошлабди. Овози билан куйи бир бўлган чоғда Курбон устозининг бошига қараса, жиронинг бошида икки бошли илон тилини чиқариб турган эмиш. Кўрқиб кетган Курбон жонҳолатда “Ана илон!” деб бақириб юборибди. Утирганлар даврадан чиқиб қочибди. Чанкут куйлашдан тўхтаб, чиқиб кетибди ва ҳозирги Навоий шаҳрига яқин Қалқон деган жойга етиб отдан тушибди-да, “Сен менинг айтганимни қилмадинг, яхши чечанлигинг бор, куйлашни ўргандинг, бор энди ўзинг биласан”, деб фотиҳа бермай, Курбонни ҳайдаб юборибди. Устозидан фотиҳа ололмагани учун унинг сози ва сўзи яхши бўлгани билан даврасининг файзи бўлмабди. Шундан бошлаб эл орасида у ҳақда “Чанкутнинг чала шоғирди” деган гап тарқалган экан.”

Муаллиф китобнинг ҳар бир бўлимида бахши-шоирлар ҳаёти, ижодига оид бу хил қимматли маълумотларни кўплаб келтирган, таҳлил этган, назарий хулосалар чиқарган.

Илм ҳажм билан белгиланмайди. Баъзан бир жумлада айтилган фикр бутун соҳа йўналишини белгилаб беради. Тўра Мирзаевнинг “Эпос и сказатель” китобида кишини ўйлашга, фикрлашга ундовчи ана шундай ўринлар кўп.

Хуршид Д ў с т м у х а м м а д. Кичқирик (ҳикоя). “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2009 йил 20 февраль.

Узоқ вақт кўрмаган қадрдонингизга туйқус дуч келсангиз, беҳад қувонасиз. Дилдан дардлашсангиз, кўнглингиз яйрайди. Анчадан бери ўқишни орзулаган асар топсангиз ҳам шундай. Асар оҳанрабодай тортса, мудроқ туйғуларингиз, ўй-кечинмаларингизни уйғотса, бирдан мувозанатдан чиқасиз. Сўнг нималарга “бойиганингиз”ни бир-бир тафтиш қилиб, сабабларини ойдинлаштирасиз.

“Кичқирик”ни ҳам эски қадрдонимдек танидим.

Ўқиётганда Фаридууддин Аттор айтган бир ривоят хотирамда жонланди.

“Иброҳим Адҳам подшоҳ эди. Салтанат билан овга чиқди. Қурдан бир кийикни қочирди. Подшоҳлик шаънига оғир олди. Изидан от солди. Қувди, қувди, қуваверди... Оти оёқдан қолди, ўзи ҳолдан тойди, кийик ҳам чарчади... Лекин “ов” нафси жўшгандан жўшди. Бир пайт кийик тўхтади. Иброҳим Адҳам отишга чоғланди. Шунда кийик тилга кирди:

— Эй Иброҳим, сени Оллоҳ, мени ўлдириш учун яратганми? Ўлдирдинг ҳам дейлик, шу билан очофат нафсинг тўядими?

Иброҳим Адҳамни сир босди. Кўлидан яроғи тушди. Шоҳона либосини чўпон жандасига алмаштирди...”

Хом сут эмган бандани мол-дунё, мансаб, яна сон-саноксиз “кийик”лар ҳирси ҳоритиб, “султон” бўлиб келганини унуттириб, умрини селдек “оқим”да ювиб юборади...

“Кичқирик”даги Султонни “сариқ кўйлакли келинчак”нинг кўйлаги оҳанрабодек тортди. Озитқидек авради, оқимда оқизди, оқим измига солди. “Сариқ кўйлакли”нинг сеҳру жодуси улуг экан. Ахир, у сонда йўқ “Мавла”, “Мово”ни беш кунда “Мавлон”, “Мавлонбек”ка айлантирди. Ҳатто Султон “Мавлон”, “Мавлонбек” дея исмини тўлиқ айтиб мурожаат қилишга ўзини, тилини кўниктираётган эди...” Келинчак Мавлонни ташлаб кетди... Савдойи алфозда қолдирди...

“Кичқирик” рамзий тафаккур тизимида “айтилган” — тимсол асар чиқди. Бу хил асарлар мағзи тимсолий қатламга ўтилсагина сирини очади.

Одатда тимсолли асарларда битта, баъзан икки-учта таянч рамзлар бўлади. Қиёс учун халқ кўшиқларидаги таянч рамзларни (уларни ўзак рамз дейиш ўринли, худди тилдаги ўзак сўз каби) келтириб ўтиш мумкин. Масалан, кўшиқда тол — йигит, ғоз — яхши хабар, рўмол — оила ўзак маъноларига эга. Муайян матн таркибида ўзак рамз у ёки бу даражада маъно кўламини кенгайтиради, турланади. Муҳими, ўзак рамз матндаги бошқа сўзларга ҳам тимсолий мазмун юклайди.

— “Кичқирик”да учта ўзак рамз (рамзий образ) бор: 1. Кичқирик (анҳор). 2. Йигит (Султон). 3. Сариқ кўйлакли келинчак (Озитқи).

Бу рамзлар асардаги барча тасвир, детал, сўз ва диалогларга тимсолий маъно бера олган. Ушбу ўзак рамзларнинг ҳар бири хусусида бафуржа фикр юритиш мумкин. Бизнинг мақсадимиз бўлак — диққатни тортиш, холос. Бу ўринда Султон ва уни оқизган “Қичқирик” оқимига хийла эътибор қаратамиз. Султонни ултонга айлантирган оқимнинг кучу қудрати беқиёс. Оқим чангалига тушганни қўймайди. Оқим ҳаддини олган уста фаввос ҳам “Қичқирик” дан ҳайиқади.

Султон оқимда оқмаганида эди, Башорат башорат қилганидек “султон” бўларди.

“Аслан оқим бўйлаб юрган созми ёхуд оқимга қарши?”

Жавобни кишининг ўзи танлайди. Тўғрироғи, унинг хатти-ҳаракати, интилиши, турмуш тарзи, орзу-истаклари, мақсади, феъли ё оқимга қўшади ёки ёлғиз йўлига солади.

“Қичқирик” даги Султон оқди. У ёлғиз бўла олмади.

Тимсолли асарларда шартлилик “суянчиқ” бўлади. Баъзан бу суянчиқ воқеалар баёнида, тафсилотида бўй кўрсатиб, асарга сунъийлик тусини беради. Шунда зукко ўқувчи, “Эй, ақлли бўлиб кетибди”, дейди. (Бу ҳолат муаллифнинг “Муғанний” ҳикоясида сезилган).

“Қичқирик”нинг ютуғи — суянчиқлар сезилмайди. Бор-у — йўқдек. Олайлик, анҳор бўйида кўринган ит “суянчиқ”ми, деб ўйлайсиз. Изидан эгалари, уларнинг гапу сўзи бу фикрни ўзгартиради. Айни пайтда таянч рамзлар уларни ҳам тимсол тўнига ўрайди. Маъно маънога қўшилаверади...

Тимсол, рамз уйғотган имуқуқларни (ассоциация) сўз билан ифодалаш қийин. Улар ҳис қилинади, англанади, фикр уйғотади... Ҳаётдаги асосларга қиёсланади... Янги қатламларга ўтилади.

Тимсолий асар мағзининг илдизи асарда, талқини, мушоҳадаси ўқувчи дунёқарашда, ҳаётда туради...

Асар ўқиб бўлингач, “Қичқирик” деган ном ҳам маъно юки билан қатланади. Эринмаган одам бир, икки, уч... деб санаши мумкин. У ёғи тахайюл етганича...

**Нафас Ш о д м о н о в. “Шоҳид ул-иқбол” — адабий манба.
Т., “Фан”, 2008.**

Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўгли Огаҳийдек серқирра ижодкорлар миллий маданиятимиз тарихида санокли. Авваламбор шоир сифатида шўҳрат топган бу мутафаккир бобомиз тарихчи сифатида ҳам жуда машҳур. Унинг нодир тарихий асарларидан бири — “Шоҳид ул-иқбол” дир. Таассуфки, ҳозиргача бу асар нафақат кенг оммага, балки илмий жамоатчиликка ҳам яхши таниш эмас. Сабаблар бир талай: аввало, қўлёзма ягона нусхада ва у Санкт-Петербургда сақланади, хатини ўқиш мушкул — мамлакатимизда мавжуд фотонусхаси эса эски технологиялар асосида олинган. Қола-

верса, “Шоҳид ул-иқбол” ҳануз ҳолисона баҳосини олган эмас. Огаҳий асарларининг олти жилдлигига киритилмагани ҳам шундан.

Нафас Шодмонов “Шоҳид ул-иқбол”ни тадқиқ этиш асносида Огаҳийнинг ундан олдин яратилган “Фирдас ул-иқбол” (Мунис бошлаб Огаҳий тугатган), “Риёз уд-давла”, “Зубдат ут-таворих”, “Жомеъ ул-воқеъоти султоний” ва “Гулшани давлат” каби асарларининг услубий хусусиятларини ўрганиб, уларни бадиий-тарихий наср намунаси сифатида талқин қилади. Тадқиқотчи тарихий насрнинг пайдо бўлиши ва унинг замонавий наср ривожига тутган ўрни ҳақида фикр юритар экан, масалага жаҳон адабиётшунослиги нуқтаи назарига таяниб ёндашади. Монографиянинг биринчи бобида бадиий-тарихий наср жанрлари ҳамда адабий меросга муносабат масалалари ёритилган. Муаллифнинг фикрича, улар мемуаристика ва тарихий ҳужжатли очерк хусусиятларига эга бўлсада, фарқли жиҳатлари ҳам бир талай. Шунинг учун тарихий наср намуналарини *ровий қисса* ва *мемуар қисса* каби жанрлар сифатида таснифлаб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

XIX асрнинг иккинчи ярми воқеалари мураккаблиги билан ҳам Марказий Осиё халқлари ҳаётида алоҳида ўрин тутди. “Шоҳид ул-иқбол”да ана шу кескин давр (1864 — 1872 йиллар) кенг манзараларда акс эттирилган. Гарчи асарни яратишдан мақсад —

Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг тахтга чиқиши ва давру даврон суришини тасвирлаш бўлса-да, содир бўлаётган бошқа воқеа-ҳодисаларни четлаб ўтишнинг ҳам иложи йўқ эди. Бинобарин, асарда Хива хонлиги билан бир қаторда Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги воқеалар тасвирига ҳам кенг ўрин берилган. Монографияда шу воқеаларга, умуман асарни ташкил қилган ўттиз фаслга муносабат билдирилган.

Н.Шодмонов “Шоҳид ул-иқбол” ҳамда бошқа бадиий-тарихий наср намуналарининг пухта илмий манбалигини инкор этмаган ҳолда, улардаги воқеалар тасвирида баъзи тарихий фактларнинг унчалик аниқ эмаслиги, етарли далил-ҳужжатлар воситасида асосланмаганини Қўқон хонлиги билан боғлиқ воқеалар мисолида кўрсатиб ўтади.

Шу билан бирга тадқиқотчи “Шоҳид ул-иқбол”дан жорий ёзувларга ҳозиргача амалга оширилган табдилларни таҳлил этар экан, уларда жиддий хатоларга йўл қўйилганини аниқлаб, транслитерация қилишнинг асосий қоидалари ишлаб чиқилиши лозимлигини таъкидлайди ва бу борадаги мулоҳазаларини амалий тарзда кўрсатиб беради.

Исо Ж а б б о р о в. Ўзбеклар. Т., “Шарқ”, 2008.

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаб бораётган бугунги шароитда элшунос олимларнинг илмий изланишларига муносабат тубдан ўзгарди. Биз — ўзбеклар аслида киммиз? Тарихий илдизларимиз қаерда? Урф-одатларимиз, маросим-байрамларимиз, туриш-турмушимиз, маданиятимизни шакллантирган, куч-қувват берган эътиқоду дунёқарашларимиз қандай пайдо бўлган, ривож топган? Шу каби саволларга атрофлича жавоб бериш энг долзарб масалалардандир. Албатта, бу саволларга берилган жавоблар ҳам кўп. Лекин уларни саралаб, ҳақиқатини ажратиб, сарагини-саракка, пучагини-пучакка чиқариб, халқни бутунликка, ҳамжихатликка, ҳамкорликка, бунёдкорликка ундовчи, некин гоёларга йўғрилган фикр-хулосаларни олмоғимиз лозим. Бинобарин, элшунослар эълон қилган ҳар қандай тадқиқотнинг юки, масъулияти ниҳоятда катта.

Элшунос олим Исо Жабборовнинг “Ўзбеклар” китоби билан танишиш асносида у зоқ вақтлардан бери ййлаб, кўнглида пишитиб келган фикр-мулоҳазаларини маълум бир тизимга солиб баён этганига амин бўламиз.

Китобнинг “Этногенетик муаммолар ва ўзбек эли шажараси”, “Анъанавий машғулотлари ва хўжалик фаолияти”, “Ўзбекларнинг моддий маданияти хусусиятлари”, “Ижтимоий, маданий ва оилавий-маиший турмуши” каби кенг кўламли мавзуларни қамровчи бобларида ўқувчини қизиқтирувчи, ййлаб-мушоҳада юритишига ундовчи фактлар, талқинлар кўп. Мутахассис сўзи аниқ билиниб туради. Айниқса, олимнинг халқимизга хос бўлган қон-қариндошлик муносабатлари, меҳр-оқибат, оила шарафини, аёллар номусини ҳимоя қилиш каби олижаноб одатлари борасидаги фикрлари диққатга сазовор. “Асрлар оша сақланиб келган ва ижтимоий моҳиятга эга урф-одатлардан яна бири оғир, машаққатли кунларда ўз яқинларининг очлик ёки камбағалликдан гадолик ёки дайдилик қилишига йўл қўймасликдир. Агар шундай одам чиқиб қолгудай бўлса, унинг исноди барча қариндош-уруғларга, маҳалла-кўйга, халқига келган. Асли гадойлик мамлакат учун доғ туширадиган ҳолат эканлиги “Темур тузуқлари”да ҳам қораланган.

Дарҳақиқат, бизнинг миллат одамлари ҳар доим бир-бирига қўлдош бўлиб яшаган. Гадолик қилиш у ёқда турсин, ҳатто бирор кишининг бегона одамдан қарз сўраши ҳам унинг қариндош-уруғларини уятга қўйган. Аёллар шаъни эса ҳамма замонда эркакларнинг ор-номуси ҳисобланган. Шу боисдан улар ёт кўзлардан асраб-авайланган. Энг муҳими, ўзбек характеридаги ана шу хусусиятлар давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Бу эса ўз навбатида халқимизнинг ўзлигини сақлаб қолишига асос бўлган...

Оламу одам каби китобнинг ҳам тақдири, толеи бўлади. Бу китоб ҳам ўз ўқувчисини топиб, муносиб баҳосини олади. Бунга ишончимиз комил.

Yuksak intellekt — taraqqiyot garovi

Мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш натижасида таълим сифати ва самарадорлиги кескин ошди. Бунинг исботини олий таълим тизими мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. 2000-2001 ўқув йилида республикамизнинг 61 та олий ўқув юртида 166 минг, жумладан, кундузги таълимда 142 минг нафарга яқин талаба таҳсил олди. 2001-2002 ўқув йилида эса талабалар сони 207,2 мингга етди (*Йўлдошев Қ. Олий ўқув юртлари. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд. Т., "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2003, 505-бет*).

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга киришилганидан буён юртимизда кўпга касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар барпо этилиб, иқтисодийнинг турли соҳа ва тармоқлари учун қарийб 600 минг нафар малакали ёш кадр тайёрлангани бу соҳадаги катта қадам бўлди. Миллий дастурга мувофиқ 4 йиллик бакалаврият ва 2 йиллик магистратура таълими орқали олий маълумотли мутахассислар тайёрлашнинг замонавий тизими яратилгани ҳам кадрлар тайёрлаш соҳасидаги муҳим янгилликдир.

Шуни қониқиш билан айтиш керакки, замонавий таълим тизими бугунги кунда ижобий натижалар бермоқда. Айни пайтда бу борада айрим муаммолар ҳам йўқ эмас. Шу хусусда сўз юритганда, баъзи соҳалар бўйича магистратура таълимига ажратилаётган мутахассислик ва ўринлар сони ниҳоятда камлигини қайд этиш лозим. Масалан, мамлакатимизнинг энг йирик олий ўқув юртларидан бири ҳисобланган Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида 32 та йўналиш бўйича бакалаврлар тайёрланаётгани ҳолда атиги 6 йўналишда магистратура мавжуд. Ёки Наманган муҳандислик-педагогика ҳамда Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси институтлари муҳандис-педагоглар тайёрлаш бўйича таянч олий ўқув юртлари қилиб белгиланган бўлса-да, уларда магистрлар тайёрлаш милқдорий курсаткич бўйича талабдан анча паст. Агар республикамизда мингга яқин касб-хунар коллежи мавжудлиги ва уларни юқори билим ва малакага эга бўлган магистрлар билан таъминлаш миллий дастурда алоҳида вазифа қилиб қўйилгани ҳисобга олинса, ушбу масала қанчалик долзарб экани янада аён бўлади.

Президентимиз 2005 йил 7 февраль куни Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан ўтқа-

зилган йиғилишда сўзлаган нутқида Тошкент давлат техника университети қошида коллежлар учун ўқитувчилар тайёрлайдиган қўшимча факультет ташкил этиш масаласини илгари сурган эди. Жаҳон иқтисодий инқирози шароитида, бизнингча, бакалавр ўринларини камайтириш ҳисобидан магистрлар тайёрлашни кўпайтиришга эришиш мумкин. Унутмаслик керакки, миллий дастур учинчи босқичининг муваффақиятли бажарилиши бошқа омиллар қатори ўрта бўгин таълим муассасалари юқори малакали мутахассислар билан тўлиқ таъминлашга ҳам боғлиқ.

Ҳозирги давр магистратуранинг ташкилий тизимини янада такомиллаштиришни тақозо қилмоқда. Шунингдек, магистратура ўқув босқичида таълимнинг янада чуқур ва мазмунли бўлиши, магистрантларнинг энг замонавий ахборот ва педагогик технологиялар билан таъминланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бугунга келиб илмий ва илмий-педагог кадрларнинг етарли даражада тайёрланмаётгани ҳамда уларнинг ўртача ёши "улғайиб" бораётгани сезилмоқда. Низомий номидаги ТДПУ каби йирик даргоҳда 19 йўналиш бўйича аспирантура, 4 йўналиш бўйича докторантура мавжуд. Табиийки, бу жуда кам. Афсуски, бошқа олий ўқув юртларида ҳам аҳвол шундай.

Олий ўқув юртларида сабоқ бераётган фан докторлари орасида 40 ёшга тўлмаганлар 0,9 фоизни, 50 ва ундан катта ёшдагилар эса 79 фоизни ташкил этади. Фан доктори илмий даражасини олганлар ўртача 50 ёшда, фан номзодлари эса 36 ёшдадир.

Истеъдодли ёшларни илмий тадқиқот ишларига кўпроқ жалб этиш, уларда ижодий фикрлаш малакасини ўстириш учун университетлар дастурига иншо ва бошқа ёзма иш турларини жорий этиш, улар бўйича методик қўлланмалар ишлаб чиқиш муҳимдир.

Шунингдек, профессор-ўқитувчилар илмий-методик фаолият юритиши учун имкониятни янада кенгайтириш, уларни интернетга яқиндан боғлаш ва алоҳида хоналар билан таъминлаш ҳам катта аҳамиятга эга бўлади.

Наргиза ҚАЮМОВА,
ТДИУ тадқиқотчиси

Mustahkam madaniy rishtalar

Ўзбек халқи бугун ота-боболардан мерос қолган маданий қадриятларни асраб авайлаш, бу борадаги инсонпарвар ва демократик анъаналарни ривожлантириш баробарида бошқа миллатларнинг ана шундай қадриятларига ҳам катта қизиқиш билан қарамоқда. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек: "Ўзбекистоннинг мустақиллиги, очиклигига асосланган маънавий имкониятларимизнинг ортиб бориши нафақат давлатнинг, балки жамоатчиликнинг ҳам мунтазам равишда кенгайиб бораётган халқаро алоқаларига таянади. Бугунги кунда озод халқ таълим, фан ва техника, маданият ва санъат соҳаларида барча халқлар ва давлатлар томонидан яратилган энг олий ютуқлар томон интиломқда" (Каримов И. А. *Ўзбекистон: ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., 1992, 92-бет*).

Маданий алоқаларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мустақил Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат стратегиясида алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳар қачон ҳам долзарб бўлиб қоладиган бу мақсадни изчил рўёбга чиқариш эса халқаро маданий ва инсонпарварлик мулоқотининг ранг-баранг шакллари излаб топиш ва жорий қилишни тақозо этади.

Ҳар хил цивилизациявий тажрибалар доирасида яратилган маданий бойликларнинг хилма-хиллиги ва ўзига хослигини тенг асосда кўриш, шунингдек, улар бутун инсониятнинг бебаҳо ютуғи эканини тан олиш маданий плюрализмнинг сиёсий ифодасидир.

Ҳозирги шароитда маданий мулоқотлар шаклан ва мазмунан халқ дипломатиясига айланиб бормоқда ва халқаро муносабатлар тизимида муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунга таъкидлаш керакки, Ўзбекистоннинг кун сайин ривожланиб бораётган халқаро маданий ҳамкорлиги жўғрофий жиҳатдан кенгаймоқда, унга ҳозир МДХ мамлакатлари, Осиё, Европа, АҚШ, Лотин Америкаси ва Африка мамлакатлари қиради. Бу факт шуни англатадики, илгари нафақат сиёсий, балки маданий ҳам қарам бўлган республика энди маданий тараққиёт объектидан унинг фаол субъектига айланди.

Ўзбекистон мустақиллик шароитида миллий маданиятини жадал ривожлантирмоқда ҳамда жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми сифатида унинг хазинасига ўз хиссасини қўшмоқда. Масалан, Ўзбекистоннинг театр санъати соҳаси-

даги халқаро алоқалари ҳар жиҳатдан кенгайиб, мустаҳкамланиб бормоқда. Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри жамоаси Италия ва Япония санъат усталари билан кўп йиллардан бери ижодий алоқа қилиб келмоқда. Ушбу театр санъаткорлари кейинги йилларда Малайзия саҳналарида бир неча марта ўз маҳоратини намойиш этди. Ўзбекистон Ёшлар театри, "Илҳом" театр-студияси жамоалари ижоди ҳам хорижий мамлакатларнинг театр арбоблари ва томошабинларида катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу театрлар санъаткорлари ҳар йили Германия, Франция, Россия ва бошқа мамлакатларга гастролга тақлиф қилинмоқда.

Халқаро маданий алоқаларни ривожлантиришда ўзбек кино намояндалари ҳам сезиларли ҳисса қўшаётир. Улар Тошкентда ўтказилган XI ва XII халқаро киноанжуманлар ташкилотчиси. Ватанимиз пойтахтида Малайзия, Франция, Германия, Италия, Буюк Британия, Швейцария, Бельгия, Польша, Швеция, Исроил, Россия кино санъати ҳафта ва ойликлари ўтказилди. Ўз навбатида юртимиз кино усталарининг картиналари Эрон, Туркия, Аргентина, Россия, Япония, Исроил, Буюк Британия, Франция, Германия, Канада, АҚШ, Корея, Миср, Бельгияда бўлиб ўтган кинофорумларда нимойиш этилди. Кейинги йилларда Ўзбекистон давлат кинокомпанияси Ҳиндистон, Мексика, Покистон, Туркия, Япония ва бошқа мамлакатлар миллий кино ташкилотлари билан ижодий ҳамкорлик қилиш юзасидан шартномалар имзолади.

Ўзбекистоннинг халқаро маданий алоқалари навқирон бўлишига умид қилиш мумкин. Миллат келажаги бўлган истеъдодли мусаввирлар полотнога туширган сержило суратлар, созанда ёшлар ижро этган дилбар куйлар хорижлик санъат мутахассисларида ҳайрат уйғотгани шундай дейишга асос беради.

Айни чоқда Ўзбекистон дунёнинг турли тарафидан келган театр ва рақс жамоаларига бағрини очмоқда. Бундай гастрол сафарлари маданий ҳаётимизга янги нафас олиб кирмоқда, миллий маънавиятимизга умуминсоний маъно бахш этмоқда. Ҳукуматимиз нодавлат ташкилотларининг чет мамлакатлар билан маданий соҳада амалга ошираётган ҳамкорлигини ҳам қўллаб-қувватлаб турибди. "Дўстлик жамиятлари кенгаши ва чет эл мамлакатлари билан маданий-маъ-

рифий алоқаларни қўллаб-қувватлаш чоралари тўғрисида” 1997 йили қабул қилинган Президент фармони бунинг ёрқин далилидир. 2006 йилга келиб бу Кенгаш ўттиз олтита дўстлик жамиятини бирлаштирди, ҳозир улар хорижий мамлакатлар вакиллари билан ҳамкорликда Ўзбекистоннинг Мустақиллик куни ва бошқа байрам танталарини ўтказади, Ўзбекистон чет эл давлатлари билан дипломатик муносабат ўрнатган саналарни нишонлайди. Кенгаш ЮНЕСКО ва яна тўққизта хорижий ташкилот билан ҳамкорлик тўғрисида шартнома тузган.

Ўзбекистоннинг халқаро маданий ҳамкорлик соҳасида орттирган тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ирқи, миллати, тили ва динидан қатъи назар, халқлар ўртасида маданий мулоқот ўрнатиш ҳозирги глобализация даврида бағрикенгликни қарор топтириш, маданий хилма-хилликни асраб қолиш, одамлар ўртасида ишонч ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга замин ҳозирлайди.

Лола БОБОХЎЖАЕВА,

Тошкент давлат Автомобиль йўллар
институтини докторанти

Ijtimoiy muhit va shaxs axloqi

Жамиятимизнинг ҳозирги ривожланиш босқичида икки муҳим тамойил кўзга ташланмоқда: булардан биринчиси — жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳити шахсга кенг имкониятлар очиб бераётгани бўлса, иккинчиси — шахснинг ўз фаолияти билан жамият маънавий-ахлоқий муҳитига сезиларли таъсир ўтказаётганидир. Демак, шахс ва жамият тақомилида ўзаро уйғунлик тамойили мавжуд. Бироқ, шунга қарамай, фуқароларнинг маънавий-ахлоқий баркамоллиги ҳануз долзарб муаммолардан бўлиб турибди. Бизнингча, ҳозирги даврда ҳар бир шахс авваламбор адолат, бурч ва масъулият туйғусини ўзида мужассам этсагина, маънавий-ахлоқий комилликка эришиши мумкин. Куйида ана шу уч муҳим фазилат ҳақида Шарқ ва Ғарб файласуфлари билдирган фикрларга таяниб, баъзи хулосаларимизни ўртага ташлашни лозим топдик.

Инсон маънавиятида адолатнинг ўрни масаласи этика фанига асос солган антик юнон файласуфи Аристотелдан бошлаб барча ахлоқшунос файласуфлар диққатини ўзига жалб этиб келган. Агар бу юксак ақл соҳиблари илгари сурган қарашлар умумлаштирилса, адолат шахсда уч муҳим хусусиятни пайдо қилади, деган хулосага келиши мумкин. Булар — оқиллик, тенглик ва мардликдир.

Инсон ақли борасида Шарқда қарор топган қарашларга кўра, ақл икки хил, яъни табиий ва касбий бўлади. Табиий ақл инсонга туғма инъом этилади. Касбий ақл эса тажриба туфайли ортирилади. Демак, шахснинг оқил бўлиб вояга етиши учун имконият мавжуд ва уни жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳити ҳавола этади.

Этика фани томонидан тан олинган нуқтаи назарга кўра, тенглик “бу — инсоннинг ўзгалар ҳуқуқини ҳисобга олишидир” (*Новая философская энциклопедия. В четырёх томах. Том 3, М., “Мысль”, 2001, стр. 180*). Бунда инсон ўзидаги ҳақ-ҳуқуқ бошқаларда ҳам мавжуд эканини англайди ва умумий манфаат йўлида ўз ҳақ-ҳуқуқини мўътадил холга келтиради.

Адолатнинг сўнгги шартини бўлмиш мардликка юқорида зикр этилган луғатда “мардлик — инсон хулқида жасорат ҳиссининг воқе бўлишидир”, дея таъриф берилган (*Ўша манба, 321-бет*). Бошқача қилиб айтилса, мардлик инсоннинг ўзгалар манфаати йўлида фидойилик кўрсатишидир. Шарқ файласуфлари фикрича, мард инсон уч мақсадга интилади: чинакам инсонга хос ҳаёт кечирмоқ; одамлар орасида яхши мавқега эга бўлмоқ; эл-юрт учун савобли ишлар қилмоқ. Бунда у тўрт воситага таянади: ҳалол меҳнат билан мулк тўплайди; бу мулкни қаерга ва қандай сарфлашни билади; исрофгарчиликдан қочади; одамларга нафи тегаётганидан қаноат туяди (*Ибн Мукаффа. Мукаддима. // Калила ва Димна. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 47-бет*). Демак, мардлик — ўзгаларни ҳам моддий, ҳам маънавий қўллаб-қувватлаш демакдир.

Бурч — шахс зиммасига вазифа юкловчи муҳим ахлоқий сифатдир. Демократик тузумда шахс, жамият ва давлат бир-бири олдида бурчлидир. Бурч кишида ахлоқий жиҳатдан беш хусусиятни таркиб топтиради. Булар: шахснинг ўз-ўзини англаши; бошқалар манфаатини ҳимоя қилиши; ўзи мансуб бўлган жамият хавфсизли-

гини сақлаши; давлат ишига камарбаста бўлиши; умуминсоний қадриятларга эҳтиром кўрсатишидир. Бурч ҳар бир фуқарони ўз инсоний аъмолини қатъий адо этиш руҳида вояга етказди. Шу сабабли қадимги ҳинд фалсафасида “Сенга бахт келтирадимки ёки бахтсизликми, бундан қатъий назар, бурчингни адо эт. Кимки ўз бурчини адо этса ва унинг орқасидан келадиган оқибатларни хотиржам қарши олса, у қалбан буюқдир”, деб уқтирилади (*Сержило тафаккур дурдоналаридан. Тузувчи ва таржимон: А. Жалолов. Т., “Наврўз”, 2003, 11-бет*).

Бизнингча, шахс қалбида бурч ҳисси у қуйдаги уч фазилатга эга бўлсагина шаклланади: ўзликни англаш, садоқатлилик ва ҳақгўйлик. Ўзликни англаш ғоясини илк бор етти донишманднинг бири — Хилон (мил. ав. 596-528) илгари сурган. Унинг “Ўзингни англа, шунда маъбудларни ҳам, коинотни ҳам англайсан”, деган ҳикмати бундай тушунмоқ лозим: инсонда борлиқнинг барча сифатлари мавжуд ва шу боис у ўз жавҳарига етиб бориш билан жами мавжудот сир-асрорини ҳам эгаллайди.

Садоқат эса кишининг маънавий етуқлик даражасини белгилайди. Садоқат деганда, шахснинг юксак ахлоқий талабларга ўз хулқ-атворини мунтазам мувофиқлаб бориши тушунилади. Садоқат шахс ахлоқида хиёнат, сотқинлик, бепарволик каби иллатлар пайдо бўлишига қарши турвчи маънавий кучдир.

Бурчининг сўнгги ва бизнингча, энг муҳим унури ҳақиқатдир. Ҳақиқат инсон хулқ-атворида

бурч ҳиссини шакллантиришда ахлоқий негиз бўлиб хизмат қилади. Ҳақиқат йўлида бетиним курашиб яшаш ҳар бир фуқаро учун аслида орномус ва шон-шараф аъмолидир.

Маъсулият шахснинг амалий фаолиятида алоҳида ўрин тутади. Маърифатпарвар олим Абдурауф Фитрат масъулиятни шахснинг “маънавий хатти-ҳаракатлари мажмуи” дея талқин қилган (*Фитрат. Нажот йўли. Т., “Шарқ”, 2001, 35-бет*). Шу жиҳатдан қаралса, масъулият шахсда уч муҳим фазилатни пайдо қилади. Булар — жавобгарлик, ташаббускорлик ва ҳаракатчанликдир. Шахс ўзи, оиласи, жамияти ва давлати олдида жавобгарликни ҳис этса, ахлоқ меъёрларига мувофиқ хатти-ҳаракат қилади. Ташаббускорлик эса шахснинг умумманфаати йўлидаги эзгу фаолиятига асосдир. Ниҳоят, ҳаракатчанлик шахсда ахлоқий фаолиятни таъминлайди. Зеро, инсон фаолиятсиз масъулиятни ҳис қилолмайди, қолаверса, ўзида ахлоқий етуқликни ҳам тарбиялай олмайди. Шу маънода, ҳаракатчанлик шахс ахлоқининг асосий омилдир.

Хуллас, адолат, бурч ва масъулият ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида шахс маънавий-ахлоқий камолотини белгиловчи асосий мезонлардир. Бу фазилатни ўзида мужассам этган ҳамюртларимиз жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олаётган туб ислохотлар жараёнида ҳал қилувчи куч бўлишига шак-шубҳа йўқ.

Матлуба ҚАҲҲОРОВА,

Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси

Jamiyat muvozanatini saqlovchi kuch

Шахс онгининг шаклланишида, албатта, мактаб, маҳалла, кенг жамоатчилик маълум даражада рол ўйнайди. Аммо шунга қарамай, шахснинг ижтимоий йўналиши асосини оилавий муносабатлар белгилайди.

Ёш бола ниҳоятда кузатувчан, зийрак ва тақлидчи бўлади. Оилада катталарнинг барча ижобий-салбий хатти-ҳаракатлари бола кузатувида бўлади ва у буларнинг керакли, кераксизини бирдек сингдириб олаверади. Аёнки, инсон табиатан ижобий хислатлардан кўра салбий хусусиятларни тезроқ “юқтириб” олади. Бола тарбиясига салбий таъсир кўрсатадиган ҳолатлар

дан бири эр-хотиннинг ўзаро жанжалларидир. Ноаҳил оилада тарбия топган бола на боғчада, на мактабда ва на кўча-кўйда ўзининг юриштиришию хулқ-атвориға жавоб бера олади. Домий нотинчлик бола асабини толиқтириб, тажанг қилиб кўяди. Бундай вазиятларда бола ўзини озгина назоратсиз сезса, бўлди, ўзбошимчилик билан ғайритабиий ва ҳатто ғайриқонуний ишлар қилишгача бориб етади. Машҳур фаранг файласуфи Пьер Абелярнинг (1079-1142) “Инсон ҳис-туйғулари кўпинча сўзга нисбатан ибратдан куч олади ёки сусаяди” деган фикрини эслаб ўтиш жоиздир. Поляк тадқиқот-

чиси Х. Козловский эса “Ёш инсон “мажбуриятлар” категориясида фикрлашни одат қилмаган бўлса, кўпинча ҳаётий муаммоларга дуч келганида ожиз бўлиб қолади, дарҳол умидсизликка тушади”, деган эди.

Бола тарбиясини аввало ота-она, сўнгра эса тарбия ўчоғи саналмиш боғча, мактаб, маҳалла, қолаверса, ёшлар билан боғлиқ бошқа жамоат ташкилотлари мутасаддилари ўз хулқларини тузатишдан бошлаши лозим. Акс ҳолда, тарбиядаги нуқсонлар илдизи умуман кераксиз жойдан кидирилиши мумкин.

Буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино “Донишнома” асарида Платоннинг “Тарбия давлат томонидан ташкил этилмоғи ва ҳукмрон гуруҳлар — файласуфлар ва жангчилар манфаатини кўзламоғи лозим”, деган фикрини инкор қилиб, бола тарбияси учун, аввало, ота-она масъулигини таъкидлайди. Шу билан бирга, мазкур асарда ота ва она илмми, фозил ва дунёқараш кенг бўлиши зарур эканини алоҳида уқтириб, фарзанд тарбиясида масъулиятлироқ иш йўқ, деган хулосани асослаб беради.

Абдулла Авлонийнинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” китобидаги “Тарбиянинг замони” бобида шундай жумлалар бор: “Эмди очиқ маълум бўлдики, тарбияни туғилган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизни нурландурмак, ахлоқимизни гўзалландурмак, зехнимизни равшанландурмак лозим экан. Тарбияни кимлар қилур, қайда қилинур? — деган савол келадур. Бу саволга “биринчи — уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи — мактаб ва мадраса тарбияси, бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур”, деб жавоб берасак...” (*Ўзбек педагогикаси антологияси. 2-жилд, Т., “Ўқитувчи”, 1999, 41-47 бетлар*).

Француз мутафаккири Жан Жак Руссо (1712-78) “Илк тарбия ҳамма нарсадан ҳам муҳим ва аёллар зиммасидадир” деганда ҳақ эди.

Онанинг илму маърифатдан бохабарлиги, дунёқараш кенглиги фарзанднинг ақлий салоҳияти юксалишига асос бўлади. Чунки ундаги фазилатлар болага наслий ўтиши инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Шу боис “...чиндан ҳам, аёлларимизнинг оилада тутган ўрни бекиёс. Оқила, гўзал аёллар ўзларининг ғамхўрлиги, меҳрибонлиги, қалби дарёлиги билан оиладаги, қолаверса, бутун жамиятдаги мувозанатни, поклик, ҳалоллик, самимият ва адолат муҳитини сақлаб турадилар” (*Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан курашимиз. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 225-бет*).

Фозила аёл оилада фарзанд тарбиясига масъуллиги билан бирга ота ва фарзанд ўртасида воситачи ҳамдир. У фарзандига оиланинг усту-

ни бўлган отани қадрлашни, кўзига тик боқмасликни, ота билан орасида доимо масофа сақлаш лозимлигини ва шу каби одобларни ўргатади. Отага эса уларнинг талаб ва эҳтиёжини ўз вақтида билдириб туради. Узоқни кўра билган аёл фарзанди олдида турмуш ўртоғининг хурматини жойига қўяди. Бу аънавий тарбиянинг ўта муҳим хусусиятларидан биридир.

Отанинг хурмати юқори бўлган оилада тарбия топган болада қатъиятлик, фидойилик, мардлик каби эзгу хислатлар кўпроқ учрайди. Чунки улар, халқ ибораси билан айтганда, эркакча тарбия кўради. Қадимги Рим файласуфи Эпиктет “Отанинг қаттиққўллиги — ажойиб дори: аччиғидан кўра ширини кўп” деб бежиз таъкидламаган.

Албатта, отанинг оиладаги қатъиятлиги болани интизомга ўргатади. Биламизки, интизомли бола меҳнатдан қочмайди, ўзига топширилган вазифани вақтида адо этади, ҳар бир ишга масъулият билан ёндашади.

14-16 ёш — ўсмирларнинг ҳар хил ҳиссиётларга бериладиган даври ҳисобланади. Бундай вақтда тарбиячи заргарона иш кўрмоғи лозим. Чунки вояга етмаганлар томонидан турли хил жиноятлар содир этилиши ҳам айнан шу даврда кўпроқ учраши ҳаётда ўз исботини топган. “Ўз ўғлини ҳеч бир фойдали ишга ўргатмаган ота ўғри боқаетган бўлади”, дейди XVII асрда яшаб ижод қилган инглиз адиби Томас Фулер. Дарҳақиқат, бугунги кунда вояга етмаганлар томонидан содир этилаётган жиноятлар ичида ўғрилиқ 60 фоизни ташкил қилмоқда. Афсуски, улар орасида безорилик, номусга тажовуз қилиш, босқинчилик каби ижтимоий хавфли жиноятлар ҳам учраб турибди. Шу боис ёшлар тарбиясига масъул ота-она, маҳалла аҳли, педагог мураббийлар уларни жиноятдан асраши ҳам фарз, ҳам қарзидир. Бунинг учун тарбияга масъулият билан ёндашмоқ, ҳаёт қонуниятларига, аждодлар ўғитига амал қилмоқ даркор.

Қадимги юнон файласуфи Демокрит ҳақли равишда “Агар болалар меҳнат қилишга ундалмаганида на саводхонликка, на музыкага, на жисмоний тарбияга, ҳаттоки, инсонда эзгуликни мутаҳкамловчи номусга ҳам ўрганмаган бўлар эди. Одатда, номус ана шу машғулотлардан дунёга келади”, дея таъкидлаган.

Бинобарин, аждодлардан қолган маънавий меросга назар ташласак, ёшларни меҳнаткаш ва илмми қилиб тарбиялашга катта эътибор қаратганига гувоҳ бўламиз. Ота-боболарнинг эзгу амаллари, доно ўғитлари доимо бизга дастур бўлиши лозим. Бу эса ўз навбатида ёшлар тарбиясида маёқ вазифасини ўтайди.

Жамшидхон ШАРОПОВ,

хуқуқшунос

Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkiston

Шарқий Туркистон ХХРнинг Синцзян-Уйғур мухтор туманига (СУМТ) тўғри келади ва Уйғуристон деб ҳам аталади. Унинг майдони Хитойнинг олтидан бир қисмини эгаллаган бўлиб, бу Франция майдонидан уч хисса каттадир. Ҳозирги кунда Шарқий Туркистонда ўн беш миллиондан ортиқ уйғур миллатига мансуб аҳоли яшайди. Икки миллиондан зиёд уйғурлар бошқа мамлакатларда, хусусан, Ўзбекистон ва Қозоғистонда истиқомат қилади. СУМТдаги ҳар қандай ўзгариш Марказий Осиё минтақасига таъсир этмай қолмайди.

СССР билан Ғарб давлатлари ўртасида мафкуравий кураш авж олган “совуқ уруш” йилларида СУМТ эйтибордан четда қолди, бироқ унга бўлган жуғрофий-сиёсий қизиқиш 1991 йили Марказий Осиёда янги давлатлар ташкил топгач, яна кучайди. Бу вақтга келиб уйғур миллатига мансуб аҳоли ўртасида ҳам озодлик гоялари қайта ёйила бошлаган эди. Бироқ Хитой ҳукумати Марказий Осиё давлатлари билан уйғурларнинг бўлгинчилик ҳаракатини қўллаб-қувватлашмасликка оид муҳим геосиёсий қелишувга эришди. Оқибатда ушбу минтақани ўз таъсир доирасига олиш учун курашаётган Россия ҳам, АҚШ ҳам, Европа Иттифоқи ҳам Шарқий Туркистондаги бўлгинчилик ҳаракатини унга чегарадош бўлган Марказий Осиё орқали қўллаб-қувватлаш имкониятидан маҳрум бўлди.

Хитой ҳукумати бўлгинчилик ҳаракатининг пайини қирқиш учун яна бир муҳим ишга қўл урди: Шарқий Туркистонни иқтисодий ривожлантириш дастури қабул қилинди. Бундан кўзланган стратегик мақсад СУМТ ҳудуди орқали Марказий Осиё бозорига ҳам чиқиш эди. Бироқ шунга қарамай, айирмачи гуруҳлар ҳамон фаолиятини тўхтатгани йўқ. Ҳозирги вақтда Шарқий Туркистон билан алоқада бўлган “Шарқий Туркистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг инқилобий ҳаракати”, “Шарқий Туркистондаги Ислом ҳаракати”, “Яна Аят”, “Лобнор қўбарслари”, “Ҳаракат” сингари 27 ташкилот мавжудлиги аниқланган.

Геосиёсат синчилари Марказий Осиёга мансуб деб ҳисоблаётган Шарқий Туркистон минтақа хавфсизлигида қандай ўрин тутади, деган савол туғилиши табиий. Бизнингча, унинг бу минтақа ҳаётига таъсири жуғрофий-сиёсий жойлашув, иқтисодий ва энергетик хавфсизлик, айирмачилик ва терроризм сингари омиллар билан боғлиқ.

СУМТ Монғолия, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Афғонистон, шуниингдек, Покис-

тон ва Ҳиндистон назоратидаги Кашмир музофоти билан чегарадош. У Хитойни Марказий Осиё давлатлари ва Покистон билан муҳим коммуникация воситалари орқали боғлаб туради. Бундан ташқари, Қозоғистоннинг асосий сув манбаларидан бўлган Иртиш ва Ил дарёлари Шарқий Туркистондан бошланади. Бунинг устига уйғурлар дини, тили ва маданиятига кўра, Марказий Осиё халқларига яқин, айни чоқда Хитойнинг туб аҳолиси бўлган ханлардан кескин фарқ қилади.

Хитой иқтисодиёти ривожлана боргани сари унинг Марказий Осиё минерал-хомашё ресурсларига бўлган талаби ортиб бораверади. Минтақа давлатлари билан тобора кенгайиб бораётган иқтисодий ҳамкорлик ана шу стратегик талабни кондиришга қаратилгандир.

Бундан ташқари, Шарқий Туркистон Марказий Осиё давлатлари учун Хитой ва Жануби-шарқий Осиё бозорларига чиқиш учун транзит вази-фасини бажаради. Ўз навбатида, Хитойга Шарқий Туркистон орқали Каспий нефт ҳавзасига чиқиш имконияти очилади.

Ироқнинг АҚШ томонидан босиб олиниши ва муқобил араб-Исроил можароси шу вақтгача нефт ва газни Яқин Шарқ мамлакатларидан импорт қилаётган Хитойни барқарор энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун ҳеч охири кўринмаётган ёқилғи-энергетика манбалари сари йўл очишга мажбур этмоқда.

Хитой дунёда АҚШдан сўнг иккинчи йирик нефт импорт қилувчи давлатдир. Унинг келажакдаги нефт ва газ импорти қуруқликда Марказий Осиё ва Россияга боғлиқ бўлади. СУМТ Марказий Осиё ва Каспийбўйи нефти ҳамда газини нафақат Хитойга, балки, Ҳиндистонга ҳам ўтказишда асосий йўл бўлиб қолади. Афғонистон ва Покистондаги беқарор вазият Ҳиндистон ҳукумати муқобил йўл излашга мажбур қилмоқда. 2010 йилга бориб Хитой йилига 120 миллион тонна нефт импорт қилишини ҳисобга олсак, зикр этилаётган йўналишга бўлган қизиқиш нима учун кундан-кун ортиб бораётгани ойдинлашади.

Ҳозир Шарқий Туркистондан Хитой билан Марказий Осиёни боғловчи бир қанча йирик транзит йўл мавжуд. 2008 йил охирида Хитойни Покистон ва Қирғизистон орқали Ўзбекистон билан боғловчи янги темир йўл қурилиши бошланди. Унинг узоқ стратегик мақсади Шарқий Туркистонни кейинчалик Москва, Техрон ва Кобул билан туташтиришдир.

Шарқий Туркистон Осиёнинг иқтисодий ва савдо йўллари туташган ҳудудларидан биридир. Шарқий Туркистондан Қозоғистон ва Покистонга янги автомобиль йўли қурилиши тугалланиши билан Сингапур — Ўзбекистон савдо йўли ниҳоясига етди ва Хитойнинг минтақадаги коммуникацион аҳамияти янада ортди.

Ҳозирги кунда Афғонистондаги нотинч вазият Марказий Осиё давлатлари баробарида Шарқий Туркистонга ҳам жиддий хавф туғдирмоқда. Шу билан бирга, у ернинг ўзида ҳам мавжуд бўлганчилик кайфиятлари хавфсизликка дахл қилаётир. Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг Хитой раҳбарияти ташаббуси билан юритаётган “уч ёвузлик”: айирмачилик, терроризм ва диний экстремизмга қарши кураш сиёсати ана шу муаммони ҳал қилишга қаратилган. Бунинг учун эса терроризмнинг асо-

сий ташқи манбалари бўлган Афғонистон ва Кашмирда тинчлик ўрнатиш; ШХТ доирасида терроризмга қарши кураш борасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш; хан миллатига мансуб бўлган аҳолини Шарқий Туркистонга кўчириш амалиётини тўхтатиш; терроризм ва айирмачиликнинг ягона молиявий манбаи бўлган ташқи ёрдамни тўхтатиб қўйиш каби муаммолар ҳал этилиши керак.

Дарҳақиқат, Марказий Осиёнинг хавфсизлигини таъминлаш ва унинг иқтисодий муаммоларини ҳал этишда ҳамкорлик муҳим аҳамият касб этади.

**Бехзод АЪЗАМОВ,
Иброҳим ИБРОҲИМОВ,**

*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси
университети талабалари*

Ахборот оқими ва milliy xavfsizlik

Ахборот хавфсизлиги дунё миқёсида долзарб масалага айланиб бормоқда. Чунки замонавий ахборот технологиялари, жумладан, интернет тармоғи оддий фуқаролардан тортиб йирик ташкилотларгача — барча учун турли манбалардан тез ва осон ахборот олиш имкониятини мисли кўрилмаган даражада ошириб юборди. Аввало ахборотни электрон шаклда тўплаш ва сақлаш имкони пайдо бўлди. Бу усул ахборотни сақлашда, айниқса, кўп қулайликлар туғдирди. Ахборотдан самарали фойдаланиш имкониятининг ортиши эса ахборот миқдорининг тез кўпайишига олиб келди. Бундай қулайлик оммавий ва ҳамма билиши мумкин бўлган ахборотни сақлаш ҳамда тарқатиш борасида, ҳеч шубҳасиз, ғоят ижобий ҳодисадир. Шу билан бирга ахборот оламида кенг ошкор этилмайдиган, махфий сақланадиган маълумотлар ҳам бўлади. Табиийки, бундай маълумотларнинг кутилмаган тарзда ошкор бўлиши, ўғирланиши, йўқ қилиниши уларга эгаллик қилиб келган юридик ёки жисмоний шахс учун баъзан ҳеч қандай бойлик билан қоплаб бўлмайдиган зарар келтириши мумкин. Бир сўз билан айтганда, интернет технологиялари кўплаб қулайликлар яратиш билан бирга хавфсизлик борасида жиддий муаммолар ҳам келтириб чиқаряпти. Табиийки, бундай нохуш ҳолатлар олдини олиш мақсадида эртанги истиқболни ўйлайдиган ҳар қандай ташкилот, давлат ва жамият ахборот хавфсизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратади.

Ҳозирги ахборот асрида ғоявий-мафкуравий хуружлар ҳам турли шаклларда авж олмақда. Масалан, ахборот хуружлари турли йўллار билан амалга оширилади. Улар ёлгон ахборот тарқатиш, жамоатчилик фикрини чалғитиш, миллий маънавий қадриятларни сохталаштириш ва уларнинг ўрнига бегона қадриятларни сингдириш, халқнинг тарихий хотирасини бузиш ва ўзгартириш, кибертерроризм ҳамда бошқа усуллардир. XX асрда инсоният ўқ отар қуроолардан кўп азият чеккан бўлса, XXI асрда ахборот энг кучли қуролга айланди. Биргина нотўғри ахборот юртининг тинчлигини бузиб юбориши ҳеч гап эмас. Шунингдек, ахборот оқимини тўғри йўналтира олмаслик ҳам йиллар давомида шаклланиб келган маънавий қадриятларни чилпарчин қилиб юбориши мумкин. Фарб маданиятини тарғиб қиладиган олимлар орасида глобаллашув жараёнида қадриятлар қоришиб кетади, шунинг учун ҳар бир халқнинг қадриятини сақлашга ҳаракат қилиш фойдасиз, деган тасаввурлар ҳам бор. Лекин бу хато эканини вақтнинг ўзи кўрсатиб беради.

Ахборот хуружларига қарши туриш учун лоқайд бўлмаслик, ўз қатъий позициясига эга бўлиш, фикрини асослай олиш, ҳар бир хуружга вақтида муносиб жавоб қайтариш лозим.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳар бир давлат ўз миллий хавфсизлиги масаласига жиддий аҳамият берган ҳолда, энг зарур ахборотни қўлга киритиб, бу борада устунликка эга бўлишга интилади. Ҳозирги вақтда тобора кучайиб бораётган

ахборот урушининг моҳияти шундаки, у пировард мақсад эмас, булки шу йўлдаги воситадир. Айниқса, ҳаққоний ахборот ўрнига уйдирма тарқатиб, минг-минглаб одамлар, ҳатто халқларни йўлдан оздиришга уриниш ахборот хуружининг энг хатарли томонидир. Аслида кундалик ҳаётда учраб турадиган фитна ва бўҳтонлар ҳам ахборот урушининг содда кўринишидир.

Ахборот урушларида психологик операциялар, дезинформация, воқеани бузиб ёки бўрттириб кўрсатиш усуллари орқали одамларнинг бирор фирма ё компанияга, сиёсий ҳаракат ва ҳатто ҳукуматга ишончини сўндиришдек ғаразли мақсадлар кўзланади.

Бугунги кунда мамлакатимизда ахборот-телекоммуникация технологиялари жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бу эса Ватанимизнинг глобал ахборот жамиятида ҳам муносиб ўрин эгаллашида муҳим асос бўлмоқда. Шунинг билан бирга, юқорида таъкидланганидек, кўпгина қулайликлар қатори айрим муаммоларни ҳам юзага чиқармоқда. Ахборотни қайта ишлаш ва узатиш тизимларида махфийликни таъминлаш шулар жумласидандир. Бу муаммони ҳал этишда криптология фанини ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий чораси шундан иборат. Криптология алоқа каналлари орқали ахборот хавфсизлигини

яратиш ҳамда таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Ўзбекистон Республикасида криптография соҳасида илмий тадқиқотлар бошланганига ҳали ўн йил ҳам бўлгани йўқ. 2003-2004 йилларда Фантехника ва маркетинг тадқиқотлари марказида олиб борилган илмий изланишлар натижасида “O‘z DSt 1092. Ахборот технологияси. Ахборотнинг криптографик муҳофазаси. Электрон рақамли имзони шакллантириш ва текшириш жараёнлари” деб номланган йўналиш бўйича давлат стандарти ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлигининг 2005 йил 17 октябрдаги 05-31-сонли буйруғи билан тасдиқланди.

Ҳозирги вақтда турли зарарли ахборот оқимининг ёшларимиз онгу тафаккурига салбий таъсири олдини олиш, ёшлар маънавиятини соғлом асосда шакллантиришга мамлакатимизнинг миллий хавфсизлиги оид масала сифатида жиддий ёндашилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги глобаллашув даврида инсоният олдида унинг ўзи ҳали аниқ тасаввур қила олмайдиган муаммолар саноксиз. Бу жараён ахборотдан тўғри фойдалана олмайдиган жамият учун катта талофатлар келтириши мумкин.

Ҳамида МУҲСИМОВА,

ЎЗМУ доценти

Xitoyda onlayn TV taraqqiyoti

Бир ярим миллиардга яқин нуфусга эга бўлган Хитойда телевидение (ТВ) муҳим оммавий ахборот воситаси бўлиб, унинг дунёда ва мамлакатда рўй бераётган воқеалар хусусида жамоатчилик фикрини шакллантиришдаги роли фоят юқоридир.

Гарчи Хитойда телекўрсатувлар тайёрлаш ва эфирга узатиш Фарб давлатларига нисбатан 20 йил кечикиб бошланган бўлса-да, бугунги кунда унинг ривожланиш суръати ниҳоятда баланд. Фоят тез юксалаётган мамлакатда телекўрсатувларни интернет тармоғи орқали трансляция қилиш ҳам жадал тараққий этмоқда.

Ҳозирга келиб, Ўзбекистонда айрим радиоканаллар дастурларини интернет орқали эшиттириш яхши йўлга қўйилган, бироқ телеканаллар дастурларини онлайн узатишда тезлик ҳамда частота билан боғлиқ муаммолар мавжуд. Шу боис дунёнинг етакчи мамлакатларидан бирига айланган Хитойдаги онлайн телеканаллар тажрибасини, CCTV — Хитой Марказий телевидениесининг виртуал тизимдаги фаолиятини ўрганиш

ўзбек журналистлари ва мутахассислари учун фойдадан холи бўлмайди.

Хитой ТВси тарихига назар ташланса, унинг бирдан бу даражага эришмаганини кўриш мумкин. 1958 йилдан бошланган миллий телевидение тарихида тўсиқлар ҳам, пасайиш ва юксалишлар ҳам бўлган.

Ҳозирги даврда эса CCTV замон талабларига мос ҳолда ривожланиб бормоқда. Хусусан, интернетнинг ТВ соҳасига кириб келиши янги имкониятлар эшигини очди.

Хитойда интернет тармоғи 1995 йилдан ишга туша бошлади. CCTV ҳам орадан кўп ўтмай ўз вебсайтига эга бўлди. 1996 йили интернет тармоғидаги видеочастоталар технологиясида www.CCTV.com номи билан узлуксиз қидирув хизмати йўлга қўйилди. 2000 йилдан кейин каналда вебсайтни ривожлантириш билан бирга видеочастоталарни ўз вақтида оммалаштириш ва кўрсатувларни анъанавий ТВ даражасида намойиш этишга жиддий киришилди. 2003 йилга келиб, CCTV online TVнинг тўққизта телеканали

кўрсатувлари интернет орқали намойиш этила бошлади ва шу йил 20 март куни аҳоли АҚШ-Ироқ уруши бошлангани ҳақидаги лавҳаларни CCTV-4 ва CCTV-9 каналларининг онлайн дастурлари орқали ҳам томоша қилди.

Бугунги кунда CCTV телеканаллари кўрсатувларини унинг вебсайти орқали ҳам бемалол томоша қилиш мумкин. Янгилик теледастурлари дунёнинг хитой, инглиз, испан, француз каби кенг тарқалган тилларида намойиш этилади. Шунинг алоҳида қайд этиш лозимки, онлайн кўрсатувлар махсус тайёрланмайди, аксинча эфирга узатилаётган дастурлар интернет орқали ҳам кўрсатилади, холос. Шу билан бирга, интернетда фаолият юритиш телеканал зиммасига бир талай янги масъулият ва вазифалар ҳам юклайди: булар — жадал фикр алмашув, форумлар ташкил этиш, аудитория билан тезкор ва интерфаол алоқа ўрнатиш ва бошқалардир. Шу боис сўнгги вақтларда www.CCTV.com вебсайтида жамият аъзолари фикри ва аудиториянинг телеканал янгиликларига муносабатига оид рунлар кўпайтирилди ва кучайтирилди. Хитойда хорижда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги видеорепортажларга бўлган талаб кундан-кун ўсиб бораётгани

сабабли CCTV вебсайтида махсус янгиликлар каналига асос солинди. Янгиликлар CCTV, CCTV-1 ва CCTV-9 каналлари орқали эфирга ва интернетга узатилади, архивлаб ҳам борилади. CCTV видео хизмати уларни таснифлаш билан шугулланади. Вебсайтидаги “CCTV янгиликлар тармоғи” дастури аста-секин бутун дунёга ахборот узатадиган янгиликлар каналига айланиб бормоқда ва бошқа дастурларга намуна бўлмоқда.

Айни вақтда CCTV таркибида 16 та турли йўналишдаги телеканал бўлиб, улар мамлакат ҳудудига ва сунъий йўлдош орқали хориж мамлакатларига, жумладан, Европа давлатлари ва АҚШга ўз дастурларини узатмоқда. Онлайн тизимида эса тўққизта телеканал кўрсатувлари намойиш этилмоқда.

Хитой тажрибаси, ахборот алмашув ва технологик тараққиёт суръати нихоятда тезлашиб, глобаллашиб бораётган бугунги дунёда онлайн тизими бошқа ахборот воситалари каторидан мустақам ўрин эгаллаётганини кўрсатмоқда.

Юлдузхон ҚАЮМХҲАЕВА,

ЎзДЖТУ аспиранти

Milliy hunarmandlik rivojining yangi bosqichi

Халқимиз азал-азалдан ҳунармандлиги билан шуҳрат қозониб келади. Қадимги “Авесто” китобида, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий асарлари ҳамда бошқа тарихий манбаларда бу ҳақда кўплаб маълумотлар қайд этилган.

Ҳунармандлик қадимдан жамият тараққиётининг асосий омилларидан ҳисобланган. Шунинг учун ҳунармандлар жамиятда ижтимоий синф сифатида алоҳида ўрин тутган. Уларнинг маҳсулотлари ҳам халқ истеъмоли товари, ҳам амалий санъат асари сифатида қадрланган.

Мустақиллик даврида ҳаётимизнинг барча соҳаларида бўлгани каби миллий ҳунармандликда ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Мамлакатимизда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари инobatга олинган ҳолда миллий ҳунармандлик ривожига кенг йўл очиб берилди. Бу борада бетакор тарихий анъаналарга эга бўлган Бухоро, Самарқанд, Фарғона водийси, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм вилоятларида ҳунармандлик соҳалари жадал ривожланмоқда. Масалан, Бухорода зардўзлик, Фарғона ва Қашқадарёда мил-

лий матолар, Хоразмда гиламдўзлик бугунги бозор муносабатлари шароитида ўз ўрнини топиб бормоқда.

Президентимиз Ислоҳ Каримов асарларида миллий ҳунармандликни ривожлантиришнинг ус-тувор йўналишлари, бу борадаги вазифалар аниқ-равшан кўрсатиб берилган. Чунончи, юртбошимизнинг “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз” асарида бундай дейилади: “Миллий ҳунармандликнинг атлас тўқиш, кул-лочилик, дўппидўзлик, сандиксозлик, ёғоч ўймакорлиги каби турлари қадим-қадимдан ривожланган. Риштон куллочилиқ мактаби вакиллари Иброҳим Комилов, Рустам Усмонов, Йўлдошали Пловонов, кўқонлик ёғоч ўймакор Ҳасанжон Умаров, ганчкор Жамолiddин Эркабоев, каштадўз Саддихон Шомуродова, марғилонлик дўппидўз Турсунхон Норматова каби қўли гул мураббийлар ана шундай анъаналарни авайлаб-асраб, ривожлантириб келишмоқда. Бу соҳани ёшларга бажонидил ўргатишни истовчи яна юзлаб мохир ҳунармандлар бор. Бу соҳада ҳунармандларимизга ми-

никредитлар беришни такомиллаштириш, ўзларига берилган имтиёзлардан самарали фойдаланиши учун имконият яратиб бериш зарур”.

2006 йил 25 августда Президентимиз Тошкент шаҳрида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларини кўздан кечирав экан, “Ўзбекистон маданияти ва санъати кўргазмаси”да ташкил этилган халқ хунармандчилиги маҳсулотларига алоҳида аҳамият берди. Бундай санъат асарларини янада кўпайтириш, хунармандчиликдаги устоз-шогирдлик анъаналарини изчил ривожлантириш, бу соҳа билан шугулланаётганларга тегишли шарт-шароит яратиш зарурлигини таъкидлаб, “Юртимизнинг турли ҳудудларида тайёрланган ва турли мактабларга хос мана бу заргарлик, дурадгорлик, кандакорлик, пичоқчилик, гиламдўзлик, кулолчилик, зардўзлик каби хунармандлик маҳсулотлари ёнидан бефарқ ўтишнинг иложи йўқ”, деди давлатимиз раҳбари.

Истиклол туфайли мамлакатимизда миллий хунармандликка оид маданий меросни асраб-авайлаш, хунармандларга ғамхўрлик кўрсатиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Миллий хунармандликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида юртимизда кўпгина жамғарма ва муассасалар ташкил этилди. Бу соҳа ривожига Президентимиз имзолаган 1992 йил 24 мартдаги “Халқ амалий санъатини ва хунармандчилигини келгусида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари тўғрисида”ги ва 2006 йил 6 январдаги “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонларнинг аҳамияти катта бўлди.

Иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида хунармандлар беш йилгача даромад солиғидан озод қилинди, юртимиздан четга чиқариладиган халқ хунармандлик буюмлари учун бож олиш бекор қилинди. Айниқса, “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармон соҳа ривожига янги уфқлар очди. У фуқароларни янги иш ўринлари билан таъминлаш, оила бюджети даромадларини ошириш имконини беради. Чўнқи фармонда юртимизда меҳнат қонунчилигини такомиллаштириш, аҳолини уй меҳнатига кенг жалб қилиш учун қулай шароит яратиш масаласи алоҳида таъкидлаб ўтилган. Муҳими, мазкур ҳужжатда халқимизнинг ўзига хос жиҳатлари, хусусан, аёлларнинг чеварлиги, омилкорлиги эътиборга олинган. Шу билан бирга, фармонда корхоналар билан меҳнат шартномалари тузган касаначилар меҳнатда банд аҳоли тоифасига кириши ва уларга меҳнат дафтарчаси берилиши белгиланган. Пенсия ва ижтимоий нафақалар тайинлашда эса касаначининг ишлаган вақти меҳнат стажига қўшилади.

Хуллас, бугунги кунда мамлакатимизда миллий хунармандлик ва касаначиликни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатимиз томонидан изчил сиёсат олиб борилмоқда. Вилоятларнинг шаҳар ва қишлоқларида бу борада кўп самарали ишлар амалга оширилмоқда.

Улуғбек ҚИЛИЧЕВ,

ЎЗМУ аспиранти

Ma'rifatga quvvat bergan sulola

Жаҳондаги бошқа халқларда шу вақтга қадар ҳукмдорлар орасида илм-фан тараққиётига ҳизмат қилган сулолалар давомийлиги кузатилмаган. Не саодатки, ана шу бардавомлик бизнинг миллатимизда Амир Темури ва унинг авлодлари тимсолида юз берди. Шунинг учун ҳам Уйғониш даврида европалик олимлар давлат сиёсатини такомиллаштириш, тарихий-мемуар асарлар яратиш ва табиий фанларда улкан ютуқларга эришиш борасида ана шу буюк сулола асарларига бот-бот мурожаат қилган.

Соҳибқирон бобомиз Амир Темури ҳақида француз, немис, италия, испан ва бошқа тилларда яратилган асарларнинг барчаси йиғилса, алоҳида кутубхона бўлиши мумкин. Дейлик, биргина

инглиз тилида Саундерснинг 1681 йил Лондонда эълон қилинган “Буюк Темурихон”, Франсис Фейннинг 1732 йилда ёзилган “Фидокор” трагедияси ўз даврининг энг томошабоп саҳна асарлари ҳисобланган. 1811 йилда М.Левис икки қисмли “Темури” драмасыни яратган. Бу асарлар орасида, айниқса, Кристофер Марлонинг “Буюк Темури” трагедияси катта шухрат қозонган.

Америкалик улуғ шоир Эдгар По эса буюк жаҳонгирга бўлган юксак эҳтиромини 1827 йил Бостонда чоп эттирган “Темурихон ва бошқа шеърлар” деб аталган китобида ифодалаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Темури тузуқлари” ярим дунёни зир титратган соҳибқироннинг давлатни бошқариш санъати ҳақидаги

асари бўлгани учун Европада катта қизиқиш билан ўрганилган, XV-XVI асрларда жуда машхур бўлган. Асар қўлёзма, тошбосма кўринишида тез-тез эълон қилинган, қайта-қайта таржима этилган.

Амир Темурнинг невараси Мирзо Улуғбек ҳам табиий фанлар ва тарих илмига оид асарлари билан бутун Европани мафтун этган. Президент Ислон Каримов Мирзо Улуғбек илмий меросига баҳо берар экан, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини алоҳида таъкидлаган эди. 1437 йил яратилган “Зижи жадиди Кўрагоний” (“Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали”) ўрта асрлардаёқ лотин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани давлатимиз раҳбари билдирган фикрнинг яққол исботидир.

Бу асар XVII-XVIII асрларда Европа мунажжимларига ҳам муҳим дастур бўлиб хизмат қилган. Жадвални 1643 йил Оксфорд университетида Ж.Гревс нашрга тайёрлаган. Орадан бир оз вақт ўтиб, англиш шарқшуноси Т.Хайд 1665 йил Оксфордда “Улуғбекнинг юлдузлар ёй узунлиги ва кенглиги жадвали” китобини чоп эттирган. Кейин эса француз астрономлари Ж.Деламбе, Л.Седийо, немис фалакиётчилари К.Петрес, К.Брокельман ва бошқа европалик олимлар асарни атрофлича ўрганиб, Европа ва Америка қитъасининг кўплаб шаҳарларида нашр эттирди.

Мирзо Улуғбекнинг яна бир асари — “Тўрт улус тарихи” 1425 йилда тугалланган бўлиб, қисқартирилган тахрирининг тўрт мўътабар қўлёзмаси бизгача етиб келган. Уларнинг иккитаси Англияда, биттаси Ҳиндистонда ва тўртинчи нусхаси АҚШда сақланмоқда. “Тўрт улус тарихи”нинг англизча таржимасини 1838 йили Майлс Англияда чоп эттирган. Европа, хусусан, Англияда ана шу асар туркийлар тарихини ўрганишда асосий қўлланмалардан ҳисобланади.

Амир Темурнинг бешинчи авлоди Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари

Фарб олимлари орасида ниҳоятда машхур. Асар англиз тилига уч марта — 1826, 1921 ва 1990 йиллари тўлиқ таржима қилинган. Унинг ихчам ва қисқартирилган нашрлари эса ўн бешдан зиёд. Айтиш мумкинки, сўнгги икки юз йил давомида англиз шарқшунослари “Бобурнома” асарини жиддий ўрганмоқда ва махсус бобуршунослик илмий йўналишига асос солинган. Шунингдек, Ҳиндистоннинг Саларжанг музейида сақланаётган туркий-чиғатой тилидаги “Бобурнома”нинг 1905 йилда Аннет Сюзен Бевеиж хоним томонидан Лондонда нашр этилган нодир нусхаси ҳам мавжуд. “Бобурнома” жаҳоннинг ўттиз бир тилига таржима қилинган.

“Бобурнома”нинг жаҳон миқёсида машхур эканини шундан ҳам билиш мумкинки, кўпгина жаҳон адабиёти вакиллари унинг мавзусида бадиий асарлар яратган. Флора Анна Стилнинг “Бобурхон” (Париж, 1940), Фернард Гренарднинг “Бобур” (Париж, 1930), Гарольд Лембнинг “Бобур — йўлбарс” (Нью-Йорк, 1961) романлари, Вамбек Гасконининг “Бобур ва унинг авлодлари ёки Буюк мўғуллар” (Нью-Йорк, 1980) эссе-романи шулар жумласидандир. Ҳиндистонлик Муни Лавл эса бобурийлар ҳақида олтита роман ёзган.

Амир Темурнинг олтинчи авлоди, Бобур Мирзонинг қизи Гулбаданбегимнинг “Хумоюннома” асари ҳам англиз тилига бир неча бор таржима қилинган. Бобур Мирзо вафотидан кейинги сурунли йилларда бундай гўзал асарни ярата олган Гулбаданбегим шаҳси европалик зиёлиларни ҳайратга солган. Ана шундай эҳтиром натижасида англиз ёзувчиси Маргарет Румер Годен “Гулбадан” деган роман ҳам ёзган. Бу асарни Холида Сўфиева ўзбек тилига ўгирди.

Аждодларимиз ҳақидаги ана шундай маълумотларга дуч келганда, ҳар бир ватандошимиз қалби тўлқинланиб кетиши аниқ.

Турсуной ЎРОЛОВА,

*Тошкент давлат Педагогика
университети ўқитувчиси*

Bir muammoning ikki talqini

Чинакам бадиий асар моҳиятига бир ўқишдаёқ етиб бўлмагани каби у ҳақидаги бирор бир фикрни ҳам тугал хулоса сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Том маънода санъат ҳодисасига хос ана шу инжалик — аслида кўп қирраликдир. Шунинг учун ҳам бадиий асарни англашда унинг биргина жиҳатини кўриш билан кифояланмай, ак-

синча, идрок этишнинг турли усулларига мурожаат қилиш самарали бўлади.

Асарни ижодкор шахсига боғлаб ўрганиш унинг услубини индивидуал тадқиқ этишга йўл очиб беради. Зеро, А.Блок таъкидлаганидек, “Ёзувчининг ҳар бир асари бевосита унинг қалб кечинмалари билан боғлиқ, зийрак ўқувчи буни

назаридан қочирмайди” (Блок А. Собр. соч. М. — Л., 1962, т. 5, стр. 315). Шу жиҳатдан, Вильям Шекспир сонетлари унинг ички кечинмаларини ифода-лаш баробарида шоир ҳаётига оид қимматли маълумотлар ҳам беради. Чунончи, шоир 37-сонетидида “Қашшоқлик, ожизлик ва ёлғизлик ёт”, деб ўз аҳволини баён қилади. Таржимадаги “ожиз-лик” сўзи аслиятда “чўлоқлик” бўлган. Бу сўзни Юсуф Шомансур бир оз юмшатиб ўгирган.

Шоир 89-сонетидида ҳам:

Мени чўлоқликда айбласанг ҳам —
Майли, юравергум тиззамни букиб, —

дейди. Хўш, бу мисралар Шекспир чўлоқ бўлган-данидан дарак берадимми?

Шекспиршунос олим Г. Стивенс кўҳна манбаларни йиғиб юрувчи Олдис 1724 йилда тарқатган хабарга таяниб ёзишча, “Шекспирнинг укаларидан бири, тахминан, қирол Карл Иккинчи реставрацияси даврида акаси Вильямни кўрганни Лондонга келади ва тўғри театр томошасига йўл олади. Бу томошада Вильям ўзи ёзган комедиялардан бирида мункиллаган чол ролини ижро этган. У узун соқол кўйган, қомати букчайган ва кийнаблиб юрар эди...” (Shakespeare. Plays, ed. Samuel Johnson and George Stuvens. 778, i. 204).

Аммо бошқа тадқиқотчилар Шекспирнинг бирорта ҳам укаси реставрация давригача яшаб қолмаганини таъкидлайди.

XVIII асрда Шекспир асарлари муҳаррири сифатида ном қозонган Э. Кейпел ҳам шунга ўхшаш маълумот келтиради. Фақат бунда ҳикоячи сифатида шоирнинг укаси эмас, балки бошқа киши гавдаланади. “Бундан бир неча йил бурун Шекспирга қайсидир жиҳатдан алоқадор бўлган, аммо кексалик сабаб хотираси заифлашиб қолган стратфордлик бир қариядан Шекспир ҳақида сўрашганида, у бир марта Шекспирни саҳнага бошқа актёр кўтариб чиқганини айтган. Тингловчилар бундан Шекспир ўшанда Одам ролини ўйнаганини пайқаган. Бошқа манбаларда қайд этилишича, Шекспир театрдаги етакчи актёрлардан ҳисобланмаган. Чунки унинг ўзи 37-ва 89-сонетларида таъкидлаганидек, оқсоқ бўлган” (Edward Capell. Notes and Various Readings to Shakespeare. 1779, vol. i, pt. 1, p. 60).

Аммо бу фикр ҳам дарҳол киномуоз қаршиликка учраган. “Мажозни англаш Кейпелнинг унчалик кучли хислати эмаслиги шундан аён бўлади” (Шенбаум. С. Шекспир. М., “Прогресс”, 1984, стр. 264).

Лекин бу икки сонетдаги мажозни “англай олмаган” ёлғиз Кейпел эмас эди. Шекспирнинг оқсоқ бўлгани ҳақидаги манбаси заиф бу маълумотлар, қолаверса, сонетлар ўзи ҳам оқсоқ бўлган Вольтер Скоттнинг тўлқинлантириб юборади. “У паст бўйли, зуваласи пишиқ, йўғон гавда-

ли, оқсокланиб юришига қарамай қиличдай ўткир одам эди — Сассекс “Кенильворте” асарида Шекспирни шундай тасвирлайди. Эшитишимча, у чарлкотлик Томас Люси кўриқхонасига ўринча кириб, унинг қизини бағрига босиб турганда, кўриқчилар келиб қолади. Шунда бир ўзи бир нечта одам билан аёвсиз муштлашади, олишувда оёғи қаттиқ лат ейди ва шу жароҳат оқибатида оқсоқ бўлиб қолади” (Sir Walter Skott. Kenilworth, ch. xvii).

Қиролича Елизавета давридаги адабиёт ва театрдаги манбаларни синчиклаб ўрганган тадқиқотчи Обри тирик гувоҳлар тилидан бундай ҳикоя қилади: “Актёр Бистоннинг айтишича, у ҳеч қачон “гуруҳбозликка берилмаган”, Шордич эса “ичкиликни ёқтирмагани” — тақлиф қилинган жойларга ҳам бормагани ҳақида айтади”. Обри бундай маълумотларни В. Бистондан олган. Бистон кўлёмаларида чалкашликлар борлигини кўп адабиётшунослар эътироф этган. Бироқ бу масалага жиддийроқ ёндашган тадқиқотчилар ҳам бор. “Шекспир ҳаёти ҳақида қисқача маълумот” китобида Обрининг куйидаги таърифи Шекспир ҳақида экани таъкидланган: “У ниҳоятда ақлли, ҳозиржавоб, жуда киришмили, вужудидан куч ёғилиб турган, келишган одам эди” (Bodleian Library. MS. Arch. F. c. 37 (ранее Aubrey. MS. 6, f. 109); SS, item 57, p. 58).

Кейинги асрда Роу бу таърифга шундай илова қилган: “Самимийлик, очик чехралик ва ўткир ақл уни ён-атрофдаги одамлардан ажратиб турар эди. Кўп вақт иш билан банд бўлганига қарамасдан у дилкаш ҳамсуҳбат эди. У Лондонда катта эътибор қозонган ва Стратфордда ҳам гўзал муомаласи билан атрофдаги одамлар ила дўстлашиб олган эди” (Nicolas Rowe. Some Account of the Life, & c. of Mr. William Shakespear, в издании: Shakespeare, Works, ed. Rowe 1709, i, pp. viii, xxxv-xxxvi).

Обри, Чемберс ва Роу келтирган маълумотларда Шекспирнинг оқсоқлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ. Олдис, Стивенс, Кейпел, Скотт, Сассекс Шекспирнинг оқсоқлигини муболага қилган ҳам дейлик, у ҳолда 37- ва 89-сонетда сўз борган чўлоқ одам ким?

А.Шаракшанэнинг тахминича, “Граф Ретленд оқсоқ бўлган, сонетлардаги “чўлоқ” сўзи унга қаратилган...” (Шаракшанэ А. Сонет Шекспира в обучении студентов на факультете иностранных языков (Английский язык). Дипломная работа, М., 1977). А.Шаракшанэ айрим тадқиқотчиларнинг Шекспир трагедияларини граф Ретленд ёзган деган қарашини назарда тутган бўлса керак. Ваҳоланки, шу нуқтага назарга таянилса, граф Ретленд “Ричард III” пьесасини ўн беш ёшида ёзган бўлиб чиқади... Шундай экан, шекспиршунослар ҳар қанча истамасин бу ёндашув ҳам Шекспирнинг оқсоқ бўлмаганини тасдиқлай олмайди.

Шу ўринда А.Шаракшанэнинг яна бир хулосасига эътибор қаратсак: “Сонетлар муаллифи — деб ёзади у, — диндор одам эмас, у гарчанд атеистик қарашлар тарғиботчиси бўлмаса-да, насронийлик тамойиллари ҳам уни кўп қизиқтирмаган...” (21-бет).

Аёнки, диндор одам диний мажбуриятларга амал қилиб ҳаёт кечиради, улардан чекиниш — гуноҳ. Диндор бўлмаган киши ҳаётида эса кўнгил майли етакчилик қилади. Бундай тоифа наздича, кўнгилга ёққан ишни қилмаслик “гуноҳ”дир. Шундай экан, Шекспирнинг ўрмончи қизи билан учрашувга бориб, муштлашув оқибатида чўлоқ бўлиб қолгани унчалик ажабланарли ҳол эмас. Қолаверса, бу унинг ҳаётидаги бирдан-бир ишқий учрашув бўлмаган. Ўша вақтларда “Мидл темпла” коллежи талабаси бўлган Ж. Менингэм ҳам кун-

далигида Шекспир бир бадавлат одамнинг хотини билан яширинча учрашиб юргани ҳақида ҳикоя қилади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Вильям Шекспирнинг оқсоқ бўлмаганидан кўра, оқсоқ бўлгани ҳақидаги маълумотлар ҳақиқатга яқин. Шу боис унинг оқсоқ бўлмаганини исботлашга жидду жаҳд этиш кутилганидан тескари натижа беради. Негаки, шоир таржимаи ҳолига унинг сонетлари орқали назар ташлаш шекспиршуносликда аёнана айланган. Шундай экан, оқсоқлик ҳақида гап бор экан, деб бу икки сонет муаллифига шубҳаланиб боқилса, нафақат аёнана бузилади, балки Шекспир мероси ҳам кемтик бўлиб қолади.

Муҳаббат ЮСУПОВА,

ЎзДЖТУ тадқиқотчиси

Islom dini — ilm homiysi

Дин — ижтимоий ҳодиса. Диндорликнинг асл моҳияти ёлғиз Оллоҳга ибодат қилиш бўлса-да, бу халқ, Ватан, миллат манфаатларидан айро ҳаёт кечириш дегани эмас. Ҳаётда мусулмон кишига хос масъулият, бурч, вазифалар талайгина.

Инсон бу дунёда ҳам, охирада ҳам саодатга мушарраф бўлмоқ учун борлиқнинг моҳиятини билмоғи ва ундаги неъматлардан баҳра олмағи лозим. Бунга эса, аввало, Оллоҳни таниш, нафсни поклаш, ахлоқан юксалиш, соҳиби илм бўлиш орқали эришилади. Буларсиз инсон маърифатли мусулмон бўла олмайди.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом умматларига “Сизларнинг яхшиларингиз — дунё иши деб охирадни, охирада деб дунё ишини тарк этмайдиған ва бошқаларга малол келадиган иш қилмайдиганларингиздир”, деб таълим берган. Расули ақрам ҳар иккала амални баравар, уйғун ҳолда олиб бориш зарурлигини уқтирган, мусулмонларни диний ва дунёвий илм соҳиби бўлишга чақирган.

Илм ёки ҳунар эгаллаш, ҳар бир мўмин-мусулмон учун инсоний бурч, юксак масъулиятдир. Илм эгаллаб Оллоҳни таниш ва ўзиликни англаш дунёни билишнинг муҳим воситасидир. Шу боис ҳам маърифат оламининг буюк даҳолари илм-фаннинг ҳаётдаги роли ва аҳамиятини жуда юксак баҳолаган. Масалан, Абу Райҳон Беруний “Билим дилга ҳаёт бағишлайди” деб таъкидлайди.

Бундай теран фикрлар Амир Темур маънавиятида ҳам ўз ифодасини топган. XV асрнинг маш-

хур тарихчилари Абдураззоқ Самарқандий, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур “Ҳофиз ул-Қуръон” бўлган. У Қуръон, Ҳадис, тафсири, фикҳ каби диний билимларни пухта билган. Айни вақтда дунёвий фанлар: тарих, фалсафа, иқтисодиёт, география, ҳарб илми, фалакиёт, санъат ва меъморликни ҳам жиддий ўрганган.

Таассуфки, шўро тузуми даврида дин тараққиёт душмани сифатида талқин қилинди. Исломи дини илм-фанга қарама-қарши қўйилди. Лекин адолат қарор топиб, тарихий ҳақиқат ва илмий далиллар бундай сохта қарашлар асоссизлигини кўрсатди.

Биргина мисол. Тарихдан аёнки, VIII асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, халифа Хорун ар-Рашид (780-809) ва унинг ўғли ал-Маъмун даврида Бағдод ислом давлатларининг илмий марказига айланган эди. Халифалар ислом дини билан биргаликда дунёвий билимлар ривожига ҳам ҳомийлик қилди. Халифа Маъмун Бағдодда ўша давр академияси — “Байтул-ҳикма”ни (“Донишмандлар уйи”) ташкил этди. Шундан кейин қадимги юнон олимларининг кўплаб илмий асарлари араб тилига таржима қилинган.

Кейинчалик бундай уюшма (академия) Хон Али Ибн Абдул Аббос Маъмун (хукмронлик даври 995-1017) ташаббуси билан Хоразмда ҳам ташкил топди. Унда Беруний, Ибн Сино, Абу Наср Ибн Ироқ, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Ҳасан Маъмун каби кўпгина олимлар фаолият

кўрсатгани ислом дини дунёвий билимлар равнақиға улкан ҳисса кўшгани исботидир. Бу фикрни Фарб олимлари ҳам эътироф этади. Масалан, англиялик олим Ж.Бернал “Жамият тарихида фаннинг ўрни” асарида “Оврупонинг катта қисми Рим империяси зулғима ботиб ётган даврда мусулмон дунёси ажойиб тараққиётни бошдан кечираётган эди. Мусулмон олимлари тараққий этувчи жонли фан яратдилар. Бу олимлар Эрон, Ҳиндистон ва Хитой тажрибаларини ўзлаштириб, юнон математикаси, астрономия ва тиббиёт фанларининг тор асосини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Алгебра ва тригонометрия, оптика асосини яратди. Кимё ёки алхимёда ҳам мусулмон фани ҳал қилувчи ғалабага эришди”, деган эди.

Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифларга фикран теран ёндашган киши ислом дини асосида катта илм ётганини англайди. Зотан, Қуръони каримда 752 бор “илм” лафзи тилга олинган. Бу ҳақда ҳадиси шарифда ҳам кўп айтилган. “Бешиқдан қабргача илм талабида бўл”, “Илм талаб қилиш ҳар бир муслим ва муслимага фарзидир”, “Бир соат илм ўрганиш — бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир...”, “Илм толиби учун ҳамма нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуноҳини сўраб истиғфор айтади” деган ҳадислар фикримизга далилдир.

Бундан англашиладики, ислом дини фақат охиратни ва унга тегишли соф диний билимларнигина тан олади, деган даъволар бирёқлама ва асоссиздир. Чунки мусулмонлик дунёвий жамиятни асло инкор қилмайди, аксинча, ундаги моддий ва маънавий неъматлардан, жумладан, илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлиш фарз ва суннатга мувофиқ амал эканини таъкидлайди.

Илм — жамият, Ватан тараққиётининг мезони, халқимиз фаровонлиги ҳамда тинч ва осойишта яшашининг асосидир. Айниқса, бугун жамият ҳаётидаги бирон-бир соҳа ривожини илм-сиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Машҳур жадид бобомиз Абдулла Авлониий илмнинг моҳиятини ўзининг “Усон миллат” асарида “Илм диний ва фанний қисмлар ила иккига бўлинур. Диний киши бўлмоқ учун умумий диний билимларни ўқимоқ ила баробар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби илмларни билмоқ чин олим учун лозимдур. Чунки бу илмларнинг иккиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур”, деб ёзади. Демак, маърифатли, комил инсон бўлмоқ учун фақат диний билимларнигина ўрганиш эмас, айна вақтда дунёвий билимларни ҳам билиш ҳаётий заруратдир.

Зайниддин ИСАМУҲАМЕДОВ,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи

Беруний кашф этган ҳақиқатлар

Буюк аллома Абу Райҳон Беруний машҳур “Ҳиндистон” асарида қадимги ҳинд халқининг ижтимоий ҳаётини таҳлил қилар экан, унинг таркиби асрлар оша ўзгариб борганини, урф-одат ёхуд қонунлар билан мустаҳкамланган, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтган ҳуқуқ ва бурчларга эга ижтимоий бирликлар пайдо бўлганини кўрсатиб ўтади. Аллома ижтимоий-табақавий бўлинишнинг мақсад ва вазифаларини куйидагича изоҳлайди: “Қилган ишлари ибратга муносиб бўлган қадимги подшоҳлар одамларни табақа ва мартабаларга ажратишга кўпроқ эътибор бериб, уларни ўзаро кўшилиш ва бир-бирининг ишларига аралашидан сақлар, табақалари сабабли подшоҳларга аралашини ман қилар ва ҳар бир табақани ўзига тегишли иш ёки санъат ва ҳунар билан ҳамisha машғул бўлишга буюрар, ҳеч бир кишининг ўз мартаба ва даражасидан ўтишига руҳсат бермас ва ўз

табақаси билан кифояланмаган кишини азобу укубатларга солар эдилар” (Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Танланган асарлар. 11-жилд. Т., “Фан”, 1965, 88-бет).

Муаллиф бундай табақаланиш мусулмонлар ва ҳинд халқи ўртасидаги муносабатларга ҳам салбий таъсир кўрсатганини айтади: “Ҳатто бизнинг (яъни мусулмонларнинг) ҳиндларга тескари бўлишимиз, ҳамма халқни бир текисда кўриб, фақатгина тақводор кишиларга ортиқча даража беришимиз улар билан ислом халқи ўртасидаги айирмаларнинг энг каттасидир” (Ўша манба, 89-бет).

Аллома бу табақаларни, аввало, тўртга бўлади. Брахманнинг машғулоти — таълим бериш, муқаддас билим — ведани ўргатиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва тўхфалар олиш бўлса, кшатрийлар фуқароларни қўриқлашга жалб қилинган, вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Шудралар ана шу уч

ижтимоий гуруҳга хизмат қилган. Абу Райҳон Беруний маълумот беришича, қиладиган иши ва тутган йўлига қараб, ҳар бир табақа вакилининг белгиси ва лақаби бўлган. Масалан, дастлабки табақа вакили мудом уй юмуши билан машғул бўлса, умумий брахман лақабини олган. Битта олов хизматини қилса, унга иштин лақаби берилган; учта оловга хизмат қилса, агниҳотрин дейилган. Ўша хизматлари билан бирга олов учун қурбонлик қилса, дикшита дейилган. Маълум белги ва лақабга эгалик бошқа табақаларда ҳам учраган.

Қадимги ҳинд фалсафасида жамият тушунчаси, аввало, кишилар жамоаси, уларнинг бирлиги маъносидан ишлатилган ва бундай нуқтаи назар кўпроқ диний қарашлар билан омикталаниб кетган. Абу Райҳон Беруний фикрича, жамият шунчаки кишилар йиғиндиси эмас, балки ўзаро ижтимоий алоқада бўлган кишилар бирлигини ифода этувчи тушунча ҳисобланади. Аллома қайд этадики, ҳинд жамиятининг олий табақаси бўлган брахманизм ўз диний мафкурасини яратиб ва ривожлантириб, уни жамият бошқарувига жорий этган. Жамиятни назорат қилиш ва бошқаришда ведалар брахманлар мафкурасининг асосий манбаи бўлган.

“Ведалар” диний-мифологик руҳдаги асар бўлишига қарамай, унда жамиятнинг кўп поғонали тузилиши ва ижтимоий-ахлоқий меъёрлари ҳам белгилаб берилган. “Ведалар”нинг якуни ҳисобланган “Упанишадлар”да жамият тўғрисидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар баён этилган. Аллома, шунингдек, милоддан олдинги VII асрдан II асргача ҳинд заминда ижтимоий-ахлоқий қарашларни ривожлантирган чорвака-локаята, санкхья, веданта, вайшешика, йога, ньяя, миманса каби таълимотларда ҳам эътиборга молик фикр-мулоҳазалар илгари сурилгани ҳақида таъкидлаб ўтади.

Ҳиндларнинг тафаккур тарзи юксалиб боргани сайин жамиятга доир қарашлари ҳам тақомиллашиб борган — содда диний-мифологик қарашлар ўрнига анча мураккаб ва ишончли бўлган илмий-фалсафий таълимотлар вужудга келган.

Маълумки, буддизм асосчиси шахзода Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 567-488) ҳисобланади. Сиддхартха Гаутама вафотидан сўнг унга нисбатан Будда номи ишлатила бошлаган. Маънавий нажот йўли сифатида шаклланган мазкур таълимот дастлабки асрдаёқ ўн саккизта мактабга бўлиниб кетган.

Милоднинг биринчи асрида буддизм хинаяна (кичик аравача ёки нажотнинг тор йўли) ва махаяна (катта аравача ёки нажотнинг кенг йўли) оқимларига ажралган. Будда таълимоти кейинчалик Хитой, Тибет, Жануби-шарқий Осиё, Япония, Мўғулистон ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. Тарихдан аён, қушонлар даврида буддизм мамлакатимиз ҳудудида ҳам давлат дини мақомига эга бўлган.

Беруний ўз даврнинг том маънодаги этносоциологиди. Чунки аллома “Ҳиндистон” асарида нафақат ҳиндлар, балки форслар, юнонлар, яҳудийлар, христиан-моликийлар ва христиан-настурийлар, мажусийлар, собитлар, араблар, турклар тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Мазкур асар ҳинд жамиятининг ўзига хос жиҳатларини, бу халқнинг урф-одатлари, йил, ой ва тарихий саналари, оилавий муносабатлар, маросимлар, никоҳ масалаларини илмий асосда чуқур ёритиб бергани билан ғоят қимматлидир.

Лола ЙЎЛДОШЕВА,

*ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ
институтини тадқиқотчиси*

SUMMARY

Professor Sharif Yusupov has dedicated the most of his scientific researches to classical Uzbek poet Zokirjon Furqat's life and lifetime activities, to the most important events and historical individuals of his age. A discourse entitled "Only a sage knows the symbol of this word" is about the work of the author in studying Furqat. Moreover, one can find out in it about the history of Tashkent, its latest one-and-half-century-long chronicles, and the occupation of Central Asia by tsarist Russia.

Journalist Fahriddin Nizom's "The Problem of Interest and Objectivity" is an article in which issues raised in "Clash of Civilizations" by Samuel Huntington, a famous American political analyst, are analyzed. The author tries to prove the belief that Huntington's suggestions to the American government on preserving the America's hegemony over the other civilizations are not objective. He bases his conclusions on the fact that those suggestions defend the interests of only one government. Besides, the author with the help of some reasonable evidence demonstrates that Islam is not a violent religion.

"In fact, anyone can pose a question, but only true thinkers can answer them", says Professor Mansurhon Toirov in response to Zuhridin Isomiddinov's latest essay in the Tafaqqur entitled "Obstinate questions". The author calls his article "Which is more important: a question or an answer?" in an attempt to refuse some ideas of Z.Isomiddinov. He presents some evidence on issues like paradise and angels, the emergence of human life, etc.

There is much information about Noah's flood in historical sources. The most of them are written in a religious manner, and it is believed that the flood happened due to God's will. In other, scientific sources the reason for the accident is not credibly proved. Muhtorjon Rahimov's

“Noah’s flood” is about this. The author attempts to present his own ideas on the issue based upon the most ancient sources and scientific ideas of world historians.

A work of art is a unique event. It is thoroughly done by an artist. The artist’s skill is given by God. The process of creativity is a complicated one: it is neither explicable, nor understandable — it is an extremely private process. Poet Abdulla Sher’s article entitled “Divine gift” narrates about issues around the artist and the process of creativity. The author tries to unveil the mystery behind the individuality of the artist, his personal peculiarities and the level of his talent.

When did the terms like “Uzbek”, “Uzbekiya” first appear and what do they mean? What kind of population were the “Uzbeks”? Did Temurlane the Great really fight against the Uzbeks, his tribe mates, as history claims? It is natural that these questions do interest every Uzbek today. “The Problem of Uzbekiya” is an article that researches this issue. The author of the article, late scholar Pulat Zohidov, did an attempt to analyze historical books written during the years when Amir Temur was in power. Based on various sources the author confirms that Temurlane referred to patriot, open-handed, brave and combatant people as Uzbeks.

“Matlai al-sa’dayn va majmai ul-bahrayn” is one of the works of Abdurazzoq Samarqandiy, a famous erudite, who lived in the 15th century. Some interesting information about the foundation, prosperity and battles between the Temurids that appeared after Amir Temur’s reign, the situation in Khorasan and Movarounnahr during Shohruh Mirzo’s reign, Mirzo Ulughbek and his son Abdullatif’s life can be found in this work. Researcher Mikhli Safarov’s “Ever-living words of the historian” is dedicated to an analysis of Abdurazzoq Samarqandiy and his above-mentioned work

Famous Uzbek painter Chingiz Ahmarov is not an artist who served only one nation, but he also served world culture. Writer Raul Mirhaydarov’s article entitled “He was a painter like great Moniy...” narrates about this person’s life and his productive lifetime activities.

Тошкент — 2200 ёшда

*Сен — Гафур Ғуломнинг ҳаёт қўшиғи,
Ойбек, Шайхзоданинг қўнғил эшиғи.
Бешикларга тўлсин уйлариң, шаҳрим,
Эй улуг зотлариңиң мангу бешиғи.*

* * *

*Иқболиң билмасин ҳеч ниҳоялар,
Тошкент, қўшиғил мени кўприқлариңга.
Шеърлариң бўлғайлар зинапоялар
Янги қурилажак кўприқлариңга.*

* * *

*Бунда ҳар бир ниҳол келинчак бўлғай,
Офтобтахтим мениң, ойттахтим мениң.
Кўприқлар эврилиб келажак бўлғай,
Оламга остонам — пойтахтим мениң.*

Сирожиддин САЙИД

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Боҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 3/2009

